

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ  NEAR EAST UNIVERSITY

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ **JOURNAL of SOCIAL SCIENCES**

cilt X volume

sayı 1 nisan 2017 april number 1

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ  NEAR EAST UNIVERSITY

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

cilt X volume

sayı 1 nisan 2017 april number 1

Editör - Editor

Aykut Polatoğlu

Yardımcı Editör - Assistant Editor

Ali Dayıoğlu

Yazı Kurulu - Editorial Board

Nilgün Abisel

Çelik Aruoba

Ebru Çakıcı

Ali Dayıoğlu

Ümit Hassan

Aykut Polatoğlu

Danışma Kurulu - Editorial Advisory Board

Prof.Dr. Şinasi Aksoy - Lefke Avrupa Üniversitesi

Prof.Dr. Uğurcan Akyüz - Yakın Doğu Üniversitesi

Prof.Dr. Meliha Altunışık - Ortadoğu Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Çelik Aruoba - Yakın Doğu Üniversitesi

Prof.Dr. Fulya Atacan - Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Korkut Boratav - Ankara Üniversitesi

Doç.Dr. Eero Elfvingren - National Defense University (Finland)

Prof.Dr. Olavi Falt - University of Oulu (Finland)

Prof. Dr. Haldun Güllalp - Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Ümit Hassan - Yakın Doğu Üniversitesi

Prof.Dr. Norman Itzkowitz - Princeton University (USA)

Prof.Dr. Raşit Kaya - Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Fuat Keyman - Koç Üniversitesi

Prof.Dr. Barbara Kellner Heinkele - Freie Universität Berlin (Germany)

Prof.Dr. Bilsay Kuruç - Ankara Üniversitesi

Prof.Dr. İlber Ortaylı - Galatasaray Üniversitesi

Prof.Dr. Aykut Polatoğlu - Yakın Doğu Üniversitesi

Doç.Dr. Julian Saruin - University of Sussex (UK)

Prof.Dr. Gencay Şaylan - Ankara Üniversitesi

Prof.Dr. Taner Timur - Ankara Üniversitesi

Prof.Dr. Vamık Volkan - University of Virginia (USA)

Yayınlanması istenilen yazılar ve yayın ile ilgili iletişim;

Abonelik ve reklam talepleri ile ilgili iletişim için adres/

Manuscripts and all editorial correspondence;

Subscription and advertising enquiries should be addressed to/

Prof.Dr. Aykut Polatoğlu

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi Editörü

Yakın Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Lefkoşa / Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

(Editor, NEU Journal of Social Sciences

Near East University, Faculty of Economics and

Administrative Sciences

Nicosia / Northern Cyprus)

Kapak Tasarım - Uygulama

Erdal Aygenç - YDÜ Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisinde ileri sürülen görüşler ve gerçeklere ilişkin ifadeler tamamen yazarlara aittir ve dergide yayınlanmış olması bu görüş ve ifadelerin editör ya da Yakın Doğu Üniversitesi tarafından benimsendiği anlamına gelmez.

Statements of fact or opinion appearing in the *NEU Journal of Social Sciences* are solely those of the authors and do not imply endorsement by the editor or NEU.

Tüm yayın hakları saklıdır. Bu derginin hiç bir bölümü yazılı ön izni olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yolla yeniden üretilemez ve dağıtılamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced and disseminated in any means without the prior written permission of the Near East University.

Baskı: Yakın Doğu Üniversitesi

Fiyatı: 20 TL.

Abone Bedeli / Yıllık: 35 TL.

Hesap No: YDÜ Bank 11-304-455

e posta: sosbilder@neu.edu.tr

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi hakemli bir dergidir ve **ECON Lit, ULAKBİM, Sociological Abstracts ve Worldwide Political Science Abstracts** kapsamındadır. NEU Journal of Social Sciences is a refereed journal and covered by **Econ Lit ULAKBİM, Sociological Abstracts and Worldwide Political Science Abstracts**.

YDÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ**İÇİNDEKİLER / CONTENTS**

Ali DAYIOĞLU	Uluslararası Hukukta Ayrılma Hakkı Anlamında Self-Determinasyon İlkesi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Örneği ----- 2
Alper KARAVARDAR Gülşah KARAVARDAR	Denetim Kararlarını Etkileyen Bilişsel Önyargılar ----- 26
Ebru KAYAALP	The Idea of ‘Individual’ in Durkheim, Mauss And Bourdieu ----- 49
Fatih KIRAÇ Macide ÇİÇEK	Mortgage Krizinin Uluslararası Hisse Senetleri Piyasası Üzerine Bulaşma Etkisi ----- 75
Funda ÇOBAN	Toplumsal Cinsiyet Kuramına Giden Yolda Yaşamı ve Fikri Katkılarıyla Clara Zetkin ----- 98
Harun YILDIZ	X ve Y Kuşağı Çalışanların Pozitif Psikolojik Sermaye Düzeylerinin Karşılaştırması ----- 128
Husam RJOUB Mehmet AĞA Clement OPPONG Nimi SUNJU Achille FOFACT	The Impact of FDI Inflows on Economic Growth: Evidence From Landlocked Countries in Sub-Saharan Africa ----- 153
Nuran AYTEMUR SAĞIROĞLU	Eğitimin Görme Engelli Kadınların Toplumsal ve Siyasal Katılımı Üzerindeki Etkisi ----- 169

ULUSLARARASI HUKUKTA AYRILMA HAKKI ANLAMINDA SELF-DETERMINASYON İLKESİ VE KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ

Ali DAYIOĞLU*

ÖZET

Mevcut bir devletten ayrılma hakkı anlamını da içeren self-determinasyon ilkesi, bu anlamıyla uluslararası hukukun en tartışmalı ilkelerinden bir tanesini oluşturmaktadır. Konunun Asya ve Afrika'daki birçok devletin yanı sıra başta Avrupa'dakiler olmak üzere bazı gelişmiş devletlerin de gündeminde yer alması meseleyi daha önemli bir hale getirmekte, uluslararası sistemin geleceğine ilişkin soru işaretleri yaratmaktadır.

Konu, Kıbrıs bakımından da önemlidir. Bilindiği üzere, Kıbrıs'ta yaşanan toplumlararası çatışmaların ve Yunanistan kaynaklı darbenin ardından Türkiye, garantörlük hakkını kullanarak 1974'te adaya askerî müdahalede bulunmuş, böylece ada ikiye bölünmüştür. Bölünmenin ardından Kıbrıslı Rumların kontrolü altındaki Kıbrıs Cumhuriyeti, uluslararası alanda tanınmış yönetim olarak kabul edilmiştir. Kıbrıslı Türkler ise 1983'te, bugüne kadar Türkiye dışında başka herhangi bir devlet tarafından tanınmamış olan ve uluslararası hukuk açısından yasa dışı sayılan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) ilan etmişlerdir.

Bu noktadan hareketle makalede önce ayrılma hakkı anlamında self-determinasyon ilkesinin kullanılmasının koşulları tartışılacak, ardından da KKTC'nin niye tanınmadığı sorusu uluslararası hukuk ve uluslararası aktörler temelinde cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken, bağımsız devlet statüsüne kavuşan Kosova örneği de mercek altına alınacak, KKTC ile olan farklılıkları tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birleşmiş Milletler; Uluslararası Hukuk; Self-determinasyon; Ayrılma Hakkı, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti; Kosova, Uluslararası Adalet Divanı; Uluslararası Aktörler.

ABSTRACT

THE PRINCIPLE OF SELF-DETERMINATION REGARDING THE RIGHT TO SECEDE: THE CASE OF TURKISH REPUBLIC OF NORTHERN CYPRUS

The principle of self-determination, including the right to secede from an existing state, is one of the

* Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü (ali.dayioglu@neu.edu.tr)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. X, No. 1, (Nisan 2017)

most controversial principles of international law. The issue is on the agenda of Asian and African countries as well as some developed countries, particularly in Europe, which makes it even more important and creates questions about the future of the international system.

This issue is also important for Cyprus. As a matter of fact, after the inter-communal conflict and the Greek-sponsored coup d'état, Turkey used its right of guarantor and made a military intervention in Cyprus in 1974, thus dividing the island into two. After the division, the Republic of Cyprus, under the control of Greek-Cypriots became the only internationally recognised government of the island. In 1983, Turkish Cypriots proclaimed the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC), which remains to this day unrecognised by any country other than Turkey. The declaration of TRNC is considered illegal in international law.

After discussing the conditions for the use of self-determination principle in the context of the right to secede, the reason why TRNC is not recognized will be examined on the basis of international law and international actors.. In this context, Kosovo, which has achieved independent state status, will also be examined and its differences from the TRNC case will be discussed.

Keywords: *United Nations; International Law; Self-determination; Right to Secession; Turkish Republic of Northern Cyprus; Kosovo; International Court of Justice; International Actors.*

Giriş

Yarım asırdan fazla bir süredir devam etmekte olan Kıbrıs sorununun çözümü için 1968'den bu yana ilgili taraflar arasında çeşitli düzeylerde görüşmeler yapılmışsa da, Mart 2017 itibarıyla bunlardan bir sonuç elde edilememiş, sorunun ana aktörleri temel sorunlara çözüm bulmak bir yana müzakerelerde izlenecek yöntem konusunda dahi uzlaşma içerisinde olmamışlardır. Buna göre, Kıbrıs Rum tarafı ve Yunanistan, iki toplumun dışarıdan müdahale ve takvim baskısı olmadan Birleşmiş Milletler (BM) parametreleri ve Avrupa Birliği (AB) müktesebatı temelinde görüşülerek soruna çözüm bulunması gerektiğinden bahsetmişlerdir. Buna karşılık Kıbrıs Türk tarafı ve Türkiye, BM çerçevesinde bir çözüm bulunması, AB'nin meseleye müdahil olmaması, Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıslı Türkler ile Rumların katılacakları dörtlü veya bu taraflara ilaveten diğer garantör devlet Birleşik Krallık'ın yer alacağı beşli konferansın düzenlenmesi ve görüşmelerin belli bir takvim çerçevesinde yürütülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Her ne kadar Kıbrıs'ta 15 Mayıs 2015'te yeniden başlayan toplumlararası görüşmeler çerçevesinde Ocak 2017'de Cenevre'de garantör devletlerin ve "Özel Gözlemci" sıfatıyla AB'nin katılımıyla düzenlenen Uluslararası Kıbrıs Konferansı'nda tarafların yöntem ve tezleri konusunda bir uzlaşma sağlanmaya çalışılmışsa da, Cenevre Zirvesi'nden de herhangi bir sonuç elde edilememiştir.

İzlenecek yöntem konusundaki farklılıklara ve mevcut birçok soruna rağmen tarafların, federasyon modelini temel alarak Kıbrıs sorununa çözüm bulmaya çalıştıkları veya uluslararası toplumun baskısıyla buna mecbur bırakıldıkları görülmektedir.¹ Bununla birlikte, Kıbrıs sorunuyla ilgili olarak ne zaman Kıbrıs Türk tarafı ile Türkiye'yi suçlayıcı kararlar alınıp raporlar yayınlansa veya toplumlararası görüşmeler tıkanrsa Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ndeki (KKTC) ve Türkiye'deki sağ çizgideki resmî ve gayri resmî çevrelerin KKTC'nin bağımsız bir devlet olarak tanınmasını ve konfederasyon tezi temelinde toplumlararası görüşmelerin sürdürülmesini dile getirdikleri görülmektedir.² Bunun da ötesinde, Kuzey Kıbrıs'ın Türkiye'ye ilhakının sağlanmasını bir diğer alternatif seçenek olarak sunmaktadırlar. Örneğin, AB Bakanı ve Başmüzakereci Egemen Bağış Mart 2012'de yaptığı açıklamada, *"Kıbrıs'ta çözüm için her opsiyon masada. Çözüm, iki liderin uzlaşması ve toplumlarına kabul ettirdikleri bir birleşme formülü ile olabileceği gibi, iki liderin uzlaşarak ayrılıp 2 ayrı devlet şeklinde ya da KKTC'nin Türkiye'ye bağlanması da mümkün olabilir"* demiştir.³ Gelen tepkiler üzerine yeni bir açıklama yapan Bağış, *"Kıbrıs sorunu konusunda ilhak ve entegrasyon düşüncesini Rumların uzlaşmazlığına karşı bir opsiyon olarak sundum... Rumlar Enosis konusunu bir opsiyon olarak bizim karşımıza çıkarıyorlarsa, biz de bunu bir alternatif olarak düşünebiliriz"* diyerek ilhak seçeneğini bir kez daha dile getirmiştir.⁴ Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu da Mart 2013'te yaptığı açıklamada, Kıbrıs için 1950'lerde düzenlenen mitinglerde atılan *"Ya Taksim, Ya Ölüm"* sloganını anımsatmış ve *"2013'te ya taksim, ya çözüm"* olacağını söylemiştir.⁵

Aynı çevreler, Kosova'nın tanınması gibi uluslararası konjonktürün KKTC için yeni olanaklar sunduğunun düşünüldüğü dönemlerde de KKTC'nin tanıtılması gerektiğini dile getirmişlerdir.⁶ Örneğin, Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş 23 Şubat

¹ Aşağıda ayrıntısıyla değinileceği üzere, Mart 2017 itibarıyla başta BM olmak üzere hemen tüm uluslararası aktörler Kıbrıs'taki nihai çözümün temel parametresi olarak federasyon modelini ortaya koymaktadırlar.

² Konfederasyon tezinin öne sürülmesinin gerisinde iki temel neden olduğu söylenebilir: 1) Konfederasyon, iki ayrı devletin bir antlaşmayla bir birlik oluşturmaları anlamı taşıdığından bu tezin kabul edilmesiyle KKTC'nin bağımsızlığının ve Rumlarla eşitliğinin kabul edilmiş olunacağının düşünülmesi; 2) İlke olarak, konfederasyonu oluşturan birimlerin ayrılma hakkına sahip olmaları.

³ Eylem Eraydın, *"Türkiye'ye Bağlanabilir"*, http://www.kibrisgazetesi.com/index.php/cat/2/news/135123/PageNam/Ic_Haberler, 17.08.2015.

⁴ Bağış: *"Enosis'e Karşı İlhak"*, *Yenidüzen*, 8 Mart 2012.

⁵ *"Davutoğlu: 2013'te Ya Taksim Ya Çözüm"*, *Yenidüzen*, 29 Mart 2013; *"Zamanı Geldi"*, *Kıbrıs*, 29 Mart 2013. Diğer taraftan, Güney Kıbrıs'ta Enosis'i, yani Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesi gerektiğini savunan kesimlerin var olduğunu da hatırlatmak gerekir. Bunun son ve çarpıcı örneği Şubat 2017'de yaşanmıştır. Bu tarihte Rum Temsilciler Meclisi, 1950'de yapılan Enosis referandumunun okullarda anılması yönünde karar üretmiştir.

⁶ Toplumlararası görüşmelerin ivme kazanıp federasyon modeli temelinde çözüm olasılığının arttığı dönemlerde özellikle radikal sağ çevrelerin böyle bir modelin hayata geçmesini önleyebilmek amacıyla KKTC'nin tanıtılması ya da Türkiye'ye ilhakının sağlanması gerektiğini dile getirdiklerini de hatırlatmak gerekir.

2008’de yaptığı açıklamada, Kosova’nın 17 Şubat 2008’de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından KKTC’nin de benzer bir talepte bulunması için uluslararası ortamın uygun olduğunu belirtmiştir.⁷

Türkiye’deki resmî çevrelerden gelen ilhakla ilgili açıklamaların Kıbrıs Rum tarafını görüşme masasına çekmek ve Kıbrıs sorununun çözümü konusunda Rum tarafına baskı uygulamak amacıyla yapıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, Türkiye’de ve Kıbrıs’ta kayda değer bir kesimin uluslararası alanda tanınmış KKTC fikrini desteklediği ve adada konfederasyon temelinde bir çözüm bulunmasını savunduğu bilinmektedir.⁸ Federal bir çözümü savunan kesimlerin de bu konuda başarıya ulaşamaması halinde bağımsız KKTC seçeneğini gündeme getirdikleri görülmektedir. Buna örnek olarak Cumhurbaşkanı Mustafa Akıncı’nın 24 Şubat 2017’de yaptığı açıklamayı göstermek mümkündür. Akıncı, Şubat 2017’de Rum Temsilciler Meclisi’nin 1950’de yapılan Enosis referandumunun okullarda anılması yönünde karar almasıyla toplumlararası görüşmelerin sekteye uğramasının

⁷ “Denктаş: Tanınma İstemenin Tam Zamanı”, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/8295341.asp>, 19.09.2015. Başta Denктаş olmak üzere KKTC’nin tanınması gerektiğini savunan kesimlerin Rusya Devlet Başkanı Viladimir Putin’in Kosova ve KKTC arasında paralellik kurduğu açıklamasını dikkatle takip ettiklerini hatırlatmak gerekir. Putin 14 Şubat 2008’de yaptığı açıklamada, “...Kuzey Kıbrıs aslında 40 yıldır bağımsız. Niye tanıımıyorsunuz? Avrupalılar, çifte standart uygulamaktan utanmıyor musunuz?” şeklinde konuşmuştur (“Putin KKTC’yi Savundu”, *Kıbrıs*, 15 Şubat 2008). Rusya Başbakan Birinci Yardımcısı Sergey Ivanov da 10 Şubat 2008’de yaptığı açıklamada, Kosova’nın bağımsızlığının tanınmasının gelecekte KKTC’nin de tanınmasını zorunlu kılacağını söylemiştir (<http://www.avintarihi.com/turkce/date/2008-02-01>, 20.09.2015). Kosova’nın bağımsızlığının ardından Güney Osetya ve Abhazya’nın bağımsızlık kararlarının Rusya tarafından Ağustos 2008’de tanınması, Filistin’in “gözlemci kuruluş” olan BM’deki statüsünün 29 Kasım 2012’de “üye olmayan gözlemci devlet” statüsüne yükseltilmesi, Kırım Özerk Cumhuriyeti Meclisi’nin 16 Mart 2014’te Rusya’ya katılım kararından sonra Rusya’nın Kırım’ı ilhak ettiğini açıklaması, Donetsk ve Lugansk bölgelerinin Ukrayna’dan bağımsızlıklarını ilan etmeleri, KKTC ve Türkiye’deki sağ çizgideki resmî ve gayri resmî çevreler bakımından dikkat çekici diğer gelişmeler olmuşlardır.

⁸ Sağ çizgideki politikacı ve partiler genelde KKTC’nin tanınmasını talep etmekle birlikte, sağın pragmatik geleneğine uygun olarak değişen şartlara göre bunun mümkün olmayacağını dair açıklamalarda da bulunmuşlardır. Örneğin, KKTC’nin “ilelebet yaşayacağını ve yaşatılacağını” savunan sağ çizgideki Ulusal Birlik Partisi’nin (UBP) Dışişleri Bakanı Hüseyin Özgürün toplumlararası görüşmelere ilişkin olarak 27 Ekim 2011’de yaptığı açıklamada, “Görüşmelerden kim kaçarsa kaçsın KKTC tanınacak diye bir şey yoktur” demiştir (“Tanınmaz”, *Yenidüzen*, 28 Ekim 2011). Cumhurbaşkanı Derviş Eroğlu döneminde Cumhurbaşkanlığı tarafından 3 Aralık 2013’te yapılan açıklamada ise şöyle denilmiştir: “Kıbrıs Rum tarafı, aynı zamanda, Kıbrıs Türk tarafının iki bağımsız egemen devlet ettiğini iddia etmektedir. Bu iddia tamamen asılsızdır. Kıbrıs Türk tarafı, ortak açıklama taslaklarında da yer aldığı şekilde, ilgili Güvenlik Konseyi kararlarının tanımlandığı üzere siyasi eşitliğe sahip iki toplumlu, iki kesimli federasyon zemininde bir çözüme bağlı olduğunu açıkça belirtmektedir...” (“İki Bağımsız Devlet İddiamız Yok”, *Kıbrıs*, 4 Aralık 2013). Kıbrıs sorunu konusunda ‘muhafazakâr’ bir çizgi izlediğini söyleyebileceğimiz Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) Genel Başkan Yardımcısı Emekli Büyükelçi Faruk Loğoğlu gibi kimi politikacılar da KKTC’nin tanınmasının mümkün olmadığını dile getirmişlerdir. Loğoğlu, Haziran 2012’de verdiği bir mülakatta şöyle demiştir: “KKTC’nin tanınması mümkün değil. Bana göre değil. Bugün de değil, dün de değildi... Şu an için ... müzakere sürecinden başka bir çıkış yolu yok...” Mete Tümerkan, “KKTC’nin Tanınması Mümkün Değil”, *Havadis*, 21 Haziran 2012.

ardından şunları söylemiştir: “[KKTC Türkiye’ye ilhak] olmaz. Burada KKTC vardır, çözüm olursa eşitlik, özgürlük ve güvenlik içinde Kıbrıs Türk kurucu devleti haline dönüşür, federal çatı altında yolumuza devam ederiz. Hayır olmuyorsa, iki ayrı bölgede, iki ayrı devlet kökleşecek, yoluna devam edecek...”⁹

Bunları aktardıktan sonra makalede, Mart 2017 itibarıyla KKTC’nin bağımsız bir devlet olarak tanınmasının ve Kıbrıs’ta konfederasyon modelinin uygulanmasının mümkün olup olamayacağını uluslararası hukuk ve uluslararası aktörler açısından tartışmak yerinde olacaktır.

Uluslararası Hukukta Self-determinasyon İlkesi ve “Ayrılma Hakkı” Anlamında Bu İlkenin Kullanılmasının Koşulları

Self-determinasyon ilkesi üç temel hakkı içermektedir.¹⁰ Bunlardan birincisi, herhangi bir dış baskı olmadan ülke içerisinde siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel sistemini seçebilme,¹¹ ikincisi, sömürgelerin bağımsızlık,¹² üçüncüsü de mevcut bir bağımsız devletten ayrılma hakkıdır. Konumuzla esas ilgili olan, ayrılma hakkı anlamında self-determinasyondur.

Eski sömürgeler bağımsızlıklarını elde ettikten sonra, bağımsızlık hakkının bu ülkeler içerisinde yer alan ve sömürgecilik döneminden miras olarak devralınan azınlık grupları tarafından da kullanılıp kullanılamayacağı BM bünyesinde ciddi bir tartışma başlatmıştır. Konuyu gündemine alan BM Genel Kurulu, 14.12.1960 tarih ve 1514 (XV) sayılı kararıyla kabul ettiği “Sömürge Yönetimi Altındaki Ükelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildirge” ile konuyla ilgili ilkeleri saptamaya çalışmıştır. Bu çerçevede Genel Kurul, yalnızca halkların self-determinasyon hakkı olduğunu, bu halkın bir mekânın tüm halkını oluşturduğunu,

⁹ “Hayır! KKTC Türkiye’ye İlhak Olmaz”, <http://www.kibrisgazetesi.com/kibris/hayir-kkct-turkiye-ihhak-ol-maz/13312>, 25.02.2017.

¹⁰ Self-determinasyon ilkesinin anlamları anlatılırken özellikle şu kaynaktan yararlanılmıştır: Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 4. B., Ankara, İmaj Yayınevi, 2001, s. 108-117.

¹¹ Pratikte demokrasi anlamına gelen self-determinasyon ilkesinin bu anlamdaki ilk ünlü örneği 1789 Fransız Devrimi’dir.

¹² Bağımsızlık hakkı anlamında tüm halklar için öngörülen bir uluslararası hukuk ilkesi olarak self-determinasyon açıkça ilk kez BM Antlaşması’nın 1/2 ve 55. maddelerinde yer almıştır. Bunların dışında, “Özerk Olmayan Ükelere İlişkin Bildirge” başlıklı XI. bölümde düzenlenen 73. madde ile “Uluslararası Vesayet Rejimi” başlıklı XII. bölümdeki 76. madde de self-determinasyon ilkesinden kaynaklanmıştır. Bu düzenlemelerin de etkisiyle 1950’li yıllardan itibaren self-determinasyon ilkesi sömürgelerin bağımsızlaşması olarak anlaşılırken, eski sömürgeler de bu terimi dışta bağımsızlık, içte de çoğunluk yönetimi anlamında kullanmaya başlamışlardır. Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, s. 111.

söz konusu halkın self-determinasyon hakkını bağımsızlığa ulaşarak kullanabileceğini, ondan sonraki ayrılma taleplerinin self-determinasyon hakkına girmedğini belirtmiştir.¹³ Dolayısıyla, self-determinasyon hakkı sömürge halklarıyla ilgili bir hak olup, bu halklar içerisindeki azınlıklar yeni oluşan devletlerin toprak bütünlüklerini ortadan kaldıracak şekilde ayrılma hakkına sahip değildirler.¹⁴ Zaten kararın 6. paragrafında, “*Bir ülkenin ulusal birliğine ve teritoryal bütünlüğüne kısmen ya da tamamen karşı çıkmaya yönelik hiçbir hareket, BM Antlaşması’nın amaç ve ilkeleriyle bağdaşmaz*” denilmektedir. Bu düşüncenin gerisinde, azınlık gruplarına da bu hakkın verilmesi halinde ortaya belki de binleri bulabilecek yeni devletlerin çıkabileceği, domino kuralı etkisiyle söz konusu gelişmenin en homojen gruba ulaşana kadar devam edebileceği, bunun da uluslararası ilişkilerde ciddi bir kargaşaya neden olabileceği endişesi yatmaktadır.¹⁵ Ayrılmayı isteyen grupların yalnızca kendilerinkini değil, ayrıldıkları birimlerdekilere de kaderlerini belirleyecek olmaları, üzerinde hassasiyetle durulan bir başka husustur. Böylece, “ülkelerin toprak bütünlüğü” ve “ulusal birlik” ilkeleri, uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkilerdeki ana prensipler olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla, buraya kadar aktarılanlardan çıkan sonuç, toprak bütünlüğü ilkesinin sömürgecilikten kurtulmayı değil, ayrılmayı yasakladığıdır.¹⁶

Bununla birlikte, self-determinasyon ilkesinin mevcut bir bağımsız devletten ayrılma hakkı anlamında yorumlanabileceğine ilişkin iki önemli istisna söz konusudur. Bunlardan birincisi, BM Genel Kurulu’nun 15.12.1960 tarih ve 1541 (XV) sayılı kararıyla gündeme gelmiştir.¹⁷ Self-determinasyon ilkesinin azınlıklar tarafından kullanılıp kullanılmayacağı tartışmaları neticesinde alınan “BM Şartı”-nın 73(e) Maddesine Göre Bilgi Sunma Yükümlülüğünün Olup Olmadığı Konusunda Üye Ülkelere Yol Göstermesi Gereken İlkeler” başlıklı karara ek IV. ilkede geçen “... bilgi aktarımı, kendisini yöneten ülkeden coğrafi olarak ayrı ve etnik ve/veya kültürel bakımdan farklı topraklar için zorunlu niteliktedir” düzenlemesinden

¹³ “Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples”, <http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml>, 19.09.2016.

¹⁴ Christian Tomuschat, “Secession and Self-determination”, Marcelo G. Kohen (ed.), *Secession: International Law Perspectives*, New York, Cambridge University Press, 2006, s. 37.

¹⁵ Baskın Oran, “Self Determinasyon-Self Government”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. I, (1919-1980), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 594. Basında çıkan çeşitli haberlerde, dünyada yaşam ve kimlik mücadelesi veren yaklaşık 5.000 etnik azınlık grubu bulunduğu belirtilmektedir. Örneğin bkz. “Ezilen Halklar”, *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1995.

¹⁶ Karen Krop, *Diversity and Self-Determination in International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 75.

¹⁷ “Principles Which Should Guide Members in Determining Whether or not an Obligation Exists to Transmit the Information Called for Under 73e of the Charter”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0153/15/IMG/NR015315.pdf?OpenElement>, 19.09.2016.

hareketle, ayrılmayı talep eden toprak parçasının ayrılmak istenilen ülkeden coğrafi bakımdan kopuk olması ve bu ikisinin etnik, kültürel vs. bakımlardan ciddi farklılıklar taşıması halinde ayrılma hakkının kullanılabileceği yorumu yapılmıştır. Görüldüğü gibi burada “Tuzlu Su Sömürgeciliği” teorisi benimsenmiş olup¹⁸ coğrafya ile etnik, kültürel vs. faktörler birlikte belirtilmiş, böylece ülkeden coğrafi olarak kopuk olmayan ve sömürge durumunda bulunmayan topraklardaki self-determinasyon taleplerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı, nedenleri aşağıda etraflıca tartışılacak olan Kosova gibi istisnai durumlar hariç, uluslararası toplum bu nitelikleri taşımayan ayrılma taleplerini kabul etme eğiliminde olmamıştır. Örneğin, Nijerya’da İbo halkının yaşadığı bölge ile Nijerya arasında bir teritoryal kopukluk olmamasından dolayı söz konusu halkın 1967’de ilan ettiği Biafra devleti tanınmazken, dilsel ve sosyal farklılıkların yanı sıra Hindistan topraklarıyla Batı Pakistan’dan ayrılan Doğu Pakistan’ın “Bangladeş” adıyla bağımsızlığı kabul görmüştür.¹⁹

İkinci istisnayı, BM Genel Kurulu’nun 24 Ekim 1970 tarih ve 2625 (XXV) sayılı “BM Antlaşması’na Uygun Olarak Devletler Arasında İşbirliğine ve Dostça İlişkilere İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirisi”²⁰ ile İnsan Hakları Dünya Konferansı’nda kabul edilen 25 Haziran 1993 tarih ve A/CONF. 157/24 sayılı Viyana Bildirisi ve Eylem Programı’nda²¹ yer alan düzenlemeler oluşturmaktadır. BM Antlaşması’na Uygun Olarak Devletler Arasında İşbirliğine ve Dostça İlişkilere İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirisi’nin “Eşit Haklar İlkesi ve Halkların Self-determinasyonu” bölümü altında şöyle denilmektedir:

“Aşağıdaki paragrafların hiçbirisi, self-determinasyon ilkesine uyan ve ülkesinde yaşayan tüm halkı soy, inanç ve renk ayrımı yapmadan temsil eden bir yönetime sahip olan egemen ve bağımsız devletlerin teritoryal bütünlüğünü ve siyasal birliğini kısmen ya da tamamen ortadan kaldıracak ya da tehlikeye sokmaya izin verecek ya da buna teşvik edecek biçimde yorumlanamaz.”

¹⁸ Patrick Thornberry, *International Law and the Rights of Minorities*, Oxford, Clarendon Press, 1994, s. 16-18; Patrick Thornberry, “Self-determination, Minorities, Human Rights: A Review of International Instruments”, *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. XXXVIII, No. 4, (1989), s. 873-875.

¹⁹ Biafra ve Bangladeş örnekleriyle ilgili olarak bkz. Aleksandar Pavković and Peter Radan, *Creating New States: Theory and Practice of Secession*, UK, Ashgate, 2007, s. 95-108.

²⁰ “Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation among States in Accordance with the Charter of the United Nations”, <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>, 19.09.2016.

²¹ Vienna Declaration, World Conference on Human Rights, Vienna, 14-25 June 1993, U.N. Doc. A/CONF.157/24 (Part I) at 20 (1993), <https://www1.umn.edu/humanrts/instrree/l1viedec.html>, 19.09.2016.

Viyanalı Bildirgesi ve Eylem Programı'nın birinci bölümünün 2. paragrafında da self-determinasyon ilkesinin nasıl yorumlanması gerektiğine ilişkin olarak benzer bir düzenlemeye yer verilmiştir:

BM Antlaşması'na Uygun Olarak Devletler Arasında İşbirliğine ve Dostça İlişkilere İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirisi uyarınca, eşit haklar ve halkların self determinasyonu ilkelerine uygun hareket eden ve sonuç olarak o toprakta yaşayan tüm halkı herhangi bir fark gözetmeksizin temsil eden bir hükümete sahip bulunan egemen ve bağımsız devletlerin teritoryal bütünlüğünü ya da siyasal birliğini tam olarak veya kısmen ortadan kaldıracabilecek veya tehlikeye sokabilecek herhangi bir eyleme izin veya teşvik sağlamak biçiminde yorumlanamaz.”

Görüldüğü gibi, söz konusu düzenlemelerde, hiçbir ayrım yapmadan toplumun tümünü temsil eden bir hükümete sahip devletlerde ayrılma hakkı anlamında self-determinasyon ilkesinden yararlanılamayacağı belirtilmiştir. Tersine (*a contrario*) bir yorumla, toplumun tümünün temsil edilmediği devletlerde, ayrımcılığa uğrayan ve hakları sistematik şekilde ihlâl edilen kesimlerin ayrılma hakkı anlamında self-determinasyon ilkesini kullanabilecekleri ifade edilmektedir.²²

BM Genel Kurul kararları ile Viyanalı Bildirisi ve Eylem Programı'ndan hareketle, bu belgelerde belirtilen koşulların bir araya gelmesi halinde ayrılma hakkının genel olarak kabul gördüğü veya en azından fazla itirazla karşılaşmadığı belirtilmektedir. Bunun anlamı, ayrılma hakkının kabul edilebilmesi için gerekli olduğu yukarıda belirtilen koşulların genel kabul görmeye, dolayısıyla yapılageliş (örf-adet) kuralı niteliği kazanmaya başladıklarıdır. Bu önemlidir, çünkü, bilindiği üzere BM Genel Kurul kararları ile İnsan Hakları Dünya Konferansı gibi konferanslarda kabul edilen bildiregelerin hukuki bağlayıcılıkları yoktur. Yalnızca BM Güvenlik Konseyi kararları hukuksal açıdan bağlayıcıdır. BM Genel Kurul kararları ile uluslararası hukuk konferanslarında kabul edilen bildiregelerin hukuki sonuç doğurmaları, yapılageliş niteliği kazanmaları halinde söz konusu olabilmektedir. Buna karşılık, ayrılma hakkının kullanılmasının ölçütleri arasında sayılan demokratik temsiliyet meselesinin tartışmalı bir ölçüt olup, uygulanan uluslararası hukuk tarafından teyit edilmediğine dikkat çekilmektedir.²³ Ayrılma hakkı anlamında self-determinasyon ilkesinin yalnızca eski sömürgelerle sınırlı kalmayıp, İspanya, Birleşik Krallık, Belçika, Fransa vs. gibi Avrupa ülkelerini de

²² Frederic L. Kirgis, “Degrees of Self-Determination in the United Nations Era”, *American Journal of International Law*, Vol. LXXXVIII, No. 2, (1994), s. 306; Pavkocić and Radan, *Creating New States...* s. 126. Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Krop, *Diversity and Self-Determination...*, s. 76-83.

²³ Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, C. II, 5., B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1998, s. 11.

etkileme kapasitesine sahip olması konuyu daha tartışmalı ve çetrefilli hale getirmektedir.²⁴

Yukarıda anlatılanlar ışığında, devletlerin toprak bütünlüklerinin korunması ile halkların ayrılma hakkı anlamında self-determinasyon ilkesinden yararlanmaları arasındaki ikilemin, 1990'ların başına kadar, sömürge olmayan devletler için toprak bütünlüğü ve sınırların değişmezliği ilkelerinin esas kabul edilerek, sömürgelerde ise bağımsızlık anlamında self-determinasyon ilkesinin öne çıkarılarak aşıldığı söylenebilir.²⁵ Bundan hareketle uluslararası toplumun self determinasyon ilkesini, sömürgelerin bağımsızlığı hariç, mevcut bir devletten ayrılma hakkı anlamında değil, mevcut yönetime katılma ve kendi kendini yönetme anlamında kullanma eğiliminde olduğu belirtilmektedir. Zaten yukarıda değinilen 1960 tarih ve 1514 (XV) sayılı Sömürge Yönetimi Altındaki Ülkeler ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildirge toprak bütünlüğü ve self-determinasyon ilkelerini dengelemeyi amaçlamaktadır.²⁶

Bununla birlikte, 1989'da Doğu Bloku'nun çöküp Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın dağılmasının ardından hangi ilkenin hangi koşullarda daha önem taşıması gerektiği konusunda tartışmalar çıkmış, ayrılma hakkı anlamında self-determinasyon ilkesinin sömürgeler dışında da uygulanması gündeme gelmiştir. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği ile Yugoslavya'dan ayrılıp bağımsızlığını kazanan devletlerin önemli bir özelliğinin, daha önce federal yapıya sahip bir devletin federe ka-

²⁴ İspanya'da Katalonya ve Bask, Birleşik Krallık'ta Kuzey İrlanda ve İskoçya, Fransa'da Korsika, İtalya'da Padanya'yla ilgili gelişmeler ile Belçika'da Flamalar ve Valonlar arasındaki sorunlar burada örnek olarak verilebilir. Bunların dışında, Kanada'da Quebec ile merkezi yönetim arasında yaşanan sorunları da hatırlatmak gerekir (Bu konularla ilgili olarak bkz. Bruno Coppieters and Richard Sakwa (eds.), *Contextualizing Secession: Normative Studies in a Comparative Perspective*, Oxford, Oxford University Press, 2003). Bunlara ilaveten "sorunsuz" bir ülke olarak gösterilen Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) de zaman zaman ayrılıkçılık sorunuyla karşılaştığı hatırlatılabilir (Örneğin bkz. "ABD Yönetiminden Teröre Büyük Ödün", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1997; "ABD'de Ayrılıkçı Parti Kuruldu", *Kıbrıs*, 11 Ağustos 1999). 23 Haziran 2016'da Birleşik Krallık'ta düzenlenen referandumda % 52'lik oyla AB'den ayrılma kararının (Brexit) çıkmasının ve 8 Kasım 2016'da ABD'de yapılan başkanlık seçimini Cumhuriyetçi aday Donald Trump'ın kazanmasının ardından yaşanan gelişmelere de değinmek gerekir. Brexit kararının ardından AB'ye % 62 oranında destek verilen İskoçya'da Birleşik Krallık'tan ayrılmak ve AB'de kalmak için Brüksel'le müzakere yürütülmesi gerektiği yönünde görüşler dile getirilirken, ABD'de de Trump'ın seçilmesine tepki olarak Kaliforniya'daki "Yes California" hareketi, eyaletin ABD'den ayrılması (Calexit) için 2019'da referandum düzenlenmesi yönünde kampanya başlatmıştır. Konuyla ilgili gelişmeler için bkz. <http://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-36621030>, 02.02.2017; <http://www.yescalifornia.org/>, 02.02.2017.

²⁵ Stefan Wolff and Annemarie Peen Rodt, "Self Determination After Kosovo", *Europe-Asia Studies*, Vol. LXV, No. 5, (July 2013), s. 805-806.

²⁶ John Dugard and David Raic, "The Role of Recognition in the Law and Practice of Secession", Marcelo G. Kohen (ed.), *Secession: International Law Perspectives*, New York, Cambridge University Press, 2006, s. 96.

natlarını oluşturup self-determinasyon haklarının önceki devletlerinin anayasalarında tanınmış olduğunu belirtmek gerekmektedir.²⁷ Bu durumda, böyle bir statüye sahip olmayan devletlerde ayrılma hakkı anlamında self-determinasyon hakkının kullanılıp kullanılamayacağı, kullanılacaksa hangi koşullarda kullanılabileceği, yukarıda belirtilen koşullara rağmen, tartışma konusu oluşturmaya devam etmiştir.

Meseleye asıl konumuz olan KKTC açısından bakıldığında ve ayrılma hakkının kabul edilebilmesi için yukarıda bahsedilen koşullar göz önünde bulundurulduğunda, Mart 2017 itibarıyla mevcut olan şartlarda köklü değişiklikler olmadıkça KKTC'nin tanınmasının güç olacağını söylemek gerekmektedir. Uluslararası topluluk, self-determinasyon hakkının tüm Kıbrıslılar tarafından 1960'ta kullanılıp bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulduğu, bu hakkın adada ikinci kez kullanılmasının söz konusu olamayacağı, buna izin verilmesi halinde dünyadaki bağımsızlık taleplerinin önüne geçilemeyeceği, bunun da uluslararası ilişkilerde kaosa yol açacağı görüşündedir. Bununla birlikte, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin iki kurucu unsurunun da ayrılmayı kabul etmeleri halinde, uluslararası topluluğun bu duruma karşı çıkmayacağını söylemek mümkündür. Ama en azından Mart 2017 itibarıyla böyle bir durum söz konusu değildir.

Hâl böyle iken Kıbrıs Türk tarafı, 1963'ten sonra Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kıbrıslı Türkleri temsil etmediği ve devlete hâkim olan Rumların Kıbrıslı Türklere ayrımcılık ve şiddet uygulayarak haklarını sistematik şekilde ihlâl ettikleri görüşünden hareketle Kıbrıs Cumhuriyeti'nden ayrılarak ayrı devlet kurma yoluna gitmiştir. Daha önce de değinildiği gibi, bu durum ayrılmanın meşru koşullarından birini oluşturmakla ve Güney Kıbrıs'la etnik, dilsel ve dinsel açılardan ciddi farklılıklar bulunmakla birlikte, Güney ve Kuzey Kıbrıs arasında teritoryal bir kesinti söz konusu değildir. Dolayısıyla, ayrılmanın geçerli olabilmesi için gerekli koşulların tümü gerçekleşmemiştir. Bu noktada Sırbistan ile arasında teritoryal bir kesinti bulunmamakla birlikte bağımsız devlet statüsüne kavuşan Kosova örneğine bakmak ve KKTC ile olan farklılıklarını tartışmak yerinde olacaktır.

KKTC ve Kosova Arasındaki Farklar

Sırbistan'ın iki özerk bölgesinden biri olan Kosova'nın bu statüsünün 1989'da kaldırılması üzerine Kosovalı Arnavutlar tarafından Sırbistan yönetimine karşı önce sivil itaatsizlik, ardından da Kosova Kurtuluş Ordusu (*Ushtria Çlirimtare Kosoves-UÇK*) vasıtasıyla silahlı mücadele başlatılmıştır. UÇK'nın faaliyetlerini

²⁷ Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, s. 10-11.

bastırmaya yönelik Sırbistan yönetiminin orantısız güç kullandığı gerekçesiyle NATO, Mart 1999'da Kosova'ya askerî müdahalede bulunmuş, 10 Haziran 1999 tarih ve 1244 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararıyla da Kosova'da BM denetiminde geçici bir yönetim kurulmuştur. 17 Şubat 2008'de bağımsızlığını ilan eden Kosova, Mart 2017 itibarıyla 113 ülke tarafından tanınmıştır.²⁸

Bu noktada Kosova'nın bağımsızlığı tanınırken aynı durumun niye KKTC açısından geçerli olmadığını tartışmak gerekmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi, Kuzey ve Güney Kıbrıs arasında olduğu gibi Kosova ile Sırbistan arasında da teritoryal bir kesinti bulunmamaktadır. Üstelik, bağımsızlık öncesinde Kosovalı Arnavutlar azınlık statüsündeydiler. İlke olarak azınlıkların ayrılma hakkına sahip olmadıkları hususu göz önünde bulundurulduğunda, bu nedenden dolayı da Kosova'nın bağımsızlığının tanınmaması gerekmektedir. Buna karşılık, iki toplumluluk esasına dayanan 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'na göre Kıbrıslı Türkler, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin iki kurucu unsurundan birini oluşturmaktadır. Bundan dolayı, Kosovalı Arnavutlara göre Kıbrıslı Türklerin "daha güçlü" bir statüye sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca, kimi yazarların Kosova'nın tanınmasında önemli bir etken olarak değerlendirdikleri Kosovalı Arnavutlara yönelik insan hakları ihlalleri ve ayrımcılık uygulamaları²⁹ 1963-1974 arası dönemde Kıbrıslı Türkler bakımından da söz konusu olmuştur. Bununla birlikte KKTC örneğini Kosova'dan ayıran, dolayısıyla da Kosova'nın tanınmasına yol açan dört önemli olgu söz konusudur. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1) Kosova'nın tanınmaması yönünde çağrıda bulunan herhangi bir BM Güvenlik Konseyi kararı bulunmazken KKTC için bu yönde çok sayıda karar söz konusudur. Bunların temelini de 18 Kasım 1983 tarih ve 541 sayılı karar ile 11 Mayıs 1984 tarih ve 550 sayılı karar oluşturmaktadır. Bu kararlardan önce, 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin (KTFD) kurulmasına tepki olarak alınan 12 Mart 1975 tarih ve 367 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararında, Kıbrıs Cumhuriyeti dışında adada kurulacak herhangi bir devletin tanınmayacağına açıkça ilan edildiğini hatırlatmak gerekmektedir. Kararın 1. maddesinde şöyle denilmektedir: "[Güvenlik Konseyi] tüm devletleri Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğine, bağımsızlığına, ülkesel bütünlüğüne ve bağlantısızlığına saygı göstermeye bir kez daha davet ve onlardan ve ilgili devletlerden... adanın bölünmesine veya başka bir devletle birleşmesine yol

²⁸ <http://www.mfa-ks.net/?page=2,224>, 02.03.2017.

²⁹ Bu yönde görüş bildiren yazarlar için bkz. Heiko Krueger, "Implications of Kosovo, Abkhazia and South Ossetia for International Law: The Conduct of the Community of States in Current Secession Conflicts", *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. III, No. 2, (2009), s. 132.

açacak herhangi bir girişimden kaçınmalarını talep eder.”³⁰

541 sayılı karara gelince, kararın girişinde KKTC’nin kuruluşunu ilan eden bağımsızlık ilanının 1960 tarihli Kuruluş ve Garanti Antlaşmalarını ihlâl ettiği belirtildikten sonra, KKTC’yi kurma girişiminin hukuken geçersiz olduğu ilan edilmiş, 2. maddede de kararın geri alınması gerektiği belirtilmiştir. 6. maddede tüm devletlere Kıbrıs Cumhuriyeti’nin egemenliğine, bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve bağlantısızlığına saygı göstermeleri, 7. maddede de Kıbrıs Cumhuriyeti dışında Kıbrıs’ta herhangi bir başka devleti tanımamaları çağrısında bulunulmuştur.³¹

Güvenlik Konseyi’nin 550 sayılı kararı, 541 sayılı kararda belirtilenleri daha güçlü şekilde teyit etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti ile KKTC arasında büyükelçi teatisi yapılması üzerine alınan 550 sayılı kararın giriş kısmında Güvenlik Konseyi, başta 541 sayılı karar olmak üzere o güne kadar alınan kararlarının uygulanmamasından duyduğu büyük üzüntüyü dile getirmiştir. Ardından, Kıbrıs Cumhuriyeti’nin “işgal altındaki bölgelerinde” yaşamaya devam eden ayrılıkçı hareketlerden, özellikle de Türkiye ile hukuken geçersiz olduğunu ilan ettiği KKTC arasındaki büyükelçi teatisinden ve KKTC’de yapılan anayasa referandumu ile seçimlerden ciddi kaygı duyulduğunu belirtmiştir.

Kararın 1. maddesinde Güvenlik Konseyi, 541 sayılı kararı yeniden teyit ederek bunun derhal ve etkin bir şekilde uygulanması çağrısında bulunmuş, 2. maddesinde de büyükelçi teatisi dahil olmak üzere tüm ayrılıkçı hareketleri kınamış, bunları hukuk dışı ve geçersiz ilan etmiş ve derhal geri alınmalarını talep etmiştir. 3. maddede ayrılıkçı hareketler sonucunda kurulan “sözde” KKTC devletinin tanınmaması yönündeki çağrısını yineledikten ve tüm devletlere bu “ayrılıkçı oluşuma” yardım etmeme çağrısında bulunulduktan sonra 4. maddede, tüm devletler, Kıbrıs Cumhuriyeti’nin egemenliğine, bağımsızlığına, toprak

³⁰ http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/367, 17.08.2016. 367 sayılı kararın ve diğer birçok BM Güvenlik Konseyi kararının temelini, BM Genel Kurulu’nun 1 Kasım 1974’te oybirliğiyle aldığı 3212 (XXIX) sayılı karar oluşturmaktadır. BM Güvenlik Konseyi’nin 13 Aralık 1974 tarih ve 365 sayılı kararıyla onaylanan 3212 (XXIX) sayılı kararın 1. maddesinde tüm devletler, Kıbrıs Cumhuriyeti’nin egemenliğine, bağımsızlığına, ülkesel bütünlüğüne ve bağlantısızlığına saygı göstermeye ve bunları ortadan kaldırmaya yönelik her türlü müdahalelerden ve eylemlerden kaçınmaya davet edilmişlerdir. 6. maddede de Genel Kurul, Kıbrıs Cumhuriyeti’nin bağımsızlığının, egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün güvence altına alınmasına ilişkin ümidini dile getirmiştir. [http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2006.nsf/All/A9BA8B1A20A2B273C22571B6003777F3/\\$file/Resolution%203212.pdf?OpenElement](http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2006.nsf/All/A9BA8B1A20A2B273C22571B6003777F3/$file/Resolution%203212.pdf?OpenElement), 17.08.2016.

³¹ [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/541\(1983\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/541(1983)), 17.08.2016.

bütünlüğüne, birliğine ve bağlantısızlığına saygı göstermeye davet edilmişlerdir.³²

KKTC'nin uluslararası hukuktaki statüsünü ve yerini Mart 2017 itibarıyla belirlemiş olan 541 ve 550 sayılı kararlara bakıldığında şu iki önemli hususun öne çıktığını söylemek mümkündür: 1) BM Güvenlik Konseyi kararlarının hukuki bağlayıcılığı göz önünde bulundurulduğunda, 541 ve 550 sayılı kararlar Güvenlik Konseyi'nin daimi üyelerinin (ABD, Birleşik Krallık, Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ve Fransa) tümünün onayıyla yürürlükten kaldırılmadığı sürece KKTC'nin tanınması olanaklı değildir; 2) Yine Güvenlik Konseyi üyelerinin onayıyla 541 ve 550 sayılı kararlar yürürlükten kaldırılmadıkça Kıbrıs Cumhuriyeti dışında Kıbrıs'ta herhangi bir başka devletin tanınması mümkün değildir.³³

2) KKTC ve Kosova arasındaki ikinci büyük farklılığı, Kosova'nın geleceğini şekillendiren asıl önemli karar olan 10 Haziran 1999 tarih ve 1244 sayılı Güvenlik Konseyi kararının³⁴ Kosova'da geçici bir rejim yaratmayı amaçlamasına karşılık, Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'la ilgili kararlarının böyle bir rejim yaratmakla değil, Kıbrıs'ta bulunacak nihai çözümün açıkça belirlenmiş parametreleriyle ilgili olması oluşturmaktadır. Güvenlik Konseyi bu parametreleri belirlerken 1977 Denktaş-Makarios ve 1979 Denktaş-Kiprianou Doruk Anlaşmalarını temel almıştır. Bilindiği üzere, 12 Şubat 1977 tarihli Denktaş-Makarios Doruk Anlaşması, bağımsız, bağlantısız, iki topluma dayalı federal bir cumhuriyetin kurulacağını düzenlemektedir. 19 Mayıs 1979 tarihli Denktaş-Kyprianou Anlaşması'nda ise,

³² [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/550\(1984\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/550(1984)), 17.08.2016.

³³ Bu konuda bkz. Tufan Erhürman, "BM Güvenlik Konseyi Kararları ve 'B Planı'", *Gaile*, No. 162, (12 Mayıs 2012), s. 6.

³⁴ 1244 sayılı karardan önce Kosova'yla ilgili olarak BM Güvenlik Konseyi, 31 Mart 1998 tarih ve 1160 sayılı, 23 Eylül 1998 tarih ve 1199 sayılı, 24 Ekim 1998 tarih ve 1203 sayılı ile 14 Mayıs 1999 tarih ve 1239 sayılı kararları almıştır. 1160 sayılı kararda, Kosova'da çatışmaların durdurulması ve taraflar arasında barış görüşmelerinin başlatılması yönünde çağrıda bulunulduktan sonra, Kosova sorununun Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü temelinde Kosova'ya daha fazla özerklik verilerek ve gerçek bir kendi kendine yönetimin sağlanarak çözülmesi gerektiği belirtilmiştir. 1199 sayılı kararda, Yugoslavya yetkilileri ve Kosova liderliği arasında diyalogun başlatılabilmesi için Kosova'da ateşkesin sağlanması ve insani dramların önlenmesi, görüşmelerin önkoşulsuz başlatılarak soruna siyasi çözüm bulunması ve yerlerinden edilen kişilerin evlerine güvenli bir şekilde geri dönmelerinin sağlanması gerektiğinden bahsedilmiştir. 1203 sayılı kararda, soruna barışçıl bir çözüm bulunması için taraflar arasında önkoşulsuz görüşmelerin başlatılmasının yanı sıra BM, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve NATO'yla işbirliğinin geliştirilmesi ve eski kararlarda da belirtildiği üzere Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ile işbirliği içerisinde olunması gerektiği belirtilmiştir. Bunların dışında, Kosova'daki insani dramların önüne geçilmesinin ve yerlerinden edilmiş kişilerin güvenli bir şekilde evlerine dönmelerinin koşullarının sağlanmasının hayati önemine dikkat çekilmiştir. 1239 sayılı kararda ise, başta BM Mülteciler Yüksek Komiserliği olmak üzere konuyla ilgili kuruluşlara, Kosova sorununun etkilediği bölgelerde yardım çalışmalarını artırmaları çağrısında bulunulmuş ve yerlerinden edilmiş kişilerin güvenli bir şekilde evlerine dönme haklarına bir kez daha vurgu yapılmıştır. Burada özetlenen kararlar için bkz. <http://www.securitycouncilreport.org/un-documents/kosovo/>, 10.11.2016.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının, egemenliğinin, toprak bütünlüğünün ve bağlantısızlığının korunacağı, Kıbrıs'ın bir başka ülke ile kısmen veya bütün olarak birleşmesine veya taksim ve ayrılmanın herhangi bir şekline karşı gereken garantilerin olacağı belirtilmektedir.

BM Güvenlik Konseyi de 12 Mart 1990 tarih ve 649 sayılı ve 11 Ekim 1991 tarih ve 716 sayılı kararlarında, Denктаş-Makarios ve Denктаş-Kiprianou Anlaşmalarına çözümün temeli olarak atıfta bulunmuştur. Buna göre, 649 sayılı kararın 1. maddesinde, iki toplumlu, bağımsız, egemen, toprak bütünlüğüne sahip, bağlantısız ve ayrılma ile başka herhangi bir ülkeyle birleşme hakkının bulunmayacağı iki toplumlu bir "Federal Kıbrıs Cumhuriyeti"nin kurulmasına ilişkin iki toplum lideri tarafından taahhütte bulunulan Doruk Anlaşmalarına destek belirtilmiştir. 3. maddede ise, kurulacak olan federasyonun iki bölgeye olacağı ifade edilmiştir.³⁵

716 sayılı karar büyük ölçüde 649 sayılı kararı teyit etmektedir. Kıbrıs'ta kalıcı bir çözüme ulaşabilmek için ortaya konan parametreleri yineleyen kararın en önemli yönünü, Kıbrıs Türk tarafınca hayati önemde kabul edilen siyasal eşitlik ilkesinin parametreler arasında ilk kez açıkça yer almasıdır (md. 2).³⁶

Görüldüğü gibi, 1977-1979 Doruk Anlaşmalarından hareket eden BM Güvenlik Konseyi, 649 ve 716 sayılı kararlar ile Kıbrıs'ta çözümün parametreleri olarak şunları ortaya koymuştur: 1) İki toplumluluk; 2) İki kesimlilik; 3) İki toplum arasında siyasal eşitlik; 3) Bağımsız, egemen, toprak bütünlüğüne sahip, bağlantısız federal bir cumhuriyetin kurulması; 4) Kurulacak olan federasyondan ayrılma veya başka bir ülkeyle birleşme hakkının olmaması.

Bu iki önemli kararın ardından BM Güvenlik Konseyi, 1977-1979 Doruk Anlaşmalarına atıfta bulunmaksızın çözüm parametrelerini doğrudan kendisi ortaya koymaya başlamıştır. Bu kararların en önemlilerinden bir tanesini 10 Nisan 1992 tarih ve 750 sayılı karar oluşturmaktadır. Kararı önemli kılan husus, çözüm parametrelerine tek egemenlik, tek uluslararası kişilik ve tek vatandaşlık parametrelerini de eklemesidir. Dolayısıyla, bu karar ile Kıbrıs'ta, tek egemenliğe, uluslararası kişiliğe ve vatandaşlığa dayanan, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü korunan, iki toplumluluk, iki bölgelilik ve toplumların siyasal eşitliği ilkelerine dayalı federal bir yapıya sahip olan ve bu yapıdan ayrılma veya başka bir ülkeyle

³⁵ [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/649\(1990\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/649(1990)), 18.11.2016.

³⁶ [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/716\(1991\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/716(1991)), 18.11.2016.

birleşme hakkına sahip bulunmayan bir devlet modelinin kabul edilebilecek tek model olduğu kabul edilmiştir.³⁷ Bu saptamanın ardından Güvenlik Konseyi, 26 Ağustos 1992 tarih ve 774 sayılı kararıyla Kıbrıs'ta mevcut durumun (*status quo*) kabul edilemez olduğunu vurgulamıştır (m. 10).³⁸ Güvenlik Konseyi, 750 ve 774 sayılı kararlarındaki parametre ve saptamalarını, 29 Haziran 1999 tarih ve 1251 sayılı karar başta olmak üzere sonraki kararlarında da tekrarlamıştır.

Güvenlik Konseyi kararları dışında, Kıbrıs Türk liderliğinin Kıbrıs'ta varılacak nihai çözümün; 1) İki kesimlilik; 2) İki toplumluluk; 3) Siyasi eşitlik; 4) Tek uluslararası kimlik; 5) Eşit statüye sahip iki kurucu devlet; 6) Tek egemenlik ve vatandaşlık; 7) Bulunacak kapsamlı çözümün iki toplumda ayrı ayrı ve eşzamanlı referandumlara sunulması parametreleri temelinde gerçekleşmesine onay verdiğini de hatırlatmak gerekir. Örneğin, Mehmet Ali Talat ile Dimitris Hristofyas arasında 23 Mayıs ve 1 Temmuz 2008 tarihli görüşmelerde taraflar bu parametrelerde mutabık kalmış,³⁹ Talat'ın ardından cumhurbaşkanlığı/toplum liderliği görevine gelen Derviş Eroğlu ve Mustafa Akıncı da bu parametreler çerçevesinde görüşmelere devam etmişlerdir.⁴⁰

Meselenin Kosova bağlamına gelince, Kosova'nın 17 Şubat 2008'de Sırbistan'dan bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, yukarıda da değinildiği gibi, BM Güvenlik Konseyi konumuz açısından önemli olan 10 Haziran 1999 tarih ve 1244 sayılı kararı kabul etmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere, Kıbrıs'la ilgili alınanlardan farklı olarak bu karar Kosova'da "geçici bir rejim" yaratılmasıyla ilgilidir. Örneğin kararın 1. maddesinde, Kosova krizine karşı bulunacak çözümün Kosova'da geçici bir rejim kurulmasını düzenleyen Ek 1 ve Ek 2'de yer alan ilkelere dayanması gerektiği belirtildikten sonra, 10. maddede konuyla ilgili uzun bir düzenlemeye yer verilmiştir. Buna göre, BM Güvenlik Konseyi, Genel Sekreter'i, ilgili uluslararası örgütlerin yardımıyla, Kosova'da özerk demokratik kurumlar kurarken ve bunların gelişimlerini denetlerken Kosova halkının Yugoslavya Federal

³⁷ [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/750\(1992\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/750(1992)), 18.11.2016.

³⁸ [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/774\(1992\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/774(1992)), 18.11.2016. Bu kararların dışında BM Güvenlik Konseyi, doğrudan Kıbrıs Türk tarafını hedef alan kararların altına da imza atmıştır. Bu kararlar için bkz. Erhürman, *a.g.m.*, s. 7.

³⁹ Bu konuda bkz. Tufan Erhürman, *100 Soruda Kıbrıs'ta Federasyon*, Lefkoşa, Işık Kitabevi Yayınları, 2009, s. 15-16.

⁴⁰ Burada dikkat çekici olan, Derviş Eroğlu'nun tavrıdır. Yalnızca cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde değil, siyasi yaşamı boyunca iki ayrı devlet temelinde Kıbrıs'ta çözüm bulunmasını savunan Eroğlu, 18 Nisan 2010'da cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından 26 Mayıs 2010'da Kıbrıslı Rum lider Dimitris Hristofyas'la yaptığı görüşmede, müzakerelerin zeminini 23 Mayıs ve 1 Temmuz Anlaşmaları ile BM Güvenlik Konseyi kararlarının oluşturacağını kabul etmiştir.

Cumhuriyeti içerisinde kapsamlı bir özerklikten yararlanabileceği geçici bir yönetim sağlamak amacıyla uluslararası bir sivil yönetim birimi kurmak üzere yetkilendirdiğini ifade etmiştir. 11. maddede de, oluşturulacak geçici rejim için söz konusu sivil yönetim biriminin sorumlulukları düzenlenmiştir. 1244 sayılı karara Ek 1’de ise, Kosova krizine siyasal bir çözüm bulabilmek için G8 ülkelerinin dışişleri bakanlarının uzlaşya vardıkları ilkelere yer verilmiş ve bu ilkeler kararın parçası haline getirilmiştir. Bu ilkeler arasında, Kosova’da yaşayan herkesin barışçıl ve normal bir yaşam sürdürebilmesi için BM Güvenlik Konseyi tarafından kararlaştırılacak geçici bir yönetimin ve ülkede gerçek bir özerk yönetim kurulmasını sağlayacak geçici bir siyasi antlaşma çerçevesinin oluşturulması amacıyla politik bir sürecin başlatılması hususu öne çıkmaktadır. Ek 2’nin 5. ve 8. maddelerinde de Kosova’da geçici bir yönetimin oluşturulmasıyla ilgili 11. madde ile Ek 1’de yer alan düzenlemeler yinelenmektedir.⁴¹

1244 sayılı kararın Kosova’da geçici bir rejim düzenlediği Uluslararası Adalet Divanı’nın (UAD) Kosova’nın bağımsızlık ilanı ile ilgili olarak aldığı 22 Temmuz 2010 tarihli kararında da teyit edilmiştir. Kosova’nın bağımsızlık ilanının 1244 sayılı karara aykırı olmadığını belirten UAD, Kosova ve Kıbrıs sorunlarının olgusal olarak birbirlerinden farklı olduğunu açıkça belirtmiştir. UAD’a göre 1244 sayılı karar Kosova’da geçici bir yönetim kurulmasıyla ilgilidir ve Kosova’nın nihai statüsü ile bu statünün parametreleri konusunda hiçbir şey söylememektedir.⁴² Bunun da ötesinde UAD, kararın 81. ve 114. paragraflarında Kıbrıs’a atıfta bulunmaktadır. Buna göre 81. paragrafta Güvenlik Konseyi tarafından kınanan bazı bağımsızlık bildirileri sayılırken KKTC’nin ilanının hukuken geçersiz olduğunu söyleyen ve BM üyelerine Kıbrıs Cumhuriyeti dışında Kıbrıs’ta herhangi bir başka devleti tanımamaları çağrısında bulunan 18 Kasım 1983 tarih ve 541 sayılı karara da yer verilmiştir. Böylece, Güvenlik Konseyi dışında UAD da KKTC’nin hukuken geçersiz olduğunu belirtmiştir. Bunun dışında, kararın 81. paragrafında, KKTC’nin ilanı da dahil olmak üzere bazı bağımsızlık bildirilerinin uluslararası hukuk açısından geçersiz sayılmalarının nedenlerine değinilmiştir. Güvenlik Konseyi kararlarından hareketle UAD, söz konusu bağımsızlık ilanlarının hukuk dışılığına tek yanlı ilan edilmiş olmalarından değil, hukuk dışı güç kullanımı gibi genel uluslararası hukuk normları ile *jus cogens* kurallarının ihlal edilmesinden kaynaklandığını ifade etmiştir.⁴³

⁴¹ [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1244\(1999\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1244(1999)), 22.12.2016.

⁴² www.icj-jic.org/homepage/pdf/20100722_KOS.pdf, 22.12.2016, para. 95; 98; 99; 100; 104; 114 ve 118.

⁴³ Türkçede “buyruk kural” olarak geçen *jus cogens* kurallar, aynen toplumlar gibi uluslararası toplumun da temel ve üstün nitelikli değerlere sahip olduğu, bundan dolayı her hukuk düzeni gibi uluslararası hukukun da

114. paragrafta ise UAD, Kosova'yla ilgili 1244 sayılı kararın esas itibarıyla Kosova'da geçici bir rejim yaratmak için tasarlandığını, Kosova'nın nihai statüsüyle ilgili herhangi bir düzenleme içermediğini bir kez daha vurgulamıştır. Ardından UAD, BM Güvenlik Konseyi'nin Kosova kararı ile aynı dönemde aldığı diğer kararlara bakıldığı zaman, Konsey'in bir teritorinin kalıcı statüsüyle ilgili olarak kısıtlayıcı koşullar oluşturmayı kararlaştırdığı durumlarda söz konusu koşulların ilgili kararlarda belirtildiğine dikkat çekmiştir. Buna örnek olarak UAD, 1244 sayılı karardan yalnızca 19 gün sonra Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'la ilgili olarak aldığı 29 Haziran 1999 tarih ve 1251 sayılı kararını göstermiştir. Kararda, Güvenlik Konseyi'nin, Kıbrıs'ta bulunacak çözümün “tek egemenlik, tek uluslararası kişilik ve tek vatandaşlık temelinde bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü güvence altına alınmış bir Kıbrıs Devleti” olması gerektiğini belirttiğini hatırlatan UAD, böylece Konsey'in Kıbrıs'ın nihai statüsüyle ilgili olarak kati koşulları ortaya koyduğunu ifade etmiştir. UAD, Kıbrıs'la ilgili durum böyleyken Güvenlik Konseyi'nin Kosova'nın nihai durumuyla ve statüsüyle ilgili koşullar konusunda herhangi bir düzenlemeye gitmediğinin, dolayısıyla da 17 Şubat 2008 tarihli bağımsızlık bildirisinin 1244 sayılı karara aykırı olmadığının altını çizmiştir.

3) KKTC ile Kosova arasındaki üçüncü önemli farklılık, Kosova'da bağımsızlık yönünde istikrarlı bir süreç söz konusuysa, 15 Kasım 1983'te KKTC'nin ilan edilmesiyle Kıbrıs Cumhuriyeti'nden ayrılma ve bağımsız devlet kurma anlamında ortaya konulan self-determinasyon iradesinin 24 Nisan 2004 referandumuyla adanın birleşmesi tercihine dönüşmesidir. Üstelik, bu iradenin % 65'lik bir oyla temsil edilmesi çok net bir tercihi yansıtmaktadır. Zaten, asıl bu nedenle başta Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş olmak üzere KKTC ve Türkiye'deki milliyetçi kesimler “evet”e karşı çıkmışlardır. BM Genel Sekreteri Kofi Annan da referandumun ardından 28 Mayıs 2004'te Güvenlik Konseyi'ne sunduğu raporunda,

temel ve üstün değerlerini birtakım kurallar vasıtasıyla koruduğu/koruması gerektiği anlayışından hareketle gündeme gelmiştir. Her ne kadar *jus cogens* kurallar 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'yle pozitif uluslararası hukuka aktarılmışsa da (md. 53 ve 64), söz konusu üstün/öncelikli kuralların varlığı tartışmalıdır. Bunun temel nedenlerinden bir tanesi, *jus cogens* kuralların kendisine aykırı antlaşmaları geçersiz kıldığı için devletlerin sözleşme yapma serbestisini, yani egemenliklerini sınırlamasıdır. Bununla birlikte, gerek doktrinde, gerekse içtihatla *jus cogens* kuralların üstün/öncelikli niteliğine giderek daha fazla atıfta bulunulmaya başlanmıştır. Böyle olmasına rağmen bu kuralların neler olduğu açıkça belirtilmemiştir. Bundan dolayı, somut bir *jus cogens* kuraldan bahsetmek mümkün olmasa da özellikle UAD kararlarında kuvvet kullanma yasağının bu kapsamda değerlendirildiği görülmektedir. Örneğin, yukarıda da değinildiği gibi, Kosova'yla ilgili kararının 81. paragrafında UAD, kuvvet kullanma yasağını *jus cogens* kurallar arasında saymıştır. *Jus cogens* kurallarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Erdem Denk, “Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda *Jus Cogens* Kurallar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. LVI, No. 2, (2001), s. 43-70; Ian Brownlie, *Principles of Public International Law*, 4th ed., Oxford, Oxford University Press, 1990, s. 512-515; Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, C. I, 2. B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1989, s. 149-151.

Kıbrıslı Türklerin çözümü seçerek yıllardır sürdürülen KKTC'nin tanınması siyasetini sona erdirdiklerini söylemiş ve böylece artık "ayrılıkçı" olmadıklarını ima etmiştir. Zaten asıl bu nedenle Annan, Kıbrıs'ın yeniden birleştirilmesi için Kıbrıslı Türklere uygulanan engel ve kısıtlamaların kaldırılmasını talep etmiştir.⁴⁴

4) KKTC ve Kosova arasında bir diğer önemli farklılık, Kosova'daki sorunun yerel değil, uluslararası kriz yaratmış olmasıdır. Öylesine ki, Kosova sorununun patlak vermesinin ardından birçok devletin karşı karşıya gelmesiyle yeni bir Balkan, Avrupa, hatta dünya savaşı çıkacağından söz edilmiştir. Zaten BM Güvenlik Konseyi'nin Kosova'yla ilgili 1244 sayılı kararının giriş bölümünde, Kosova'da var olan durumun uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmeye devam ettiği belirtilmiştir.⁴⁵ Kıbrıs sorunu ise daha mikro düzeyde kalmıştır. Bundan dolayıdır ki BM Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'la ilgili yukarıda belirtilen kararlarının hiçbirinde Kıbrıs sorununun uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiğine dair herhangi bir ifade yer almamıştır.

Uluslararası Aktörler Açısından Durum

Buraya kadar anlatılanlardan, uygulanan uluslararası hukuka göre KKTC'nin bağımsız bir devlet olarak uluslararası topluluk tarafından tanınmasının güç olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, tanınma gibi siyasi yönü olan bir meseleyi yalnızca uluslararası hukukla açıklanamayacağını da söylemek gerekmektedir. Konuyu uluslararası aktörler ve Mart 2017 itibarıyla mevcut olan konjonktür açısından da değerlendirmek lazımdır.

Meselenin baş aktörlerinden olan Türkiye ele alındığında, toplumlararası görüşmelere son verdirerek KKTC'yi tanıtmaya faaliyetlerine girişmesinin Türkiye'ye fayda mı sağlayacağını yoksa zarar mı getireceğini tartışmak gerekmektedir. Bu noktada söylenmesi gereken ilk husus, Türkiye'nin böyle bir girişimde bulunması halinde "ayrılıkçılık" sorunu yaşayan ya da yaşaması muhtemel olan birçok devleti karşısına alabileceği, daha da önemlisi kendi içindeki ayrılıkçı hareketlerle mücadele ederken savunduğu tezlerini zayıflatabileceğidir. Zaten bundan dolayı

⁴⁴ United Nations Security Council, *Report of the Secretary-General on his Mission of Good Offices in Cyprus*, S/2004/437, 28 May 2004, para. 89, 90 ve 93. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2004/437, 14.09.2016.

⁴⁵ 1244 sayılı karardan önce BM Güvenlik Konseyi'nin Kosova'yla ilgili olarak aldığı 23 Eylül 1998 tarih ve 1199 sayılı ve 24 Ekim 1998 tarih ve 1203 sayılı kararlarda Kosova'daki durumun bölgesel barış ve güvenliği tehdit ettiği belirtilmişken, 1244 sayılı kararda Kosova kriziyle uluslararası barış ve güvenliğin tehdit altında olduğu vurgusu yapılmıştır.

Türkiye, Kosova gibi uluslararası topluluğun çoğunluğunun birlikte hareket ettiği istisnai durumlar hariç, dünyadaki merkezkaç ögelerin özerkliklerini, özellikle de bağımsızlıklarını desteklemekten uzak durmuş, bu yöndeki gelişmelerin domino taşı etkisi yaratacağı hususuna vurgu yapmıştır. Örneğin, Kırım'ın Ukrayna'dan bağımsızlığının onaylandığı ve Rusya'ya bağlanmasının önünün açıldığı 16 Mart 2014 tarihli referandumun ardından Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu 17 Mart'ta yaptığı açıklamada, toprak bütünlüğü etrafında referandumlar yapılmasının bölgedeki donmuş krizlerin bir anda birçok ülkede tekrar ortaya çıkmasına neden olabileceğini, bölgedeki ayrılıkçı hareketlere bir kez bile izin verilmesi halinde domino etkisiyle bütün bölgeye istikrarsızlık geleceğini söylemiştir.⁴⁶ Bunun yanı sıra, stratejik bir "Orta Büyüklükte Devlet" olan Türkiye'nin⁴⁷ KKTC'nin tanınması gibi uluslararası hukuk ile politikayı derinden etkileyecek bir kararı hegemon güçlere benimsetmesinin zor bir olasılık olduğu ortadadır.

KKTC'nin tanınmasındaki en büyük engellerden birini oluşturduğunu gördüğümüz BM Güvenlik Konseyi kararlarının altında imzaları bulunan üye devletlerin tutumlarına gelince, Mart 2017 itibarıyla mevcut olan şartlar değişmedikçe Konsey üyelerinin politikalarının da değişmesinin güç olduğu söylenebilir. Bu noktada özellikle ABD ve Rusya'nın tutumları önemlidir.

Yukarıda KKTC ile kıyasladığımız Kosova'nın tanınmasını sağlayan ABD'nin Kosova'yla çıkarı, bu ülke üzerinden bölgeyi ve Rusya'yı denetlemektir. KKTC açısından ise böyle bir çıkarının olduğunu söylemek zordur. Bunun nedeni, ABD'nin Kıbrıs'taki İngiliz üsleri vasıtasıyla Birleşik Krallık'la birlikte hareket etme kapasitesine sahip olması ve Kıbrıs çevresinde çok sayıda askerî üssünün bulunmasıdır. Diğer yandan, ABD'nin KKTC'yi tanınması, NATO ve Avrupa içerisinde büyük bir karmaşaya neden olacaktır ki, bu da ABD'nin hiç istemeyeceği bir gelişmedir. ABD, ayrıca, Rusya ve Çin gibi diğer büyük güçleri karşısına almak istemeyecektir. ABD'deki güçlü Rum lobisi de böyle bir gelişmeyi engelleyebilmek için elinde geleni yapacaktır.

Rusya'nın da tanınmadan çıkar elde edebileceğini söylemek zordur. KKTC'nin tanınmasının Abhazya ve Güney Osetya meselelerini olumlu yönde etkileyebileceği iddia edilse bile, tanınma konusunun bünyesinde çok sayıda etnik unsur barındıran Rusya Federasyonu açısından fayda mı, yoksa zarar mı getireceği

⁴⁶ "Yapılan Referandum Geçersiz", *Kıbrıs*, 18 Mart 2014.

⁴⁷ "Orta Büyüklükteki Devlet" kavramı için bkz. Oran, "TDP'nin Kuramsal Çerçevesi", *Türk Dış Politikası*..., s. 29-30.

tartışmalıdır. Siyasi, ekonomik, kültürel vs. nedenlerden dolayı Rusya ile Güney Kıbrıs'ın iyi ilişkiler içerisinde bulunmaları da, KKTC'nin tanınmasıyla ilgili olarak Rus yetkililerin yukarıda değinilen açıklamalarına rağmen, Rusya'nın tanınmayı engellemeye devam edeceğini göstermektedir.

Birleşik Krallık'ın Kuzey İrlanda ve İskoçya'yla, Fransa'nın ise Korsika'yla ilgili "ayrılıkçılık" sorunları yaşadıkları düşünüldüğünde bu iki devletin bağımsız KKTC fikrine sıcak bakmadıklarını/bakmayacaklarını düşünmek mümkündür. Bu önemli konunun yanı sıra Kıbrıs Cumhuriyeti'nin üç garantör devletinden biri olan Birleşik Krallık bakımından önemli olan bir diğer husus Kıbrıs'taki askerî üslerinin geleceğidir. Brexit kararının ardından AB'den çıkma sürecini başlatan ve bu süreci mümkün olduğunca en az zararla atlatmak isteyen Birleşik Krallık'ın KKTC'yi tanıyıp 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti'ni, dolayısıyla da üslerinin varlığını sorgulatacağını düşünmek mümkün olmasa gerektir. KKTC'nin bağımsız devlet olarak tanınmasının Tayvan'a model teşkil edebilme olasılığına karşısında Çin Halk Cumhuriyeti'nin de tanınma fikrine uzak durduğu söylenebilir.

BM Güvenlik Konseyi üyelerinin dışında, "ayrılıkçılık" sorunu yaşayan BM Genel Kurul üyelerinin de ayrılma hakkı anlamında self-determinasyon ilkesine mesafeli durduklarını hatırlatmakta fayda vardır. Diğer önemli aktörler olan AB ve AK'nin de tanınma fikrine sıcak bakmadığı görülmektedir. Hatırlanacağı üzere, Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi (AKPA), 23 Kasım 1983 ve 974 sayılı tavsiye kararında, KKTC'nin kuruluşunu kınamış (para. 3), Kıbrıs Türk liderliğine bağımsızlık kararını geri alma çağrısında bulunmuş (para. 9), tüm devletleri de Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğine, bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve birliğine saygı göstermeye davet etmiştir (para. 10).⁴⁸ AK Bakanlar Komitesi de 24 Kasım 1983 tarihli kararıyla, KKTC'nin tek taraflı ilanını reddetmiş, söz konusu kararı hukuken geçersiz bularak geri alınması çağrısında bulunmuş, Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti'ni adadaki tek meşru hükümet olarak tanımaya devam edeceğini belirtmiş ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğine, bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve birliğine saygı gösterme çağrısında bulunmuştur.⁴⁹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ise Loizidu v. Türkiye (No. 15318/89), Kıbrıs v. Türkiye (No. 25781/94) ve Cavit An v. Türkiye (No. 20652/92) davalarıyla ilgili kararlarında KKTC'nin uluslararası alanda hukuken tanınmamasına vurgu yaparak

⁴⁸ Parliamentary Assembly, "Situation in Cyprus", <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15008&lang=en>, 06.02.2017.

⁴⁹ Committee of Ministers, "Resolution (83) 13 on Cyprus", [http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2016.nsf/CC8E93A64DF9F2FFC2257F9C00386EA3/\\$file/The%20Committee%20of%20Ministers-Resolution%20\(83\)%2013.pdf](http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2016.nsf/CC8E93A64DF9F2FFC2257F9C00386EA3/$file/The%20Committee%20of%20Ministers-Resolution%20(83)%2013.pdf), 06.02.2017.

KKTC'yi "Türkiye'ye bağlı yerel yönetim (*subordinate local administration*)" olarak nitelendirmiştir. AB'nin konuyla ilgili tutumu da AK'yle paralellik göstermiştir. Örneğin, 2003 tarihli Katılım Antlaşması'nın 10 Numaralı Protokolü, Kıbrıs'ın kuzeyini "yasal hükümetin [Kıbrıs Cumhuriyeti] etkili kontrol uygulamadığı Kıbrıs Cumhuriyeti bölgeleri" olarak tanımlamış, böylece KKTC'yi yok hükmünde saymıştır.⁵⁰ Mart 2017 itibarıyla AB ve AK bakımından herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Sonuç

Uluslararası hukuk ve uluslararası aktörler açısından yukarıda belirtilen hususlar göz önünde bulundurulduğunda, Mart 2017 itibarıyla mevcut şartlar çerçevesinde KKTC'nin tanınmasının güç olduğu görülmektedir. Bunun nedenleri, yukarıda ifade edildiği gibi, hem uluslararası hukuk alanında KKTC açısından mevcut olumsuzluklar hem de uluslararası sistemdeki büyük güçlerin ayrılıkçı bir hareket olarak değerlendirdikleri Kuzey Kıbrıs konusundaki düşünceleridir. Hukuki ve siyasi alanda KKTC'ye yönelik bakış açısının belirtilen nedenlerden dolayı en azından kısa dönemde değişebileceği yönünde herhangi bir işaret bulunmamaktadır.

Bu noktada Kıbrıs Türk tarafının yapması gereken, 2004 Annan Planı referandumunda çıkan sonuçlara bağlı kalarak çözüm iradesini korumasıdır. Enosis referandumunun okullarda anılması yönündeki kararıyla Kıbrıs Rum tarafının toplumlararası görüşmelere sekteye uğratma ve görüşme sürecini belirsiz kılma çabalarına rağmen Kıbrıs Türk tarafının çözüm iradesini canlı tutması, "bir adım önde olma siyasetine" bağlı kalarak ayrılıkçı bir görüntü çizmekten uzak durması daha doğru bir politika olarak gözükmektedir. Aynı hususlar meselenin en önemli aktörlerinden biri olan Türkiye bakımından da söylenebilir. Masadan kaçan değil masayı zorlayan, kalıcı bir çözüme ulaşmak için tüm seçenekleri ortaya koyan ve bu şekilde Kıbrıs'ta kalıcı bir çözüm isteyen asıl tarafın Kıbrıs Türk tarafı olduğunu tüm uluslararası aktörlere gösteren bir siyasetin takip edilmesi halinde Kıbrıs Türk tarafının arzu ettiği uluslararası tanınmışlık temelinde bir sonuca ulaşabileceğini varsaymak mümkündür.

Böyle bir siyasete paralel olarak güven artırıcı önlemlerin saptanıp hayata geçirilmeleri yönünde çaba sarf etmek de önemlidir. Bu yöndeki çabaların "bir adım önde olma siyasetine" katkı sağlamanın ötesinde toplumlararası diyalogun ve uzlaşımın gelişmesini sağlayacağı ve adada kalıcı bir çözümün önünü açacağı unutulmamalıdır.

⁵⁰ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:12003T/PRO/10>, 06.02.2017.

KAYNAKÇA

Brownlie, Ian, *Principles of Public International Law*, 4th ed., Oxford, Oxford University Press, 1990.

Committee of Ministers, “Resolution (83) 13 on Cyprus”, [http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2016.nsf/CC8E93A64DF9F2FFC2257F9C00386EA3/\\$file/The%20Committee%20of%20Ministers-Resolution%20\(83\)%202013.pdf](http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2016.nsf/CC8E93A64DF9F2FFC2257F9C00386EA3/$file/The%20Committee%20of%20Ministers-Resolution%20(83)%202013.pdf), 06.02.2017.

Coppieters, Bruno and Richard Sakwa (eds.), *Contextualizing Secession: Normative Studies in a Comparative Perspective*, Oxford, Oxford University Press, 2003.

“Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation among States in Accordance with the Charter of the United Nations”, <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>, 19.09.2016.

“Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples”, <http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml>, 19.09.2016.

Denk, Erdem, “Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda *Jus Cogens* Kurallar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. LVI, No. 2, (2001), s. 43-70.

Dugard, John and David Raič, “The Role of Recognition in the Law and Practice of Secession”, Marcelo G. Kohen (ed.), *Secession: International Law Perspectives*, New York, Cambridge University Press, 2006, s. 94-137.

Eraydın, Eylem, “Türkiye’ye Bağlanabilir”, http://www.kibrisgazetesi.com/index.php/cat/2/news/135123/ PageNam/Ic_Haberler, 17.08.2015.

Erhürman, Tufan, *100 Soruda Kıbrıs’ta Federasyon*, Lefkoşa, Işık Kitabevi Yayınları, 2009.

Erhürman, Tufan, “BM Güvenlik Konseyi Kararları ve ‘B Planı’”, *Gaile*, No. 162, (12 Mayıs 2012), s. 6-7.

Kirgis, Frederic L., “Degrees of Self-Determination in the United Nations Era”, *American Journal of International Law*, Vol. LXXXVIII, No. 2, (1994), s. 304-310.
Krop, Karen, *Diversity and Self-Determination in International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

Krueger, Heiko, "Implications of Kosovo, Abkhazia and South Ossetia for International Law: The Conduct of the Community of States in Current Secession Conflicts", *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. III, No. 2, (2009), s. 121-142.

Oran, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 4. B., Ankara, İmaj Yayınevi, 2001.

Oran, Baskın, "TDP'nin Kuramsal Çerçevesi", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. I, (1919-1980), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 20-53.

Oran, Baskın, "Self Determinasyon-Self Government", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. I, (1919-1980), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 594.

Parliamentary Assembly, "Situation in Cyprus", <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15008&lang=en>, 06.02.2017.

Pavković Aleksandar and Peter Radan, *Creating New States: Theory and Practice of Secession*, UK, Ashgate, 2007.

Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, C. I, 2. B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1989.

Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, C. II, 5., B., Ankara, Turhan Kitabevi, 1998.

"Principles Which Should Guide Members in Determining Whether or not an Obligation Exists to Transmit the Information Called for Under 73e of the Charter", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/153/15/IMG/NR015315.pdf?OpenElement>, 19.09.2016.

Thornberry, Patrick, *International Law and the Rights of Minorities*, Oxford, Clarendon Press, 1994.

Thornberry, Patrick, "Self-determination, Minorities, Human Rights: A Review of International Instruments", *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. XXXVIII, No. 4, (1989), s. 867-889.

Tomuschat, Christian, “Secession and Self-determination”, Marcelo G. Kohen (ed.), *Secession: International Law Perspectives*, New York, Cambridge University Press, 2006, s. 23-45.

Tümerkan, Mete, “KKTC’nin Tanınması Mümkün Değil”, *Havadis*, 21 Haziran 2012.

Wolff, Stefan and Annemarie Peen Rodt, “Self Determination After Kosovo”, *Europe-Asia Studies*, Vol. LXV, No. 5, (July 2013), s. 799-822.

United Nations Security Council, *Report of the Secretary-General on his Mission of Good Offices in Cyprus*, S/2004/437, 28 May 2004. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2004/437, 14.09.2016.

Vienna Declaration, World Conference on Human Rights, Vienna, 14-25 June 1993, U.N. Doc. A/CONF.157/24 (Part I) at 20 (1993). <https://www1.umn.edu/humanrts/instatee/11viedec.html>, 19.09.2016.

DENETİM KARARLARINI ETKİLEYEN BİLİŞSEL ÖNYARGILAR

Alper KARAVARDAR*
Gülşah KARAVARDAR**

ÖZET

Denetçi bağımsızlığı denetçilerin herhangi bir etki olmaksızın, denetim süreci sonunda ulaştıkları mesleki yargılarını ifade edebilmeleri için bir önkoşuldur. Bilişsel önyargılar, karar alma durumundaki bireylerin rasyonellikten sapmalarına neden olan psikolojik kısa yollardır. Bu çalışmada, denetim süreci içinde denetçilerin karar alma süreçlerini etkileyen bilişsel önyargı tipleri ele alınmıştır. Çalışma kapsamında literatürde sıklıkla ele alınan dokuz önyargı tipi incelenerek, bu önyargılar hakkındaki algılamaların artan deneyimle değişim gösterip göstermediği incelenmiştir. Bu amaçla dört farklı gruba (denetim dersi alan üniversite öğrencileri, 0-3 yıl tecrübeli denetçiler, 4-6 yıl tecrübeli denetçiler ile 7 yıldan fazla tecrübeye sahip denetçiler) anket uygulanmıştır. Çalışma kapsamında ayrıca cinsiyetin bilişsel önyargılar konusunda farklı algılamalara yol açıp açmadığı da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Denetim, Bilişsel Önyargılar, Denetçi, Denetim Tecrübesi, Denetçi Bağımsızlığı, Denetim Kararları.

ABSTRACT

COGNITIVE BIASES THAT AFFECT AUDIT DECISIONS

Auditor's independence is a prerequisite to express their professional judgments at the end of the audit process, without any effect. Cognitive biases are psychological shortcuts that make individuals who need to take decisions veer from rationality. In this study, types of cognitive biases that affect decision-making process of the auditors in the audit process are discussed. The study examined nine biases which are frequently discussed in the literature and it examined perceptions about those bias types whether they change according to experience. For this purpose, a survey was carried out for four different groups (university students who took auditing course, independent auditors who have 0-3 years auditing experience, independent auditors who have 4-6 years auditing experience and independent auditors who have more than 7 years auditing experience. This study also examined the gender differences on the perceptions about cognitive biases.

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İşletme Bölümü (akaravardar@yahoo.com)

** Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İşletme Bölümü (gkaravardar@yahoo.com)

Keywords: Auditing, Cognitive Biases, Auditor, Auditing Experience, Auditor's Independence, Auditing Decisions.

Giriş

Denetim sürecinin başarısı denetçi bağımsızlığına doğrudan bağlı olup denetçiler ve denetim müşterileri arasındaki ilişkinin niteliğine vurgu yapan, bir ön koşuldur. Finansal tablolarda yer alan, denetçiler tarafından belirlenmiş herhangi bir yanlış beyanın denetçiler tarafından finansal tablo kullanıcılarına raporlanması, denetçilerin bağımsız hareket edebildiklerine ilişkin kanaatleriyle ilişkili bir konudur. Denetçilerin tarafsızlıklarını etkileyebilecek muhtemel faktörlerin tarafsız bir değerlendirmesi denetim sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. Denetçi bağımsızlığı, meslek mensuplarının tarafsızlıklarını ve dürüstlüklerini olumsuz yönde etkileyebilecek her türlü durum ve koşulları içine alan geniş bir çerçevede değerlendirmeyi gerektiren bir tanımlamadır. Denetçi bağımsızlığını düzenleyen uluslararası tanımlayıcı çerçevelerde, “örneğin Birleşik Krallık (Institute of Chartered Accountants in England and Wales (ICAEW), 1997), A.B.D (Securities and Exchange Commission (SEC), 2000), Kanada (International Civil Aviation Organization (ICAO), 2002), Avustralya (The Institute of Chartered Accountants in Australia (ICAA), 2002)”, genel olarak kişisel çıkar tehdidi, kendi kendini denetim tehdidi, taraf tutma (yandaşlık) tehdidi, yakınlık (samimiyet) tehdidi ve gözdağı (sindirme) tehdidinin ön plana çıktığı görülmektedir. Yakınlık tehdidi, 2002 yılında Nobel Ekonomi Ödülü’nü alan Daniel Kahneman tarafından ortaya konan “bilişsel yanlılık (ön yargı)” terimi ile yakın bir ilişki içerisinde olduğundan, denetim çalışmalarında önyargı ayrı bir biçimde ele alınması gereken bir meseledir. Karar alma durumundaki bireyler açısından bakıldığında ön yargıların kişiler üzerinde sistematik bir etkisinin mevcut olduğu ve belirsizlikle başa çıkmada sıklıkla başvurulmuş bir bilişsel kısa yol olduğu görülmektedir. Karar alıcıların sezgilerine dayanmak suretiyle daha önce edindikleri bazı bilgi ve tecrübeler ışığında eldeki bilgileri yorumlayarak olayları değerlendirmeleri bireylerin rasyonellikten uzaklaşmalarına ve sistematik yargı hatalarına neden olabilmektedir. Sezgilere dayalı karar alma her ne kadar karar alma sürecini hızlandırsa da yapısal bakımdan duygusal ve karmaşık değerlendirmelerdir. Bilişsel ön yargıların meslek mensupları ve meslek adayları açısından ne kadar bilindiği ve nasıl dikkate alındığı konusu üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu çalışmada denetçi bağımsızlığına olumsuz etki eden bilişsel önyargıların neler olduğu, artan mesleki bilgi ve deneyim sonrasında bu önyargılar konusundaki algılamaların zaman içinde değişip değişmediği, meslek mensuplarının önyargı algılamalarının cinsiyet ile ilişkili olup

olmadığı hususları ele alınmıştır.

Denetçi Bağımsızlığı ve Bilişsel Önyargılar

Bağımsızlık kavramının kesin olarak tanımlanmanın ne kadar zor olduğu bu konuya yönelik çalışmalar incelendiğinde açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Antle, 1984: 1; Schuetze, 1994: 69; Beattie ve Fearley, 2002: 4);

- Bağımsızlık, keşfedilen bir bozulmayı raporlamanın koşullu olasılığıdır (De-Angelo, 1981: 186),
- Bağımsızlık, müşteri baskısına direnme yeteneğidir (Knapp, 1985: 202),
- Bağımsızlık zihinsel bir durumdur, bir tutumdur (American Institute of Certified Public Accountants (AICPA), 1992; Moizer, 1994: 19) (Schuetze, 1994: 71),
- Bağımsızlık, anahtar olan dürüstlük ve güvenirlilik nitelikli karakterin bir fonksiyonudur (Magill ve Previts, 1991:71),
- Bağımsızlık, kabul edilemez bir ön yargı riskini oluşturan çıkarların yokluğudur (AICPA, 1997),
- Bağımsızlık, bir denetçinin ön yargısız denetim kararları verme yeteneğini, makul olarak tehlikeye atması beklenebilecek veya tehlikeye atan baskılardan ve diğer faktörlerden özgürlük demektir (Independence Standards Board (ISB), 2000)

Denetim literatüründe görünürde (algılanan) ve gerçekte (fiili) bağımsızlık olarak adlandırılan bu betimleme benzer şekilde International Federation of Accountants'ın (IFAC) Etik Kuralları'nda da yer almaktadır. IFAC'a göre bağımsızlık iki kısımdan oluşan bir tanımlamadır. Bağımsızlık (The International Ethics Standards Board for Accountants (IESBA), 2015, Etik Kurallar Kısım 290.6);

a) *Aklın bağımsızlığı (Düşüncede bağımsızlık)*, denetçilerin mesleki yargılarını tehlikeye atan etkilerden etkilenmeksizin, ulaştıkları bir sonucu ifade etmelerine müsaade eden bir zihin durumu olup denetçilerin mesleki şüphecilik, tarafsızlık ve dürüstlük ilkeleriyle hareket edebilmelerine izin verir,

b) *Görünüşteki bağımsızlık (Görünümde bağımsızlık)*, bir denetim firmasının veya bir güvence ekibinin veya denetimin bir üyesinin göstermeleri gereken

mesleki şüphecilğin, tarafsızlığın veya dürüstlüğün tehlikeye düşmesi ile ilgili tüm spesifik durumların ve koşulların ağırlığı hakkında, makul ve bilgili üçüncü tarafların bir karara varmalarını ve denetçilerin bu çok önemli olan durum ve koşullardan kaçınmalarını sağlar.”

Bağımsızlık ile ilgili kavramsal çerçeve yaklaşımının muhasebe meslek mensuplarınca uygulanması için; (IESBA, 2015, Etik Kurallar Kısım 290.7)

- a) Bağımsızlığa yönelik tehditler tanımlanır,
- b) Tanımlanan tehditlerin önemi değerlendirilir,
- c) Tehditleri elimine etmek veya kabul edilebilir bir düzeye indirmek için, zorunlu olduğunda, koruyucu önlemler uygulanır

IFAC’ın bağımsızlık tanımı, uluslararası ve ulusal mesleki standartlar ile etik kuralların belirlediği bir çerçeve içinde yer almaktadır. IFAC, profesyonel bir muhasebecinin altı temel prensibe riayet etmesi gerektiğini belirtmektedir. Buna göre bağımsızlık, bir denetçinin dürüstlük (Etik Kural, Kısım 110), tarafsızlık (Etik Kural, Kısım 120), profesyonel yetkinlik ve mesleki özen (Etik Kural, Kısım 130) gizlilik (Etik Kural, Kısım 140) ve profesyonel davranış (Etik Kural, Kısım 150) prensiplerine bağlı kalması durumunda dolaylı olarak sağlanır (International Ethics Standards Board for Accountants (IESBA), 2015). IFAC, bir yasal denetim çalışmasında bu prensiplere bağlı kalınarak denetim sürecinin yürütülmesinin, denetçi ile denetim firmasının sorumluluğu olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle denetçi ve denetim firması, kabul edilebilir bir düzeyde, bağımsızlık üzerindeki her hangi bir tehdidin olmadığını veya var olan tehditlerin azaltıldığını kanıtlayan politikalar ve prosedürleri, kendilerini müdafaa edebilmeleri için belgelendirmek ve bunları dikkate almak zorundadır (IESBA, 2015, Kısım 100. 7-16; Avrupa Komisyonu, 2002). IFAC, muhasebe meslek mensuplarının çalışmaları esnasında söz konusu ilkelere riayet etmeye yönelik belirli tehditleri oluşturabilecek çeşitli durumlarla karşılaşabileceklerini belirtmektedir. IFAC’a göre söz konusu tehditleri oluşturan muhtemel tüm durumları ve bu durumlar için uygun belirli aksiyonları tanımlamak imkânsız olup ayrıca çalışmaların doğası farklı olabileğinden farklı önlemlerin uygulanmasını gerektiren farklı tehditlerin mevcudiyeti söz konusudur. Bu nedenle IFAC belirlediği Etik Kurallar’ın temel ilkelere yönelik tehditlere işaret eden ve onların muhasebeciler tarafından tanımlanmasını ve değerlendirilmesini gerektiren kavramsal bir çerçeve olduğunu ifade etmektedir (IFAC, 2015, Kısım 100.7).

2002 yılında A.B.D.’de çıkan Sarbanes-Oxley (SOX) Yasası, Enron vakası

ile bağlantılı olarak, denetçi bağımsızlığının temini için denetim firmalarının bağımsız denetim çalışmaları yürüttükleri müşterilerine denetim-dışı hizmetler sağlanmalarını yasaklamıştır. Bir gereksinim olarak denetçi bağımsızlığının sağlanlaştırılmasına yönelik benzer bir kısım düzenleme Avrupa Komisyonu tarafından tıpkı bir aşı gibi onun sağlanlaştırılmış (pekiştirilmiş) bağımsızlık gereksinimlerine cevap olarak, Avrupa Komisyonu tarafından ele alınmıştır (Avrupa Komisyonu, 2006). Avrupa Komisyonu 2006 yılında hazırladığı Tavsiye Kararı'nda denetim-dışı hizmetlerin sağlanması, şarta bağlanmış denetim ücretleri, nispi olarak yüksek veya düşük denetim ücretleri gibi bir kısım denetçi bağımsızlığıyla alakalı meseleyi IFAC'ın bağımsızlık tanımlamasıyla bağlantılı olarak değerlendirmiştir (Avrupa Komisyonu, 2006):

“Bir Yasal Denetçinin bağımsız olma şartı şunların her ikisine birden işaret eder:

- Aklın bağımsızlığı, yani eldeki denetim görevi ile alakalı tüm mütalaaları dikkatle değerlendiren bir ruh halidir ve
- Görünüşteki bağımsızlık, yani bir makul ve bilgili üçüncü tarafın, yasal denetçinin tarafsız davranma yeteneğini sorgulaması (sorgular durumu) hakkındaki çok önemli olan gerçeklerden ve koşullardan kaçınmasıdır.

Bağımsızlık, yasal denetçiler açısından her hangi bir tür bağımlılığa yol açacak şekilde görünebilecek tüm ekonomik, finansal ve diğer ilgililerden bağımsız olma durumu olmakla beraber, yasal denetçinin mutlaka erişmesi gereken (ki böyle bir durum açıkça imkânsızdır çünkü herkes bir kısım bağımlılığa veya diğer bir kişi ile bir kısım ilişkiye sahiptir) kesin bir standart değildir.”

Avrupa Komisyonu'nun bu ifadelerinden de görülebileceği üzere denetçi bağımsızlığını, kapsamı kişiden kişiye veya durum ve koşullara bağlı olarak değişiklik gösteren, göreceli ve kısmi bir bağıllığın tabii kabul edildiği bir durum olarak tanımlamaktadır. SEC 2001 yılında yayınladığı “*Son Kural: Komisyonun Denetçi Bağımsızlık Gereksinimlerinin Revizyonu*”nda, gerçekte bağımsızlık meselesini, denetçilerin zihinsel durumunun direkt bir kanıtı olarak tarif etmiştir (SEC, 2001, Bağımsızlık standardı 2. ve 3. Paragraflar).

Kanada'da bağımsızlık konusu, mali müşavirlerin, kendi tarafsızlık ve dürüstlükleri üzerinde baskı oluşturabilecek (akla gelebilecek tüm durumları kapsayan) koşullara maruz kalmaları durumunda kendi mesleki uygulamalarını yapmalarının ve kendi meslek topluluklarının işlerine katılımlarının yasaklanması şeklinde ele alınmıştır. Kanada'nın bağımsızlık çerçevesi, mali müşavirlerin,

müşterinin işleri açısından bir çıkar ya da ilişkiyi etkileyen her hangi bir etkiden tamamıyla bağımsız olmalarının uygulamada zor olabileceğini de dikkate almaktadır (ICAO Kural 204.1: Mesleki Davranış Kuralları). Kanada uygulamasında denetçilerin görünüşteki ve gerçekteki bağımsızlıkları etik kurallar içinde tanımlanmaktadır. Buna göre, bir denetim görevine katılan veya onu gerçekleştiren bir meslek mensubu a) herhangi bir güvence görevinin koşulları altında bir yazılı iletişim yayınlar ve b) makul bir gözlemci açısından bakıldığında, meslek mensubunun kişisel yargısını veya tarafsızlığını bozacak, görev ile ilgili çıkar ya da ilişki, yâda her hangi bir etkiden bağımsız olarak özellikli denetim prosedürlerinin uygulama sonuçlarına dair bir rapor yayınlamalıdır. Burada amaç, kamuya mali müşavirin her hangi bir çıkar çatışmasından bağımsız olduğuna dair güvence sağlanmaktır. Meslek mensubu, makul bir gözlemcinin, bir müşterinin mali müşavirin yargı bağımsızlığına yönelik kabul edilemez tehdidi ile mali müşavir arasındaki belirli bir ilişkinin olup olmadığına ilişkin kanaati ile bağımsızlığın mevcudiyetini test etmekte olup sadece bu şekilde kamu, mali müşavirin dürüstlüğüne ve tarafsızlığının sürdürdüğüne inanabilir. Bu tanımlamadaki makul bir gözlemci ifadesi mesleki özen, tarafsızlık ve dürüstlük ile yargısını uygulayan, muhasebecinin bilmesi gereken veya bildiği gerçeklerin bilgisine sahip, varsayımsal bir birey olarak kabul edilmelidir (Etik Kuralları Biçimlendiren İlkeler, Önsöz).

Avustralya Mali müşavirler Birliği bağımsızlık kelimesinin kullanımının yanlış anlaşılmalara neden olabileceğine işaret ederek bağımsızlığın, mesleki bir yargıyı oluşturan bir kişinin tüm ekonomik finansal ve diğer ilişkilerden bağımsız olması hakkında, gözlemcilere yol gösteren düşünce olduğunu belirtmektedir (IFAC, 8, 9; Avustralya 12. Prensip). Buna göre düşüncede bağımsızlık, mesleki şüphecilik ve tarafsızlığı gerçekleştirmek ve dürüst bir biçimde hareket etmeye izin veren, mesleki yargıyı tehlikeye düşüren etkiler tarafından etkilenmeksizin bir denetim görüşü hükmüne izin veren bir zihin durumudur (IFAC, 8, 8; Avustralya 14. Prensip). Görünümde bağımsızlık ise, uygulanan önlemlerde dahil olmak üzere tüm ilişkili bilgiye sahip bilgili bir üçüncü tarafın, denetim firmasının veya güvence ekibinin bir üyesinin dürüstlüğüne, tarafsızlığına veya mesleki şüpheciliğinin tehlikeye düştüğü konusunda makul bir sonuca varmasına neden olacak makul bir o kadar da önemli olan gerçekler ve koşullardan kaçınma olarak tanımlanmaktadır (IFAC, 8, 8; Avustralya 14. Prensip).

Yakınlık tehdidi, 2002 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü alan Daniel Kahneman tarafından ortaya konan “*bilişsel yanlılık (ön yargı)*” terimi ile yakın bir ilişki içerisinde olduğundan denetimde önyargı ayrı bir biçimde ele alınması gereken bir meseledir. Kahneman ve Tversky (1979: 263-291) karar alıcıların psikolojik

sezgiler veya içinde bulundukları psikolojik yapının etkisiyle karar almada her zaman akılcı davran(a)madıklarını çoğunlukla kısa yollardan faydalandıklarını belirtmişlerdir. Karar alma durumundaki bireylerin rasyonellikten sapmaları, ekseriyetle bireylerin karar alma sürecinde bilişsel psikolojinin ön plana çıkmasının bir sonucudur. Bireylerin her zaman kendi çıkarlarını, faydalarını maksimize edecek rasyonel kararları almalarını gerektiren birçok durumda, bireylerin belirsizlik altında karar alma mekanizmalarının rasyonaliteden uzaklaştıkları görülmektedir. Karar alma durumundaki bireyler açısından bakıldığında sınırlı rasyonellik kullanımı söz konusu olup ön yargıların kişiler üzerinde sistematik bir etkisi mevcuttur.

Bireyler çeşitli zaman, karmaşıklık, sınırlı bilgi, harcanan çabanın azaltılmaya çalışılması vb. nedenlerle karşılaştıkları sorunların çözümünde bilişsel kısa yollar kullanmakta, bu amaçla yoğun olarak deneyimlerine, sezgilerine dayanma eğilimi göstererek, eldeki bilgileri daha önce öğrenilen başka bilgilerle değerlendirerek, yorumlayarak geleceğe dair olasılıkları kurgularlar. Karar almada sezgilere dayanmak, süreç bakımından hızlı olmakla birlikte duygusal ve karmaşık bir değerlendirmedir (Karavardar, 2016: 195). Bu nedenle ön yargılar olasılık teorisine karşıt bir biçimde bireylerin yargısal hatalar yapmalarına neden olabilmektedirler.

Bilişsel yanlılıklar (önyargılar) çeşitlilik gösterirler. *Doğrulama yanlılığı* (doğrulamaya ön yargı), önceden edindikleri ve doğruluğuna inandıkları bilgileri dikkate alarak karşıt bilgileri akılcı bir değerlendirmeye tabii tutmamalarıdır (Cherry, 2015: 10). Doğrulamaya ön yargı, bireylerin başlangıçtaki düşüncelerini destekleyen bilgiyle ilgilenmeleri ve yeni bilgiye daha az ilgi göstermeleridir (Döm, 2003: 43). Bir diğer ifade ile geçmiş seçimlerimizi doğrulayan bilgiyi arama ve seçimimizle çelişen bilgiyi görmezden gelme eğilimidir (Rubbins ve Judge, 2013: 166). *Ortak yanlışlar etkisi* (Sürü psikoloji yanlılığı), bireylerin kendi tutum ve davranışlarını, içinde bulunduğu grubunun çoğunluk kısmının değerlendirmelerine paralel biçimde görme, yorumlama ve değerlendirme eğilimidir. *Kendine göre değerlendirme etkisi*, bireylerin başarı elde etme durumunda, bunun kendileri dolayısıyla olduğunu ancak tersi durumda yani başarısızlık durumunda bunun başka nedenlerle gerçekleştiği yönündeki açıklama getirme eğilimidir (Cherry, 2015: 24). *Bulunabilirlik yanlılığı* bireylerin yargılarını bulunabilen bilgiyle temellendirme eğilimidir. *Çıpalama yanlılığı*, bireyin ilk gelen bilgiye takılı kalarak sonrasında gelen bilgilere yeterli derecede adapte olmama eğilimidir. *Bağlılık gösterme önyargısı*, bireylerin karşılarındaki olumsuz bilgiye rağmen önceki kararına aşırı derecede bağlanma durumudur (Rubbins ve Judge, 2013: 166). *Aşırı güven*

yanılgısı, bireylerin sahip oldukları bilgilere çok fazla değer vererek kendi fikirlerine fazlasıyla güvenmeleri ve bunları pekiştirmeye eğilimli olmalarıdır. Düşünsel ve kişiler arası yetenekleri zayıf olan bireyler, kendi performans ve yeteneklerini sahip olduklarından daha yüksek düzeyde olduğuna inanmaya en eğilimli grupturlar (Rubbins ve Judge, 2013: 166).

Rubbins ve Judge (2013: 166-202) karar almayı etkileyen faktörleri bireysel farklılıklar ve örgütsel kısıtlar olarak ikiye ayırmaktadır. Rubbins ve Judge (2013: 166-202) bireysel farklılıkları kişilik, cinsiyet ve zihinsel yetenek örgütsel kısıtları, performans değerlendirme, ödüllendirme sistemleri, resmi kurallar, sistemin getirdiği zaman kısıtları ve geçmiş olaylar olarak sınıflandırmışlardır. Onlar karar alma süreci içinde üç etik kriter tanımlamaktadırlar. Bunlar; faydacılık kıstası, mahremiyet, ifade özgürlüğü ve kanuni haklar gibi temel insan hak ve özgürlüklerine dayanarak karar alma kıstası ve adil olarak veya en azından belirli bir oranda adaletin uygulanması veya kazançlarla maliyetin eşit şekilde dağıtılması kıstasıdır (Rubbins ve Judge, 2013: 166-202).

Knapp ve Knapp (2012: 202-211), Kahnemen ve Tversky'nin (1979) çalışmalarına atıf yaparak denetçilerin denetim süreci içinde çeşitli ön yargılandıklarını belirtmişlerdir. Knapp ve Knapp (2012: 202-211) denetçilerin üç sorumluluğuna işaret etmektedirler. Onlara göre, denetçilerin birinci sorumlulukları, neredeyse kesin bir biçimde ön yargılardan etkilenen üçüncü tarafların aldıkları kararların geniş bir yelpazesini değerlendirmektir. İkinci olarak, denetçiler bilişsel ön yargıların, denetim süreci boyunca verilen birden çok katmandaki kararları nasıl etkilediğini dikkate almalıdırlar. Bir diğer ifade ile denetçiler, kendi yargılarını etkileyen bilişsel ön yargıların tiplerin farkında olmalıdırlar Son olarak bilişsel ön yargılar bir denetçinin performansının kalitesi üzerinde hüküm veren üçüncü tarafların karar verme sürecini ayrıca etkileyebilir. Knapp ve Knapp (2012: 202-211) denetçilerin kararlarını etkileyen karar almada onay önyargısı, mevcudiyet önyargısı, aşinalık önyargısı, çıpalama ve düzeltme önyargısı, belirsizlikten kaçınma, çerçeveleme önyargısı, ağıl önyargısı, rasyonel olmayan genişleme önyargısı ve yanlış konsensüs önyargısı olarak saymışlardır. *Onay önyargısı*, bir kişinin kanaatleri, araştırma hipotezleri veya diğer beklentilerini teyit edecek lehte kanıt arama eğilimidir. *Mevcudiyet önyargısı*, karar alıcıların bir hadise hakkında nasıl kolayca bir olay veya misali hatırladıklarına dayalı olarak bir olayın olasılığını tahmin etme veya projeksiyon yapmalarıdır. *Aşinalık önyargısı*, bireylerin geçmişte yüzleştikleri bir karar verme içeriğine benzer veya özdeş yeni bir karar verme içeriğinde aynı karar alma alternatifini seçme eğilimleridir. *Çıpalama ve düzeltme önyargısı*, bir bireyin son olarak tahmin edilen bir değere ulaşmak için sonradan

düzeltilmiş bir başlangıç değerinden başlayarak bir sayısal tahmine ulaşmak zorunda olduğu durumlarda geçerlidir. Bu gibi durumlarda başlangıç çıpasından yapılan düzeltmeler yetersiz olma eğilimindedir. *Belirsizlikten kaçınma*, belirsizlik içeren karar alternatifleri ve durumlardan hoşlanmayan karar vericiler bu durumdan kaçınma eğilimleridir. *Çerçeveleme önyargısı*, sonradan seçilen karar alternatifi etkileyebilecek bir karar ile ilişkili mevcut bir bilgiyi kullanma biçimidir. *Ağıl önyargısı*, bir kişi ya da nesnenin gözlenen veya bilinen özeliğinin, bir bireyin pozitif veya negatif olarak kişi veya nesne hakkındaki diğer özelliklerini etkilemesi eğilimidir. *Rasyonel olmayan genişleme önyargısı* bir karar alıcının geçmişteki rasyonel kararlarını haklı çıkarmak için rasyonel olmayan kararlar alma eğilimi. *Yanlış konsensüs önyargısı*, karar alıcıların kendileriyle hemfikir olan diğer bireylerin derecesini abartma eğilimidir (Knapp ve Knapp, 2012: 202-211).

Onay önyargısı, denetçilerin bir hesap bakiyesi ya da mali tablo ögesi altında yatan bir yönetim iddiası araştırılırken, iddianın önemli derecede doğru olup olmadığı hakkında zihinsel bir hipotez oluşturmak durumunda olup, tipik olarak verilen iddianın geçerli olduğu varsayımı altında kendi testlerini yapmaya başlamalarıdır. Yapılan araştırmalar denetçilerin kendi beklentilerini reddetmekten ziyade beklentilerini teyit edici kanıtları araştırmaya yatkın olma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bu önyargı denetçilerin, verilen bir iddiayı destekleyen müşteri yönetiminin gösterimlerini (yönetimin iddiasının geçersiz olduğu yönündeki güçlü kanıtların reddederek) kabul etme istekliliği vasıtasıyla kendini göstermektedir. Onay Önyargısına örnek olarak bir tıbbi cihaz üreticisi olan United States Surgical Corporation (USSC) vakası verilebilir. USSC'nin denetimi esnasında bir denetim takımı, işletmenin rutin üretim masraflarını kapitilize ettiğini düşündüren kanıtlar (USSC söz konusu rutin üretim masraflarını, yeniden örgütlenme masrafları olarak uzun vadeli varlık hesaplara aktarmıştır. USSC yönetimi böylelikle şirketin faaliyet sonuçlarını abartmıştır) toplamasına rağmen denetçiler orta ve yüksek düzeyli yöneticilerin kapitilize edilen masrafların üretim giderleri olmadığı yönündeki tekrarlanan ifadelerini kabul etmişlerdir. Benzer bir durum Penny Drug Store vakasıdır. Bir eczane zinciri olan şirketin denetçileri fiziksel stok sayım sonuçları dâhil olmak üzere işletmenin yılsonu stok bakiyesinin önemli derecede abartıldığına işaret eden kanıtlar toplamalarına rağmen işletme yöneticilerinin fiziksel stok verisinin doğru olamayacağı yönündeki ısrarları sonucu denetimin tamamlanması sonrasında stokların tekrar sayılması hususunda anlaşmışlardır ve denetçiler bu duruma rağmen stokların değerini imzalamışlardır (ancak müteakiben yapılan yeniden sayımda yılsonu stok hesaplarının önemli derecede abartıldığı görülmüştür) (Knapp ve Knapp, 2012: 202-211).

Mevcudiyet önyargısı, Kahneman ve Tversky'nin (1979: 263-291), karar alıcıların verilen bir olayın olasılığını tahmin etmek hususunda, karar alıcıların kolaylıkla örneklendirebilecekleri hafızalarında mevcut kullanılabilir durumda olan bir olaydan yararlandıkları saptamasına dayanmaktadır. Burada önemli olan husus karar alıcıların hafızalarında kullanılabilir bir örneğin mevcudiyetidir. Bu önyargı denetçilerin, her bir denetim görevinde uygulamaları gereken mesleki şüphecilik prensibinin etkisini hafifleterek, bir denetim müşterisinin hileli düzenini ortaya çıkarmalarını daha az olası hale getirebilir çünkü denetçilerin ekseriyetinin zihinlerinde bir berrak ve canlı bir kopyası mevcut değildir ve hileli müşteri nadiren karşılaşılan bir olaydır. 1980'lerde yaşanan New York merkezli bir elektronik perakendecisi olan Crazy Eddie Inc. ve sahibi Eddie Antar bu önyargıya tipik bir örnektir. Antar büyük bir muhasebe hilesiyle, işletmenin hızlı bir biçimde gelirler ve karlarını arttırdığında kariyerleri boyunca bu boyutta bir dolandırıcılıkla karşılaşmayan denetçilerin zihinlerinde bu tarz bir dolandırıcılığın mevcut bir zihinsel planı bulunmamaktaydı (Knapp ve Kanpp, 2012: 202-211).

Çıpalama (demir atma) ve düzeltme önyargısı, bir hesabın denetimine atanan bir denetçinin açık veya örtülü bir biçimde hesabın parasal değerine ilişkin bir beklenti veya zihinsel bir çıpa kumasıdır. Denetçi hesap ile ilgili değerlendirme iddiasının doğruluğuna ilişkin kanıtlar toplar ve daha yüksek veya daha düşük beklenen bakiyeyi ayarlar. Psikolojik araştırmalar, bir başlangıç çıpasından uzakta kalan bir karar verici tarafından yapılan bu ayarlamaların yetersiz olma eğilimi içinde olduklarını göstermektedir. Bir diğer ifade ile karar vericiler kanıt toplama süreci boyunca ilerledikçe onların başlangıçtaki tahmin veya beklentilerini sabitleştirme eğilimi içindedirler. Denetçiler örneğin alıcılar, stoklar, kredi portföy değerlemeleri gibi özellikle muhasebe tahminlerini denetlerken çıpalama ve düzeltme önyargısına dönük bir şekilde görünürler. Bazı durumlarda denetledikleri şirketin denetim öncesinde yaptıkları hesaplarla ilgili tahminlere demir atma eğilimi içinde olurlar. Just for Feet Inc. vakası buna örnek olarak verilebilir. SEC, bir atletik ayakkabı perakende firması olan Just for Feet Inc.'de denetçilerin, işletmenin eskiyen stoklarıyla ilgili karşılıklarını düşük gösterdiğini işaret eden denetim kanıtlarıyla karşı karşıya kaldıklarında, belirgin bir biçimde artış gösteren söz konusu karşılık konusunda işletmeye inanarak başarısız oldukları eleştirisini yapmıştır. Just for Feet Inc.'in denetçileri başlangıçta karşılık hesabını arttırmak için bir denetim düzeltmesi sunmuşlar ancak daha sonra, nihayetinde müşterilerinin hesaplarda makul olma ilkesini sürdürdüğünü kanaati ile hesabın denetim öncesi bakiyesini, direnmeden, kabul etmeye karar vermişlerdir. Just for Feet Inc. vakasında işletme yönetiminin kasten ve önemli derecede karşılık hesabını düşük gösterdiği ortaya çıkmıştır (Knapp ve Kanpp, 2012: 202-211).

Belirsizlikten kaçınma, bir karar alma senaryosundaki belirgin bir belirsizliğin çoğunlukla bireylerin rahatsız hissetmelerine neden olması durumunun sonucudur. Kesin veya belirli bir sonucun olmadığı bir karar alternatifinin seçilmesi stresi arttırabileceği veya uzatabileceği için, belirsizliğin yarattığı stresi ortadan kaldırmak için insanlar çok çabuk karar alma ve keskin hatlara sahip karar alternatiflerini seçme eğilimi gösterirler. Beklenebileceği üzere hızlı karar verme sıklıkla hatalı sonuçlar üretmektedir. Belirsizlikten kaçınmanın nadir örneklerinden biri olan ESM Government Securities Inc. hile vakasıdır. Bu vakada denetimden sorumlu denetim firması ortağının şirketin muhasebe hilesinin aktif bir katılımcısıdır (ki bu kişi daha sonra önemli bir hapis cezası almıştır). Buradaki hileli düzen, şirketin raporladığı finansal durumu kaba bir biçimde çarpıtan (yani arttıran) karmaşık bir dizi finansal türev işlemleri etrafında dönmekteydi. Söz konusu vakada denetim firmasının mutabakat ortağı (Mutabakat ortak, denetim çalışmalarında ikinci ortak incelemelerini yürüten denetim firmasının diğer ortağıdır. Mutabakat ortaklar, yayınlanacak denetim görüşünü destekleyen denetim kanıtlarını bağımsız ve yeni bir gözden geçirmesini sağlamayı amaçlamaktırlar) bu işlemleri incelediğinde, söz konusu işlemleri anlamamanın aşırı derecede zor olduğunu görerek sinirli bir şekilde “ben bunu anlamıyorum bu yüzden lütfen bana sorun olmadığını söyle ve ben de imzalayım” demiştir. Denetim görevinden sorumlu denetim ortağının söz konusu işlemlerin uygun bir biçimde kaydedildiği iddiası üzerine mutabakat ortak susarak işlemleri imzalamıştır. Mutabakat ortağının karşı karşıya kaldığı, stres yapıcı belirsizliği ortadan kaldıran bu kararı daha sonraki yıllarda o ve firması için travmatik sonuçlar doğurmuştur (Knapp ve Kanpp, 2012: 42-43).

Çerçeveleme önyargısı, çoğu zaman, soruların, soru soranın daha ileri gündemiyle ilişkili olarak cevapları soruşturmak için çerçevelenmeleri durumudur. Bu konudaki tipik örnek, eşini dövmekle suçlanan bir kişiye savcının “eşinizi dövmeyi ne zaman bıraktınız?” şeklindeki sorusudur. Çerçeveleme etkisi benzer şekilde siyasi kampanyalarda da görülebilir. Siyasi anket yapan araştırmacılar bu konuyla ilgili olarak katılımcıların kendi adaylarını destekleyici cevaplar vermek suretiyle gerçek yanıtlarını değiştireceklerini dikkate alarak, sorunun nasıl sorulduğundan ziyade sorunun kendisinin daha önemli olduğunu fark etmişlerdir. Müşteri işletmenin yöneticileri ve çalışanları bağımsız bir denetçinin rolünü ve amacını anlamak suretiyle kendi tercihlerine uygun denetim çıktısını ortaya çıkaran bir yolda denetçilere verilen kanıtları bir çerçeve içinde tutabilirler. Bir açık hava ve spor ekipmanı üretici olan North Face vakası çerçeveleme önyargısına örnek verilebilir. North Face vakasında şirket yöneticileri yılsonuna yaklaşıldığında şirketin faaliyet sonuçlarını arttırmak için, seçtikleri müşteriyle bir dizi hileli değiş-tokuş (takas) işlemleri düzenlemişlerdir. Denetçilerin önemlilik eşiklerine aşına olan

şirket yöneticileri, denetçilerin amaçlarını dikkate alarak, şüpheli takas işlemleri organizasyonlarını denetimden geçebilmek için bu bilgiyi kullanmışlardır. ZZZZ Best Company Inc. vakası çerçeveleme önyargısının bir diğer uç örneğidir. ZZZZ Best firmasının kurucusu olan Barry Minkow ve onun suç ortakları, işletmenin tüm muhasebe işlem döngüsünü, işletmenin fiili bir işletme olduğunu gösteren bir çeşit holograma çevirerek denetçiler dahil olmak üzere üçüncü tarafların aldatacak bir tasarım halinde getirmişlerdir (Knapp ve Kanpp, 2012: 43).

Ağıl önyargısı, bir bireyin sahip olduğu belirli bir özelliğin, sahip olduğu diğer özelliklerin kendi değerlendirmesine etkilemesine izin verme eğilimidir. Yapılan araştırmalar bir bireyin başka diğer bireyin çekiciliği hususundaki yargısının, diğer birey hakkındaki istihbaratın değerlemesini etkileyeceğini göstermiştir. Denetçiler açısından bakıldığında müşteri firmanın yöneticilerinin en belirgin kişisel özellikleri arasında teknik yetkinlik yer almaktadır. Bunun nedeni kurumsal icraatın başındaki kişinin teknik olarak yetkin olmalı olduğuna ilişkin basmakalıp düşüncedir. En azından özellikli bir sahada, denetçiler dürüstlük dâhil olmak üzere bireylerin diğer özelliklerini değerlerken şüphe duymamaya eğilimlidirler. Bu önyargı, denetçilerin müşteri yönetiminin itibari değerini kabul etmeye eğilimli olduğuna işaret eder. Sorun denetimleri ağıl önyargılarının örnekleriyle doludur. Jack Nicklaus tarafından kurulan halka açık bir şirket olan Golden Bear Golf Inc. bu önyargıya bir örnektir. Yatırımcılar, medya ve diğer taraflar şirketin başarısında Nicklaus'un onlarca yıldır sporda baskın bir figür olduğu için şirketin başarılı olacağına inanmışlardır. Gerçekte ise SEC'in şirket ve denetçileri üzerinde yaptığı incelemeler Nicklaus'un iki astının tamamlanma yüzdesi metodunu (bu yöntem, hizmet sunumuna ilişkin işlemlerde söz konusu işlemin sonucunun güvenilir biçimde tahmin edilebildiği durumlarda, işlemle ilgili hâsılat dönem sonlarında işlemin tamamlanma düzeyi dikkate alınarak yansıtılmasıdır) kasıtlı bir biçimde yanlış uygulamak suretiyle şirketin beklenmeyen orta karar gelir ve karlarını şişirdiklerini göstermiştir. SEC ayrıca şirket denetçilerinin, kendi denetimleri esnasında yöneticileri sözlü ifadelerine ağırlıklı olarak dayandıkları sonucuna varmıştır. Ağıl önyargıyla bağlantılı olarak denetçiler, müşteri firmada anahtar bir yönetim pozisyonuna sahip eski bir meslektaşları tarafından yapılan beyanlara fazlasıyla güvenme eğilimi içindedirler. Hâlbuki eski meslektaşlarının eskiden dürüst denetçiler olmaları, onların ifadelerinin tartışılmaz denetim kanıtı olarak sonradan kabul edilmesi anlamına gelmemektedir. Bir ev yeniden modelleme şirketi olan AMRE Inc. vakasında, SEC şirket denetçilerinin eski bir meslektaşlarının dürüstlüğü ve önceki deneyimlerine dayalı olarak, meslektaşlarının onaylanmamış ifadelerine uygun olmayan bir şekilde dayandıklarını belirlemiştir (Knapp ve Kanpp, 2012: 43).

Rasyonel olmayan genişleme önyargısı, diğer karar vericilere benzer şekilde denetçilerin aldıkları kararların yanlış olduğunu düşündüren yeni kanıtlara rağmen, geçmişte verdikleri bir kararı destekleyici bir konumda olma eğilimleridir. Bu önyargı çıpalama ve düzeltme önyargısıyla ilişkili olup geniş bir biçimde, yatırımcıların sık sık kullandıkları “değmeyecek bir şey için çok para harcamak” yani “batık maliyet yanlışı” olarak adlandırılır. Bir biyo teknoloji firması olan Ligand Pharmaceuticals Inc. vakası bu önyargıya örnek olarak verilebilir. Ligand Pharmaceuticals Inc.’in denetçileri, şirketin tanıttığı birkaç yeni ürüne ilişkin satış iadeleri karşılıklarının yeterliliklerini değerlemek durumunda kaldıklarında, karşılıkları değerlendirdikten sonra müşterinin iyi niteli bir çaba ile hesabın dönem sonu bakiyesini tahmin ettikleri ve bakiyenin makul olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Gerçekte ise daha sonra, karşılıkların önemli derecede küçük olduğu, gerçek getiri oranları ile görülmüştür. Kanıtlara rağmen müşteri ve denetçiler müteakip mali yıl esnasında projekte edilen orijinal getiri oranlarına bağlılıklarını sürdürerek, kendi yorumlarını tekrar onayladılar. Denetim firması SEC tarafından uygulanan yaptırımlarla, müşterinin karşılıklarını arttırması hususunda teşvik edici olmadığını kabul etmek zorunda kalmıştır (Knapp ve Kanpp, 2012: 43).

Yanlış konsensüs önyargısı, karar alıcıların başkalarıyla olan mutabakatlarını abartma eğilimidir. Bu önyargı, sıklıkla astların üstlerine kendilerini sevdirmeye yönelik “izlenim yönetimi” taktikleriyle meşgul oldukları istihdam ortamlarında kendini göstermektedir. Örneğin, ast denetçiler üstlerinden puan almak amacıyla üstlerinin ifade ettiği görüşlere çabucak katılırlar. Bir denetim ekibine atanan bireylerin arasında tipik olarak deneyim ve uzmanlık açısından eşitsizlikler vardır ve astlar üstlerinin kararlarına itiraz hususunda isteksizdirler. Flight Transportation Corporation (FTC) vakası buna örnektir. SEC, FTC’nin denetim müdürü olan denetçinin denetim esnasında FTC’nin bir gelir tahakkukuyla ilgili olarak çıkan bir tartışmada iddiasında direnmekten vazgeçtiğine işaret etmiştir. Başlangıçta denetim müdürü, denetim görüşünün yayınlanması sonrasında sahte olduğu belirlenecek, hava kiralama şirketinin birkaç milyon dolarlık şüpheli gelire izin vermemesi gerektiği sonucuna ulaşmış olmasına rağmen bu konuyu ilgili denetim firması ortağıyla tartıştıktan sonra fikrini değiştirerek, denetim firması ortağının, müşteri tarafından yapılan gelir kaydını onaylayan kararını desteklemiştir. Denetim müdürü, firmanın kaydettiği gelire gerçekte hiçbir zaman inanmadığını SEC’in müfettişlerine daha sonra itiraf etmiştir. Denetim müdürü, eğer denetim şirketi ortağının pozisyonunu sorgulaması durumunda işini kaybedeceğinden belirterek ortağın nihai karar alıcı olduğunu dikkate alarak ortağın bakış açısında mutabık kaldığını belirtmiştir. SEC’in incelemesi sonrasında hem denetim müdürü (bir yıllık) hem de denetim şirketi ortağı (beş yıllık) askıya alınmışlardır (Knapp ve

Kanpp, 2012: 43-44).

Aşinalık önyargısı, geçmişte karşılaşılan bir karar verme içeriğine benzer veya özdeş yeni bir karar verme içeriğinde aynı karar verme alternatifini seçme eğilimidir (Knapp ve Kanpp, 2012: 42). Örneğin bir denetçinin müşterisiyle bağlantılı olarak geçmişteki olumlu deneyimlerine güvenerek (mesleki özen ilkesinden saparak) cari yıldaki finansal raporlama riskinin geçen yıl ile aynı olduğu yargısında bulunması durumunda ki bu durum kısaca SALY olarak adlandırılır (same as last year-SALY), bu önyargının açık etkisi olduğu söz konusudur. Bu önyargıya örnek olarak Happiness Express Inc. oyuncak şirketi vakası verilebilir. Bu vakada uzun zamandır firmanın denetimini yapan denetçilerin, müşterinin kredili satışlarındaki önemli değişikliklerin yılsonunda alacaklar hesabının yüksek miktarının tahsilât riskini bir önceki seneye kıyasen dramatik bir biçimde arttırdığı gerçeğine rağmen, alacakların net gerçekleşebilir değerinin önemli biçimde abartıldığı hususunu keşfetmekte başarısız oldukları görülmektedir. (Knapp ve Kanpp, 2012: 41-42).

Araştırma Yöntemi

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Denetim çalışmalarının başarısı, denetim sürecinde denetçilerin bağımsız hareket edebilmelerine bağlıdır. Bağımsızlık, denetim kalitesinin önde gelen bir belirleyicisi olup denetçilerin tarafsız mesleki yargılar geliştirebilmesi için göz önüne alınması ve değerlendirilmesi gereken önemli faktördür. Denetim sürecinin içerdiği zaman, maliyet, insan kaynakları vb. kısıtlar nedeniyle, denetim görüşünün oluşturulması esnasında belirsizlikle karşı karşıya gelen denetçilerin, bilişsel kısa yollardan faydalanması, bazen denetim başarısızlıklarıyla sonuçlanabilmektedir. Geçmiş yıllarda yaşanan muhasebe ve denetim skandalları, denetçi bağımsızlığının denetim başarısına olan etkisinin daha detaylı olarak incelenmesini gerektirmiştir. Denetim görüşünün oluşturulması, denetim çalışmasının bir takım çalışması olmasının sonucu olarak, çok katmanlı bir yaklaşımı betimler. Denetçilerin karar alma süreçlerinin daha iyi tanımlanması, denetim kalitesinin artırılmasında anahtar unsur görevini görmektedir. Denetçilerin bir denetim süreci içinde, denetim yargısını nasıl oluşturduklarının, tüm boyutlarıyla ele alınması hem uygulayıcılar hem de yasa koyucular açısından üzerinde durulması gereken bir meseledir.

Araştırmada Kullanılan Yöntem

Bilişsel önyargılar psikolojik boyutlu davranışlar olup bireylerin geçmiş

deneyimleriyle ilintilidir. Muhasebe ve denetim konularında artan bilgi ve deneyimin meslek mensuplarının bu önyargılara olan algılamalarını değiştirip değiştirmediği bu çalışmanın araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Çalışmada bu amaca uygun olarak, araştırma modeli olarak ilişkisel tarama modelleri kapsamında kesit alma yaklaşımı, ilişkisel (nedensel) karşılaştırma araştırması türü seçilmiştir. Çalışma kapsamında araştırma sorusu doğrultusunda dört farklı gruba yönelik bir anket çalışması yapılmıştır. Araştırma kapsamında onay önyargısı, mevcudiyet önyargısı, aşinalık önyargısı, çıpalama ve düzeltme önyargısı, belirsizlikten kaçınma, çerçeveleme önyargısı, ağıl önyargısı, rasyonel olmayan genişleme önyargısı ve yanlış konsensüs önyargısı olmak üzere dokuz önyargı biçimi ele alınmıştır. Çalışmanın araştırma kısmında bir anket vasıtasıyla, denetim dersi alan 66 öğrenci ile farklı denetim tecrübesine sahip 57 denetçiye bu önyargıların önemliliklerini değerlendirerek hangilerinin bir denetçi için daha dikkat edilmesi gereken bir husus olduğu sorularak, bu önyargılarını ifade etmeleri amacıyla beşli Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Katılımcılardan ifadelere 1-5 arasında değerler vermek suretiyle her bir önyargı tipi hakkındaki görüşlerini belirtmeleri istenmiştir (1: Denetçi bağımsızlığı için hiç önemli değil, 5: Denetçi bağımsızlığı için çok önemli).

Araştırmanın Sınırlılıkları ve Kapsamı

Çalışmada kullanılan tarama modelinin yapısal sınırlılığı olan veri bulma ve kontrol güçlükleri araştırmanın sınırlılıkları olarak değerlendirilebilir. Çalışma kapsamında, anket çalışmasının yürütüldüğü öğrenci ve denetçi gruplarının, sayısal anlamda göreceli küçük gruplar olması, çalışma bulgularının gözlenen bireyler dışında genellenebilirliğini olumsuz etkilemekle birlikte elde edilen bulguların geçerlilik olasılığının yüksek olduğu söylenebilir. Çalışma esasen iki adımlı bir araştırma olarak planlanmıştır. Artan mesleki bilgi ve tecrübenin denetçilerin önyargılar üzerindeki algılarına olan etkisinin belirlenmesinde hem belli bir başlangıç noktasının alınmasını hem de incelenen birimlerin belli aralıklarla tekrar gözlemlenmesini gerektirir. Bu nedenle bu artan mesleki bilgi ve tecrübe ile önyargı algılamaları arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi ilerleyen yıllar içinde aynı inceleme grubuna anketin tekrar yapılması planlanmaktadır. Bu amaçla çalışmaya katılan öğrencilerin mezuniyetlerine müteakip denetim mesleğini seçen kısmına yönelik bir mezun izleme çalışması yapılması bu araştırmanın gelecekteki ikinci adımını oluşturacaktır. Bu anlayış doğrultusunda yine benzer şekilde ankete katılan denetçilere ilerleyen yıllarda anketin tekrar yapılması planlanmaktadır. Böylelikle çalışmanın yordayıcı korelasyon araştırması olarak (eğitim seviyeleri, mesleki sertifikalar, lisanslar vb. değişkenlerde dikkate alınarak) yapılması amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Bulguları

Çalışma kapsamında 123 adet kullanılabilir durumda olan anket elde edilmiştir. Katılımcılara ait genel bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Anket Katılımcılarına İlişkin Bilgiler

Katılımcılar	Erkek Katılımcılar	Kadın Katılımcılar
Denetim dersi alan öğrenciler	30	37
0-3 yıllık tecrübeye sahip denetçiler	18	13
4-6 yıllık tecrübeye sahip denetçiler	12	4
7 yıl ve üzeri tecrübeye sahip denetçiler	6	3
Toplam	66	57

Katılımcıların her bir ifadeye verdikleri yanıtların ortalamaları alınıp sıralanmıştır. Elde edilen sonuçlardan erkek katılımcılara ilişkin olanlar Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Erkek Katılımcıların Önyargılara İlişkin Algıları

Önyargılar	Öğrenci			0-3 yıl deneyimli denetçi			4-6 yıl deneyimli denetçi			7 yıl ve üzeri deneyimli denetçi		
	S	Ort.	SS	S	Ort.	SS	S	Ort.	SS	S	Ort.	SS
Onay Önyargısı	1	3,67	1,098	2	3,61	1,088	7	3,27	1,125	6	3,45	1,214
Mevcudiyet Önyargısı	9	3,47	1,223	8	3,46	1,214	6	3,30	1,154	7	3,42	1,097
Aşinalık önyargısı	8	3,51	1,214	7	3,52	1,196	4	3,34	1,126	5	3,47	1,122
Çıpalama ve Düzeltme Önyargısı	4	3,57	1,110	5	3,54	1,227	3	3,35	1,098	3	3,55	1,124

Belirsizlikten Kaçınma Önyargısı	3 3,61 1,109	3 3,59 1,197	2 3,38 1,217	1 3,58 1,078
Çerçeveleme Önyargısı	7 3,52 1,165	9 3,38 1,214	8 3,26 1,097	8 3,37 1,127
Ağıl Önyargısı	6 3,54 1,178	4 3,57 1,224	9 3,21 1,217	9 3,34 1,078
Rasyonel Olmayan Genişleme Önyargısı	5 3,56 1,211	6 3,53 1,186	5 3,31 1,094	4 3,51 1,137
Yanlış Konsensüs Önyargısı	2 3,64 1,104	1 3,62 1,074	1 3,41 1,131	2 3,56 1,106

S: Sıralama; Ort.: Ortalama; SS: Standart Sapma

Tablo 2’de yer alan erkek katılımcılara ait sonuçlar incelendiğinde, denetim dersi alan öğrencilerin sırasıyla onay önyargısı, yanlış konsensüs önyargısı ve belirsizlikten kaçınmayı denetçileri etkileyebilecek en önemli üç önyargı olarak belirledikleri görülmektedir. Benzer şekilde mesleğe yeni atılan asistan pozisyonundaki erkek denetçiler bu sıralamayı yanlış konsensüs ön yargısı, onay ön yargısı ve belirsizlikten kaçınma olarak belirlemişlerdir. Bu iki sıralama dikkate alındığında erkek katılımcıların müşteri işletme yönetimleri ile kıdemli denetçilere kendi görüş ve düşüncelerini aktarmak hususunda tereddüt içerisinde oldukları söylenebilir. Bilindiği üzere denetim çalışmalarına yeni katılan ve mesleki bilgisi sınırlı asistan pozisyonundaki denetçiler, mesleki bilgi ve tecrübesi yüksek müşteri firmanın yöneticileriyle karşı karşıya kalmaktadır. Denetim faaliyetinin bir takım çalışması olması nedeniyle denetim süreci içinde yer alan kıdemli denetçilerin işbaşı eğitim ve rehberliğinin bu konuda önemli bir etkisi olduğu ifade edilebilir. Genç denetçiler, müşterilerine ve kıdemli denetçilere nasıl yaklaşacaklarını kestirememekte bilgi ve tecrübelerinin eksikliğiyle elde ettikleri denetim kanıtlarını nasıl yaklaşmaları gerektiğini bilememektedirler. Tecrübe eksikliğinin bir sonucu olarak genç denetçi adayları ve mesleğe yeni başlayan denetçilerin daha fazla yardım ve desteğe olan ihtiyaçlarının bu önyargılar konusundaki tutumlarını şekillendirdiği söylenebilir. 4-6 yıllık denetim tecrübesine sahip erkek katılımcılar söz konusu sıralamayı yanlış konsensüs ön yargısı, belirsizlikten kaçınma ve çıpalama-düzeltilme önyargısı saptamışlardır. 7 yıl ve üzeri denetim tecrübesine sahip katılımcılar ise bu en önemli üç önyargı sıralamasını belirsizlikten kaçınma, yanlış konsensüs önyargısı ve çıpalama-düzeltilme önyargısı belirlemişlerdir. 4-6 yıllık

denetim tecrübesine sahip kıdemli denetçi ve müdür yardımcısı pozisyonundaki denetçiler ile 7 yıl ve üzere deneyime sahip müdür ve kıdemli müdür pozisyonundaki denetçilerin ön yargı sıralamaları incelendiğinde çıpalama-düzeltilme önyargısının ön plana çıktığı görülmektedir. Artan denetim tecrübesine paralel olarak denetçilerin denetim sürecinin başlangıcında oluşturdukları tahminlere bağlı kalmalarının yarattığı olumsuz durum olarak tanımlanabilecek olan bu önyargının önemli bir tehdit olarak algılandığı söylenebilir. Denetçilerin yaptıkları denetimler sonrasında ortaya çıkan bazı hatalar karşısında bu önyargı türüne daha fazla önem verdikleri ifade edilebilir. Ankete katılan erkek katılımcıların en az önemli olarak gördükleri önyargılar incelendiğinde benzer bir şekilde üniversite öğrencileri ile asistan pozisyonundaki denetçilerin sıralamalarının birbirlerine yaklaşık olduğu görülmektedir. Buna göre mevcudiyet önyargısı, aşinalık önyargısı ve rasyonel olmayan genişleme önyargısı en az önemli üç bilişsel ön yargı olarak tanımlanmıştır. Ankete katılan kıdemli denetçiler ile kıdemli denetim müdürlerinin cevapları dikkate alındığında bu sıralamanın ağırlık ön yargı, çerçeveleme ön yargısı ve onay veya mevcudiyet yargısı olarak değişim gösterdiği görülmektedir. Zaman içinde artan mesleki bilgi birikimi ve deneyim ile birlikte en az öneme sahip önyargı algılamalarında bir değişim yaşandığı ifade edilebilir. Buna göre ilerleyen zaman içinde daha fazla denetim vakasıyla karşılaşan denetçiler mesleğe başladıklarında önemsiz gördükleri bu önyargıların önemlerinin arttığını düşünmektedirler.

Ankete katılan kadın katılımcıların verileri incelendiğinde bilişsel önyargılar hakkında farklı algılamalara sahip oldukları Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3: Kadın Katılımcıların Önyargılara İlişkin Algıları

	Öğrenci	0-3 deneyimli denetçi	4-6 deneyimli denetçi	7 yıl ve üzeri deneyimli denetçi
Önyargılar	S Ort. SS	S Ort. SS	S Ort. SS	S Ort. SS
Onay Önyargısı	5 3,65 1,211	2 3,62 1,142	4 3,49 1,142	5 3,51 1,088
Mevcudiyet Önyargısı	4 3,68 1,101	5 3,52 1,285	5 3,48 1,164	7 3,47 1,136

Aşinalık önyargısı	8 3,41 1,247	7 3,48 1,079	6 3,46 1,128	6 3,49 1,127
Çıpalama ve Düzeltme Önyargısı	9 3,37 1,174	8 3,44 1,213	7 3,44 1,078	2 3,61 1,098
Belirsizlikten Kaçınma Önyargısı	3 3,70 1,107	4 3,54 1,216	2 3,54 1,087	1 3,62 1,074
Çerçeveleme Önyargısı	7 3,57 1,197	9 3,38 1,217	9 3,40 1,179	9 3,41 1,197
Ağıl Önyargısı	6 3,61 1,067	6 3,51 1,108	8 3,42 1,124	8 3,44 1,179
Rasyonel Olmayan Genişleme Önyargısı	2 3,71 1,084	3 3,58 1,149	3 3,51 1,124	4 3,55 1,213
Yanlış Konsensus Önyargısı	1 3,73 1,076	1 3,64 1,046	1 3,58 1,124	3 3,58 1,117

S: Sıralama; Ort.: Ortalama; SS: Standart Sapma

Tablo 3'te de görüleceği üzere, ankete katılan üniversite öğrencilerine göre denetim süreci içinde dikkate alınması gereken en önemli önyargılar yanlış konsensüs önyargısı, rasyonel olmayan genişleme ön yargısı ve belirsizlikten kaçınmadır. Asistan pozisyonundaki kadın denetçilerde bu önem sıralaması yanlış konsensüs önyargısı, onay önyargısı ve rasyonel olmayan genişleme önyargısı şeklinde oluşmuştur. Kıdemli kadın denetçiler ve kadın denetim müdürlerinin cevapları incelendiğinde bu sıralamanın değiştiği görülmektedir. Kıdemli kadın denetçiler bu sıralamayı yanlış konsensüs önyargısı, belirsizlikten kaçınma ve rasyonel olmayan genişleme önyargısı olarak ifade ederken; kıdemli bayan denetim müdürleri belirsizlikten kaçınma, çıpalama-düzeltme önyargısı ve yanlış konsensüs önyargısı olarak bu önem sıralamasını tayin ettikleri görülmektedir. Kadın katılımcılara göre en az önemli önyargı tiplerinin üniversite öğrencileri ve asistan kadın denetçiler için çerçeveleme önyargısı, çıpalama-düzeltme önyargısı ve aşinalık önyargısı olduğu görülmektedir. Kıdemli kadın denetçiler ve kadın denetim müdürlerinde çerçeveleme önyargısı, ağıl önyargısı son iki sırayı almaktadır.

Her bir önyargı ile erkek katılımcıların öğrenci, 0-3 yıl tecrübeli asistan, 4-6 yıl tecrübeli kıdemli denetçi ve 7 yıl ve üzeri deneyimli denetim müdür grupları arasında farklılıklar olup olmadığının belirlenmesi tek yönlü varyans analizi

kullanılmıştır. Tek yönlü varyans analizinde gruplar arasındaki farkı belirlemek için Tukey testi kullanılmış olup, anlamlılık düzeyi olarak $p<0,05$ alınmıştır. Erkek katılımcıların bulundukları grup ile onay önyargısı düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F:4,512$; $p<0,05$). Farklılığın hangi gruplarda olduğunun belirlenmesi için yapılan Tukey testi sonuçları incelendiğinde erkek öğrencilerin 4-6 yıl deneyimli erkek kıdemli denetçilere göre onay önyargısı düzeyleri yüksek çıkmıştır. Erkek katılımcıların bulundukları grup ile çıpalama ve düzeltme önyargısı düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F:3,254$; $p<0,05$). Farklılığın hangi gruplarda olduğunun belirlenmesi için yapılan Tukey testi sonuçları incelendiğinde erkek öğrencilerin 4-6 yıl deneyimli erkek kıdemli denetçilere göre çıpalama ve düzeltme önyargısı düzeyleri yüksek çıkmıştır. Erkek katılımcıların bulundukları grup ile belirsizlikten kaçınma önyargısı düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F:3,612$; $p<0,05$). Farklılığın hangi gruplarda olduğunun belirlenmesi için yapılan Tukey testi sonuçları incelendiğinde erkek öğrencilerin 4-6 yıl deneyimli erkek kıdemli denetçilere göre belirsizlikten kaçınma önyargısı düzeyleri yüksek çıkmıştır. Erkek katılımcıların bulundukları grup ile çerçeveleme önyargısı düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F:3,317$; $p<0,05$). Farklılığın hangi gruplarda olduğunun belirlenmesi için yapılan Tukey testi sonuçları incelendiğinde erkek öğrencilerin 4-6 yıl deneyimli erkek kıdemli denetçilere göre çerçeveleme önyargısı düzeyleri yüksek çıkmıştır.

Her bir önyargı ile kadın katılımcıların öğrenci, 0-3 yıl tecrübeli asistan, 4-6 yıl tecrübeli kıdemli denetçi ve 7 yıl ve üzeri deneyimli denetim müdür grupları arasında farklılıklar olup olmadığının belirlenmesi tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Tek yönlü varyans analizinde gruplar arasındaki farkı belirlemek için Tukey testi kullanılmış olup, anlamlılık düzeyi olarak $p<0,05$ alınmıştır. Kadın katılımcıların bulundukları grup ile çıpalama önyargısı düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F:3,438$; $p<0,05$). Farklılığın hangi gruplarda olduğunun belirlenmesi için yapılan Tukey testi sonuçları incelendiğinde kız öğrencilerin 7 yıl ve üzeri deneyimli kadın müdür denetçilere göre çıpalama önyargısı düzeyleri yüksek çıkmıştır. Bulunan diğer farklılık da rasyonel olmayan genişleme önyargısındanadır. Kadın katılımcıların bulundukları grup ile rasyonel olmayan genişleme önyargısı düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F:3,736$; $p<0,05$). Farklılığın hangi gruplarda olduğunun belirlenmesi için yapılan Tukey testi sonuçları incelendiğinde kız öğrencilerin 7 yıl ve üzeri deneyimli kadın müdür denetçilere göre rasyonel olmayan genişleme önyargısı düzeyleri yüksek çıkmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Denetim süreci içindeki en önemli unsur hiç şüphesiz denetçilerin kendileridir. Bağımsız ve tarafsız bir denetim görüşünün oluşturulması noktasında denetim kanıtları toplayarak bunları değerlendirmek durumunda olan denetçiler zaman, maliyet, insan kaynakları vb. kısıtlamalar nedeniyle sıklıkla, belirsizlik ile karşı karşıya gelmektedirler. Bilişsel önyargılar belirsizlik altında karar vermek durumundaki bireyler tarafından kullanılan zihinsel süreçlerdir. Bilişsel önyargılar karar almayı hızlandırmakta beraber bireylerin rasyonel olmayan kararlar almasına neden olabilmektedirler. Yaşanan muhasebe ve denetim skandalları incelendiğinde bu önyargıların denetçiler üzerinde açık olumsuz etkileri olduğu görülmektedir. Bu çalışmada ele alınan dokuz önyargı tipinin denetçiler tarafından nasıl algılandığı ve bu tehdit algılamasının artan mesleki bilgi ve tecrübe ışığında, zaman içerisinde değişim gösterip göstermediği, cinsiyetin önyargıların önemi konusundaki algılamayı değiştirip değiştirmediği incelenmiştir. Çalışma sonuçlarına göre önyargılara ilişkin önem sıralamalarının erkek ve kadın katılımcılarda farklı olduğu ancak artan mesleki bilgi ve tecrübe ışığında benzer hale geldiği söylenebilir. Bir diğer ifade ile denetçilerin artan deneyimlerinin başlangıçta farklı olan algılamaları birbirine yakınlıktırdığı ifade edilebilir. Çalışma sonucunda elde edilen bir diğer bulgu başlangıçta en önemsiz olarak değerlendirilen bazı önyargıların artan mesleki tecrübe doğrultusunda meslek mensuplarının önyargı önem sıralamasını değiştirdiğidir. Mesleki bilgi ve tecrübenin eksikliği başlangıçta kıdemli denetçiler tarafından teyit edilmek ve kabul görmek isteyen deneyimsiz denetçiler için başlangıçta önemli bir unsur iken bu durum zaman içinde değişmiş ve artan mesleki sorumluluk etkisiyle belirsizlikten kaçınma önyargısı ön plana çıkmıştır.

KAYNAKÇA

AICPA (1992). American Institute of Certified Public Accountants, *Professional Standards*, New York, NY.

AICPA (1997). American Institute of Certified Public Accountants, *Serving the Public Interest: A New Conceptual Framework for Auditor Independence*, New York, NY.

Antle, R. (1984). "Auditor Independence", *Journal of Accounting Research*, 22(1), Spring: 1-20.

Beattie, V. and Fearnley, S. (2002). "Auditor Independence and Non-Audit Services: A Literature Review", *Institute of Chartered Accountants in England and Wales*, 4.

DeAngelo, L. E. (1981). "Auditor Size and Audit Quality". *Journal of Accounting and Economics*, 3(3), 183-199.

Döm, S. (2003). *Yatırımcı Psikolojisi*, Değişim Yayınları, İstanbul.

European Commission (2002). Commission Recommendation of May 16, 2002 (notified under document number C(2002), 1873, 2002/590/EC., 37.

European Commission (2006). Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 on Statutory Audits of Annual Accounts and Consolidated Accounts, Amending Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC and Repealing Council Directive 84/253/EEC.

ICAO (2015). Institute of Chartered Accountants of Ontario, Rule of Professional Conduct 204, www.cpaontario.ca

IESBA (2015). *Handbook of the Code of Ethics for Professional Accountants*, International Ethics Standards Board for Accountants, Edition, 10.

IFAC (2015), International Federation of Accountants. *ISA 500:International Standards on Auditing; Audit Evidence*, www.wou.edubeebej/.../chap005.ppt

ISB (2000). Independence Standards Board, "Statement of Independence Concepts: A Conceptual Framework for Auditor Independence", *Exposure Draft ED 00-2*.

Kahneman, D. and Tversky, A. (1979). "A Prospect Theory: An Analysis Of Decision Under Risk", *Econometrica*, 47, 263-291.

Karavardar, A. (2016). *Denetim Kalitesine Etki Eden Faktörler*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Kendra, C. (2015). "10 Cognitive Biases That Distort Your Thinking", <http://onlinepsychologydegreeschools.blogspot.com.tr/2015/09/10-cognitive-biases-that-distort-your.html>.

Knapp, M. C. and C. A. Knapp (2012). "Cognitive Biases in Audit Engagements – Errors In Judgment And Strategies For Prevention", *The CPA Journal*, June, 40–45.

Knapp, M.C. (1985). "Audit Conflict: An Empirical Study of The Perceived Ability of Auditors to Resist Management Pressure", *The Accounting Review*, 60(2), 202-211.

Magill, H.T. and Previts, G.J. (1991). *CPA Professional Responsibilities: An Introduction*, Southwestern Publishing Company, Cincinnati, OH.

Moizer, P. (1994). *Review of Recognised Supervisory Bodies: A Report to the Department of Trade and Industry on the Audit Monitoring Process*, Department of Trade and Industry, London, 19.

Rubbins, S. P. and Judge, T. A. (2013). *Örgütsel Davranış*, Çeviri Editörü: İnci Erdem, Nobel Akademik Yayıncılık.

Schuetze, W.P. (1994). "A Mountain or A Molehill?", *Accounting Horizons*, 8(1), 69-75.

SEC-U.S. (2001). Securities and Exchange Commission, Final Rules: Revision of the Commission's Auditor Independence Requirements, RIN 3235-AH91, Effective date: February 5, 2001, www.sec.gov/rules/final/33-7919.htm.

THE IDEA OF 'INDIVIDUAL' IN DURKHEIM, MAUSS AND BOURDIEU

Ebru KAYAALP*

ABSTRACT

This paper aims to analyze Emile Durkheim, Marcel Mauss and Pierre Bourdieu's discussions of the 'Individual' by focusing on their concepts of homo duplex, total man and habitus respectively. A comparative perspective among these scholars aims at not only unpacking the similarities, twists and metamorphoses in their conceptualization of the 'Individual', but also exploring the long-standing divide in social sciences built between individual and society, agency and structuralism, and subjectivism and objectivism.

Keywords: Durkheim, Homo Duplex, Mauss, Total Man, Bourdieu, Habitus.

ÖZET

DURKHEIM, MAUSS VE BOURDIEU'DE 'BİREY' TASAVVURU

Bu yazı Emile Durkheim, Marcel Mauss ve Pierre Bourdieu'nün homo duplex, total man ve habitus kavramları üzerinde durarak çalışmalarında "Bireyi" nasıl analiz ettiklerini tartışmayı amaçlar. Böyle bir karşılaştırmalı analiz, bu düşünürlerin sadece "Bireyi" kavramsallaştırmalarında birbirleriyle benzerliklerini, farklılıklarını ve zaman içindeki değişimlerini açıklamakla kalmaz, aynı zamanda sosyal bilimlerde birey ve toplum; eyleycilik ve yapısalcilik; öznelcilik ve nesnelcilik arasında kurulan derin ayrışmayı da inceler.

Anahtar Kelimeler: Durkheim, Homo Duplex, Mauss, Total Man, Bourdieu, Habitus.

Introduction

The ideas of Emile Durkheim and Marcel Mauss on the nature of human beings radically diverge from each other, although they share similar academic interests and ideals. Durkheim, who depicts man as a plastic and malleable creature, simply a product of the social milieu, radically modifies his ideas on human nature

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, Sinema ve Televizyon Bölümü (ebrukeyaalp@sehir.edu.tr)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. X, No. 1, (Nisan 2017)

after 1895 and unambiguously adopts the perspective of *homo duplex* in *The Elementary Forms of Religious Life*. Mauss who has been a loyal advocate of his uncle's ideas, develops his conception of *total man* after the First World War, but his account drastically departs from the Durkheimian notion of *homo duplex*, which stresses a categorical opposition between individual and society, body and soul. Thus, what Mauss suggests is the idea of 'human being' as an indivisible whole. On the other hand, Bourdieu immensely relies upon the works of Durkheim and Mauss in developing his most well-known and widely used concept *habitus*. Bourdieu's development of Durkheim's theory within the framework of Mauss's study on body techniques paves the way for his conceptualization of *habitus*.

A comparative perspective among these scholars aims at not only unpacking the similarities, twists and metamorphoses in their conceptualization of the 'Individual', but also exploring the long-standing divide in social sciences built between individual and society, agency and structuralism, and subjectivism and objectivism. This article aims to analyze Emile Durkheim Marcel Mauss and Pierre Bourdieu's discussions of the 'Individual' by focusing on their concepts of *homo duplex total man* and *habitus* respectively.

Individual and Society

It would not be correct to suggest that the idea of *homo duplex* is present in all of the works of Durkheim. Although the mind and body dualism is often regarded as an underlying assumption in his theoretical and empirical concerns, as Hawkins suggests, the *homo duplex* perspective is actually not apparent in Durkheim's works produced before 1895 and in fact only coherently formulated in *The Elementary Forms of the Religious Life* and the subsequent texts, especially in the article "The Dualism of Human Nature and Its Social Conditions" (Hawkins 2001, 99).

In *The Division of Labor*, Durkheim explains that mechanical solidarity refers to the moral attachment between the individual and society, while organic solidarity refers to functional interdependence within the division of labor which, in the end, bonds individuals into a social unity. This formula lies in the proposition that there is a duality in the relationship between the individual and society, whose balance radically changed with the shift from mechanical to organic solidarity. In mechanical solidarity each individual has a restricted autonomy, and is unaware of his separateness as an individual since he is dominated by the collective consciousness (Giddens 1990, 302). In his discussion of mechanical solidarity, Durkheim talks about two consciousnesses existing in individuals:

“[T]he one comprises only states that are personal to each one of us, characteristic of us as individuals, whilst the other comprises states that are common to the whole of society. The former represents only our individual personality, which it constitutes; the latter represents the collective type and consequently the society without which it would not exist” (1984, 61).

In this argument, it is clear that Durkheim considers man as a divided being who bears his individuality as well as society in himself.¹ Yet, as Hawkins argues, this split in the individual is drawn in his psychic sphere, and “hence does not correspond to a mind/body dualism” (2001, 103). In the case of organic solidarity, although there is heterogeneity in terms of individuals who appear as autonomous entities having their own personalities, Durkheim does not depict the relation between the individual and the society in opposition to each other. Durkheim’s explanation is based on the idea that although these two consciousnesses are distinct,

“[They] are linked to each other, since in the end they constitute only one entity, for both have one and the same organic basis. Thus they are solidly joined together. This gives rise to a solidarity *sui generis*, which deriving from resemblances, binds the individual directly to society” (Durkheim 1984, 61).

In *The Rules of Sociological Method*, instead of explicitly formulating his ideas on human nature, Durkheim prefers to criticize existing theories. He defines the specificity of the social with his famous criterion of ‘constraint’, an argument, which is considerably different from the *homo duplex* perspective. Every man is born, Durkheim argues, in a society, which already has an organization and structure conditioning the personality of the individual. Society puts limits on us, sanctions and punishes us but we do not feel the constraints that society exerts on us to the extent that we internalize and conform to these limits.

According to Durkheim, social phenomena cannot be reduced to the biological and psychological properties of the individual: “Individual minds, forming groups by mingling and fusing give birth to a being, psychological if you will, but constituting a psychic individuality of a new sort” (1982, 103). The sentiments and beliefs of individual, which are said to be the bases of institutions such as marriage and kinship, in fact result from the collective consciousness. Therefore, for Durkheim, it is much more natural to consider sentiments and beliefs as products of social life rather than the inherited instinct of the human species

¹ Here I am using masculine pronouns not because of the reason that I am not gender sensitive but Durkheim’s texts are originally written from this perspective.

(1982, 107). In brief, in *The Rules of Sociological Method*, the individual is described as a malleable creature whose beliefs and sentiments are the outcomes of the social milieu.

Durkheim's lectures on socialism and his famous work *Suicide* mark a shift in his idea of the individual. In these texts Durkheim starts to invoke the body/mind dichotomy. He seems to abandon the belief of a harmonious relationship between the individual and society, and he brings the idea of controlling the desires of individuals, which is actually a very dominant theme in Jean Jacques Rousseau's *Emile*. Since the individual is not naturally inclined to restrict his desires, the community must discipline the individual to control these instincts.

In *Suicide*, the 'biological' and 'social' components of personality are distinguished (Giddens 1990, 310). Durkheim's insistence that suicide rates have to be explained sociologically does not mean that there is no place for psychological studies. For example, he argues that not everybody in a situation of anomie commits suicide. This argument implicitly assumes that there is a biopsychological aspect of personality, which is developed outside of society. However, despite general inconsistencies, Durkheim still refuses to derive individual wants from human nature, and explains them as being socially determined. It is pertinent to emphasize here that Durkheim does not deny that individuals are naturally endowed with certain urges, such as hunger and thirst, but what he opposes is that individuals have innate feelings with certain objects. In this respect, his account is different from the contract theorists essentializing the human nature. Durkheim, at this stage of his thought, comes to believe that "egoism *itself* must be a product of society. That is to say, that there can be socially created self-interest," (Giddens 1990, 309) which implies the social creation of individual characteristics.

Homo Duplex

In *The Elementary Forms of Religious Life* and subsequent texts, Durkheim wholeheartedly adopts the perspective of *homo duplex* in depicting human beings. There is no ambiguity in these works that man is double. Durkheim describes two beings in man:

"In him are two beings: an individual being that has its basis in the body and whose sphere of action is strictly limited by this fact, and a social being that represents within us the highest reality in the intellectual and moral realm that is knowable through observation: I mean society" (Durkheim 1995, 15).

In the following pages, he suggests that human beings can never escape the duality of their nature and free themselves completely from physical necessities.

Durkheim also explains the idea of *homo duplex* in “The Dualism of Human Nature and Its Social Conditions” with similar words: “On the one hand is our individuality and more particularly, our body in which it is based; on the other is everything in us that expresses something other than ourselves” (1973, 152). In the footnote he stresses that he uses the word individuality deliberately instead of personality since the latter “is made up of essentially of supra-individual elements” (1973, 237). Very explicitly from now on, he explains individuality by partial appeal to certain characteristics, an argument that is in opposition to his previous thoughts that human beings are socially determined.

According to Durkheim, this duality of human nature corresponds to other dichotomies, such as individual and society; body and soul; sacred and profane. Each of these pairs is not only “different in their origins and their properties, but there is a true antagonism between them. They mutually contradict and deny each other” (Durkheim 1973, 152).

The individual and society, far from being a harmonious couple as Durkheim once argued, now stands in a relationship of mutual antagonism. The moral rules imposed on the individual might be in contradiction with the needs and instincts of human beings, and this creates an antinomy in human beings since they simultaneously cannot satisfy both their instincts and social requirements. Sensations and sensory needs are necessarily egoistic since they come from biological aspects of the individual, whereas moral activities are ‘impersonal’, and are generated from society. These are two opposed aspects of personality. Suggesting that man’s inner contradiction is one of the characteristics of his nature, Durkheim argues that “it is this disagreement, this perpetual division against ourselves, that produces both our grandeur and our misery” (Durkheim 1973, 154). Radically different from his previous writings, Durkheim now sees the pre-social existence as being in a state of conflict with society.

Moreover, according to Durkheim, human beings being divided into two realms, the pre-social and the social, are also subjected to another dichotomy: the body and the soul. Although the body and the soul are said to be closely associated, in fact they do not share the same world: “they are in a large measure independent of each other, and are often even in conflict” (Durkheim 1973, 150). The soul, which is considered as sacred, is opposed to the body and everything related to the body

such as the sensations and the sensory appetites, which are regarded as profane. The conflict, for Durkheim, is between intellectual and moral life, and sensations and sensory appetites. It is evident that while our rational activity is dependent on social causes, our egoistic tendencies derive from our individual constitutions. The profane, the body, and the human sensations are in opposition to the sacred, the soul and the society in his thought.

The following pages will elaborate Mauss's concept of 'techniques of the body' as the idea of *total man* has its roots within this concept.

Techniques of the Body

The first sentence of "An Intellectual Self-Portrait" starts with Mauss's expression of his loyalty to the Durkheimian school: "It is impossible to detach me from the work of a school. If there is an individuality here, it is immersed within a voluntary anonymity" (Mauss 1983, 29). Yet, according to Schlanger, starting around 1920 and up to 1941, Mauss becomes a somewhat reluctant standard-bearer of the Durkheimian school with his new academic interest in the topic of body techniques (1998, 192).²

Mauss's interest in body techniques emerged during the First World War. Against the apocalyptic responses to war, and concerned with the destructive aspects of technology, the message articulated by Mauss, who voluntarily joined the army, is an optimistic perspective about technologies in general. For example, while Bergson attaches negative properties to the techniques associated with "intelligence, rationality, civilization and modernity" (Schlanger 1998, 197), Mauss attributes positive properties to the techniques associated with individual organic tendencies. In opposition to Bergson's idea of *homo faber*, Mauss introduces his *l'homme total* with the argument that "the Bergsonian idea of creation is actually the precise opposite of the technical (*technicité*)" (Schlanger 1998, 198). That is creation from matter which human beings have not themselves created, but which they have adopted and transformed, and guided by collective effort.

Mauss opens a new area of investigation in sociology by making body techniques an object of inquiry. An important breakthrough of his study is that it

² The article "The *Année sociologique* team" (1983) written by Philippe Besnard is particularly interesting given that the writer challenges the commonly accepted image that the groups of *Année* collaborators establish a kind of sociological clan, homogenous in its scholars and tightly knit around one man (Durkheim) and one doctrine.

opens a “file” for systematic investigation of body techniques, which is seen as “miscellaneous” social phenomena, a conceptually disorganized set of bodily practices. He identifies a significant regularity of these phenomena, and promotes “body techniques” as a legitimate object of study (Levi-Strauss 1987, 6).

Mauss explores the idea of how men know how to use their bodies. He recounts how he has witnessed changes in the techniques of swimming and running with the period of his lifetime; the difference between French and English marching techniques during the war; and the distinctive walking style of nurses in the hospital in New York. He recognizes that these different techniques of the body are not due to purely individual mechanisms but are acquired through different training and education. Among the published studies, he first encounters Sydney Holland’s work on “Swimming” in 1898, then in preparation for the 1902 edition of the *Encyclopedia Britannica*. Later, he pays attention to Elson Best’s study in 1924, which demonstrates the way Maori women in New Zealand teach their daughters how to walk in a distinctive manner. He also mentions the relation between magical power and physical ability in hunting and running rituals in Australia, where not only physical but also oral acts provide the agent with confidence to undertake difficult physical tasks.³ From these observations, he draws an inseparable linkage between psychological phenomena and physical actions of the agent.

Mauss introduces the concept of “techniques of the body” to suggest that the body is a crucial mediator through which various elements of acts – physical, psychological, and social– are all assembled. This concept is to explain the social nature of such habitual bodily movements as walking, running, and swimming which vary according to the particular training, education, and the tradition that the agent has gone through. Techniques of the body can be divided by sex and age, which may due to physical education for different ages and sexes. It is also possible to identify variations of techniques of the body in different stages of life cycle: techniques of birth, techniques for caring for the infant, techniques of initiation for the adolescent, and techniques of reproduction. Studying these techniques of the body, Mauss suggests, makes it possible to understand a way of life itself as a product of successive transmission of particular practices and manners.

One of the most important points that Mauss emphasizes is the social nature of bodily practices. Having observed different techniques of walking, standing,

³ This information on the development of Mauss’s academic interests about the techniques of the body is obtained from “The Notion of Body Techniques” (1979a) and “An Intellectual Self-Portrait” (1983).

sitting, marching, and climbing, he defines “techniques of the body” as “the ways, in which, from society to society men know how to use their bodies” (Mauss 1979a, 97). Mauss, then, attempts to explain variations of body techniques across societies and different periods. Noting that “each society has its own distinctive habits,” he introduces the notion of “habitus” to stress the social dimension of bodily habits:

“Hence I have had this notion of the social nature of the ‘*habitus*’ for many years. Please note that I use the Latin word – it should be understood in France – *habitus*. The word [...] does not designate those metaphysical *habitudes*, that mysterious ‘memory’, the subjects of volumes or short and famous theses. These ‘habits’ do not vary just with individuals and their imitations; they vary especially between societies, educations, proprieties and fashions, prestiges. In them we should see the techniques and work of collective and individual practical reason, rather than, in the ordinary way, merely the soul and its repetitive faculties” (1979a, 101).

The suggestion that techniques of the body are the work of collective and individual practical reason gives a significant insight into our contemporary preoccupation with the idea of the body as socially constructed. The understanding of the social formation of the body leads us to see a more dynamic picture of bodily acts as a product of ongoing practices, which vary not only across societies and historical periods, but even within a person’s lifespan. Mauss argues, above all, that techniques of the body are not natural, but are acquired:

“The positions of the arms and hands while walking form a social idiosyncrasy, they are not simply a product of some purely individual, almost completely physical, arrangements and mechanisms. [...] Thus there exists an education in walking, too” (1979a, 100).

Mauss attempts to explain the process in which body techniques are acquired. One of the cases he presents is called “prestigious imitation,” in which a child imitates actions that he has seen successfully performed by people whom he trusts and have authority over him. According to Mauss, “It is precisely this notion of the prestige of the person who performs the ordered, authorized, tested action vis-à-vis the imitating individual that contains all the social element” (1979a, 102). In this case, it is the power of performers that motivates a child to imitate their actions.

In another example, Mauss demonstrates a very active role of the body, referring to a hunting ritual in Australia. He observes that a hunter is able to perform difficult physical tasks, because he gains confidence by chanting a formula. From this fact, he suggests that it is the efficacy of oral acts that has a psychological effect

on the hunter's physical strength. He states: "[...] what I want to get at now is the confidence, the psychological *momentum* that can be linked to an action which is primarily a fact of biological resistance, obtained thanks to some words and a magical object" (1979a, 103). Through the body, multiple phenomena –magical, psychological, and physical– operate together, producing particular practices.

Perhaps one of the most significant innovations of his analyses of body techniques is the active nature he attributes to the body. According to him, "man's first and most natural technical object, and at the same time technical means, is his body" (1979a, 104). This suggestion seems to be pointing to the possibility of a new conception of the body, not only as the object of training and discipline, but also as an important medium available to the agent.

Total Man

Mauss puts forward a clear view of bodily acts and the notion of *total man* while he was in interdisciplinary dialogue, especially with psychologists, in the 1920s. He is inspired by George Dumas' analysis of laughter, weeping and other expressions of sentiment. Mauss argues that all kinds of oral expressions of emotions are not only psychological and physiological, but also social phenomena, expressing collective ideas in action. He sees the theories of symbols in rites in agreement with the discovery of psychology, which recognizes the symbolic activity of the mind. While discussing techniques of the body, he considers psychological facts as connecting "cog-wheels," rather than causes, of a series of what he calls "physio-psycho-sociological assemblages" (Mauss 1979a, 120).

Similarly, in his discussion of *total man*, Mauss discusses that a triple consideration -physical, psychological, and sociological- is necessary to understand the agent, composed of a body, individual consciousness, and the collectivity. Mauss's idea of *total man* must be then examined under the light of this methodological framework. His fondness of such concepts as 'total', 'whole', 'complete', and 'concrete' cannot be regarded as arbitrarily chosen. All these terms have, for Mauss, a heuristic value in discovering facts previously unknown. In his most famous work, *The Gift*, where Mauss introduces the concept "total social facts" (system of total service), he mentions the importance of studying facts as a whole:

"The historians feel and rightly object to the fact that the sociologists are too ready with abstractions and unduly separate the various elements of society from one another. We must do as they do: observe what is given [...] After having of

necessity divided things up too much, and abstracted from them, sociologists must strive to reconstitute the whole. By doing so, they will discover rewarding facts. They will also find a way to satisfy the psychologists” (1990, 80).

By proposing the idea of “social total fact,” Mauss wants to “take his own sociological heritage and reorient it, to weave new relationships between sociology, biology, psychology, history, linguistics, and psychoanalysis, and to open up anthropology in this new space” (Karsenti, 1998, 73). The pursuit of the idea of ‘total’ in Mauss is an explicit exposure of his dissatisfaction with the strictly drawn artificial lines among disciplines. He believes that the most interesting and significant problems can be found on the frontiers of the disciplines and this ‘total’ vision can contribute to the erosion of disciplinary boundaries (Goffman 1998, 65).

Mauss’s interdisciplinary idea takes off from ideas of Durkheim who criticizes historical and psychological perspectives in the studies of sociology. Moreover, after developing the concept of “total social facts,” Mauss pays further attention to the actions and actors who create norms, values and social institutions. The link between psychology, biology and sociology, Mauss argues, has to be reformulated under the light of new object of study, i.e. *total man*.

For Mauss, “whether we study special facts or general facts,” we are always dealing with the *total man* in our studies:

“It is this man, this indivisible, measurable but not dissectible being that we meet in our moral, economic and demographic statistics. It is this man we find in the history of masses and peoples, and of their practices, in the same way that history meets him in the history of individuals” (1979b, 26).

Mauss’s conception of *total man* radically departs from the Durkheimian notion of *homo duplex* which stresses a categorical opposition between individual and society, body and soul. Mauss suggests the idea of the human being as an indivisible whole – as lived, flesh, being. He defends the idea of a complete ‘human being’ whose biological, psychological and socio-cultural characteristics constitute a whole. Karsenti splendidly accentuates the difference between Durkheim and Mauss:

“Whereas Durkheim’s human being is double only in relation to what is basically situated externally and only secondarily imposes its imprint on the individual, Mauss’s human being, on the other hand, constitutes a full-fledged object

all by itself, one that coheres simply by reference to itself and to the unity it materially embodies. Its social being is not more or less concealed borrowing: it belongs to the human being himself or herself, and reveals itself in the dynamic form of an immanent process of socialization” (1998, 79).

Thus, in the Maussian account the individual and the social do not confront each other as two opposite sites, as it is proposed in Durkheim’s concept of *homo duplex*. Human psychology cannot be opposed to the social or the body, or vice versa, because they all “make up together the social being of humankind” (Karsenti 1998, 80).

The next section elaborates the relationship between agency and structure in Bourdieu’s theory of practice and analyzes his criticism of the antimony between subjectivism and objectivism to shed light on which respects his theory diverges from both Mauss and Durkheim’s perspectives.

Mental and Social Structures

There are many similarities between Bourdieu and Durkheim in terms of their ideas about the craft of sociology, but for the purposes of this paper, only how Bourdieu conceptualizes the relation between mental and social structures and criticizes the antinomy between subjectivism and objectivism will be analyzed.⁴

This article suggests that Bourdieu’s concept of habitus leans more on Durkheim’s earlier writings in which the individual is situated within the social. Bourdieu shares with Durkheim the urge to expose the social in the apparently most individual forms of behavior. Like Durkheim, he discovers the social in the core of the most subjective experience. Rather than adopting a psychological explanation to understand individual choices, both scholars think that there exists a correspondence between the mental and social structures. Bourdieu states that:

“If one takes seriously both the Durkheimian hypothesis of the social origins of schemes of thought, perception, appreciation, and action and the fact of class

⁴ In his article “Durkheim and Bourdieu: the common plinth and its cracks,” Wacquant (2000) argues that two scholars have many commonalities in their approaches to sociology: their fierce attachment to rationalism; their refusal of pure theory and the stubborn defense of the undividedness of social science; their relation to the historical dimension and to the discipline of history; their recourse to ethnology as a privileged device for “indirect experimentation.” Although I have some reservations about these similarities, it is sufficient to say here that some of these features attributed to their works are actually never realized in their works- for example, Wacquant’s claim that both scholars ‘absolutely’ hold an historical perspective remains something desired but not attained in reality.

divisions, one is necessarily driven to the hypothesis that a correspondence exists between social structures (strictly speaking, power structures) and mental structures. This correspondence obtains through the structure of symbolic systems, language, religious, art, and so forth” (cited in Swartz 1997, 48).

In *An Invitation to Reflexive Sociology* (1992), Wacquant contends that Bourdieu specifically refers to the influential argument offered by Durkheim and Mauss in their study *Primitive Classification*, where they claim that the “classification of things reproduces this classification of men” (1963, 11).⁵ This means that mental structures in primitive societies are derivations of their social system.

According to Wacquant (*An Invitation to Reflexive Sociology* 1992, 12-14), Bourdieu goes beyond Durkheim’s thought in four directions: First, Bourdieu carries the correspondence between mental and social structures in traditional communities to advanced societies. Specifically with his study of education, this homology between two structures becomes apparent. Bourdieu sees the educational system as the primary institution, which controls the distribution of status and privilege in contemporary societies. He states that “the school system is one of the sites where, in differentiated societies, the systems of thought, which are the apparently more sophisticated equivalent of the ‘primitive forms of classifications,’ are produced” (ibid).

Second, Wacquant refers to Needham’s criticism in the Introduction to *Primitive Classification* that there is no logical necessity to assume a causal linkage between society and symbolic classification in Durkheim’s thought. For Needham, “[t]here are no empirical grounds for a causal explanation. In no single case, is there any compulsion to believe that society is the cause or even the model of the classification” (1963, xxv). Wacquant argues that it is Bourdieu who connects these two spheres with a causal relationship. In Bourdieu’s formulation, social and mental structures “are structurally homologous because they are *genetically linked*: the latter are nothing other than the embodiment of the former” (Bourdieu and Wacquant 1992, 13). The causal relationship between two spheres is realized by the concept of ‘habitus,’ which will be discussed in following pages.

⁵ Here Wacquant specifically talks about Bourdieu’s quotation in *The State Nobility*: “There exists a correspondence between social structures and mental structures, between the objective divisions of the social world- particularly into dominant and dominated in the various fields- and the principles of vision and division that agents apply it” (1992, 12).

Wacquant's third and fourth explanations are both about domination in the fields of politics and cultural production. While Durkheim does not touch upon the dimension of domination in this correspondence, Bourdieu submits that this match between social and mental structures provides the instruments of domination. In other words, if this correspondence operates to produce a desired harmonious unity for the social order in Durkheim's thought, it produces domination in Bourdieu's account. While the question for Durkheim is how solidarity is reinforced, for Bourdieu it is how solidarity is constructed in a social order imbued with hierarchy, conflict, struggle and power relations.

Apart from these differences put forward by Wacquant, another disparity between Durkheim and Bourdieu emerges from their stance on subjectivism and objectivism. While Bourdieu refuses to choose either agent or structure, methodological individualism or structuralism, subjectivism or objectivism, Durkheim's arguments stay within the borders and limits of objectivism.

Subjectivism and Objectivism

According to Bourdieu, subjectivist/objectivist antinomy manifests itself in several different forms of social thought. Symbolic interactionism, ethnomethodology, phenomenology, and rational choice theories are all examples of the subjectivist approach. With a focus on micro-analysis, subjectivism is based on the idea of methodological individualism in which society appears as the emergent product of the decision and actions of conscious individuals. Bourdieu specifically dismisses Jean-Paul Sartre's notion of free will or voluntarism since this approach abstracts the decisions and actions of agents from their social context. This approach, for Bourdieu, ignores the fact that agents construct different understandings and hold different positions in a hierarchically structured social milieu.

Objectivism, on the other hand, includes Marxism, French structuralism, and functionalism, all of which concentrate generally on macro scale issues. Bourdieu claims that objectivism portrays individuals as passive agents within the structure who do not use their independent logic. Bourdieu particularly criticizes Claude Lévi-Strauss for his reduction of action into atemporal and abstract rules.⁶ Objectivist scholars project their own ideas into the minds of agents, which Bourdieu calls the scholastic fallacy. Social scientists transform practical knowledge into theoretical

⁶ I will elaborate this criticism further in my discussion of gift.

knowledge by putting into the minds of agents their own scholastic view. In order to refrain from the scholastic fallacy, Bourdieu calls for a reflexive practice of sociology, which is to “objectivize the objectivizing point of view” of the sociologist (Bourdieu and Wacquant 1992, 69). A detached observer, who can objectify the practices of human beings from a distanced perspective, is the foremost requirement of reflexive sociology.

Bourdieu sees his own work as an effort to “move beyond the antagonisms between these modes of knowledge, while preserving the gains from each of them” (1990, 25). He offers a third way which he calls ‘social praxeology’ (Bourdieu and Wacquant 1992, 11), bringing the ‘subjectivist’ and ‘objectivist’ approach together. This third view enables Bourdieu to conceptualize a formation in which objective structures have subjective consequences, and the individual actors construct the social world. In order to grasp this double reality of the world, this seeming opposition with its translation into the antinomy of methodological individualism and structuralism must be transcended.

Nevertheless, it should be mentioned that “although the two moments of subjectivist and objectivist analyses are equally necessary, they are not equal: epistemological priority is given to objectivism over subjectivist understanding” (ibid). With his stress on objectivism, Bourdieu shares Durkheim’s position that science must break with everyday representations of social life in order to establish a scientific explanation. He pursues Durkheim’s ambition to build sociology as science rather than as social philosophy (Swartz 1997, 46).

As Swartz concludes, Bourdieu’s desire is to achieve “objectivity without objectivism” (1997, 276). Bourdieu’s call for a scientific method that “treats social facts as things”, as proposed by Durkheim does not mean that he shares Durkheim’s objectivism which ignores the role of agents in the social. Bourdieu’s conceptual account does not oppose individual and society as two separate entities that are external to each other. Rather he constructs them as two entities of the same social reality. Practices of agents are actually constitutive of objective structures.

The problem in Bourdieu’s theory arises when he conflates these two different approaches and then opts for the objectivism as the only methodology to investigate agents in the social. Although this position is what he criticizes in his theory, he applies it unwittingly in several cases. His idea of the “scholastic fallacy” is one of the most prevalent outcomes of this confusion. “Scholastic fallacy,” which is defined as the most serious epistemological mistake, puts “a scholar inside the

machine.” Scholar’s subjective relation to the social world is made the basis of the practice analyzed. Bourdieu applies his perplexing theory of objectivism to the anthropologist -as a researcher and as an individual in the social. By applying objectivism as a methodological principle not only of research but also of the researcher, Bourdieu creates a social scientist who is able to have access to “reality” through distancing herself from her interlocutors. The scientist becomes the person who is not deluded by the ideologies like other people. In this respect, there is a close parallel between Marx and Bourdieu, who both attribute privileged positions to the proletariat and social scientist respectively, as beings who are supposed to be able to overcome the “misrecognition” created by ideologies. This idea of the “scholastic fallacy” not only lacks an explanation of why social scientists are not deluded but also signifies an “absolute reality” that is not contaminated by ideologies.⁷

Next section will be the discussion of gift exchange, which includes an elaboration further on Bourdieu’s criticism of objectivism, and an introduction to how he utilizes Mauss’ ideas.

Gift

Marcel Mauss’s well-known *The Gift* initiated profound discussions about gifts and gift exchange not only within the field of anthropology but also in other disciplines. The radical argument of this book is that although gift exchange might appear free and disinterested, it is in fact both obligatory and interested. In other words, gift is given in a context in which both its reception and its reciprocation are required as a matter of social rules. In Mauss’s words, a gift is received “with a burden attached” (1990, 41).⁸

According to Mauss, there are three themes of the gift, the obligation to give, the obligation to receive and the obligation to reciprocate. This *total system of*

⁷ Moreover, the idea of “scholastic fallacy” contradicts Bourdieu’s own theory of habitus. Although I have not discussed the concept of habitus yet, it is sufficient to say here that in a relatively closed system where mental and social structures are transformable into each other, Bourdieu leaves us without any explanation of how and why “scientific” practices (scientific habitus) of some researchers are differently developed from those of others.

⁸ In “Gift, Gift” (1997) Mauss explains the obligation to return gifts with reference to the ambivalent and ambiguous etymology of the word gift in Germanic languages. The word gift has a double meaning: present and poison. This uncertainty anticipates the conjoined pleasure and displeasure when we receive gifts. Moreover, Benveniste goes one step further while discussing the indecidability of the gift. He shows that in Indo-European languages, the words derived from the root *do- mean both give and take. Another example of these words is *pharmakon* (medicine or poison), which is discussed by Derrida under the category of ‘undecidables.’

services is based on the idea of recognition, as in the case of potlatch, which is “the basic act of ‘recognition’, military, juridical, economic, and religious in every sense of the word” (1990, 40). In this *total system of services* both the obligations to accept and to reciprocate gifts are compulsory since not receiving or paying back would be tantamount to declaring war. Mauss asserts that by giving gifts people are trying to degrade others, which can easily turn out to be an escalating contest for honor,⁹ but this process, through creating a relation among people also prevents the waging of war. Moreover, for Mauss what creates society are these asymmetric exchange processes among people rather than a social contract in the Hobbesian sense in which people transfer their rights to a transcendent authority.

Lévi-Strauss celebrates *The Gift* as an example of structuralist anthropology since this book attempts to explain the unconscious rules of exchange in the gift society. Yet, Lévi-Strauss suggests that Mauss should have taken into consideration giving, receiving and repaying just as parts of the complex social whole of exchange since the fundamental phenomenon here is exchange itself.

Bourdieu criticizes Lévi-Strauss for just focusing on the reciprocity between gift and counter-gift, and considering this process the result of ‘automatic laws’ of exchange placed within the unconsciousness. Bourdieu argues that a proper conceptualization of gift exchange must go beyond the idea that gifts automatically call forth counter-gifts. With this idea of the ‘automatic laws’ of the cycle of reciprocity, Lévi-Strauss “reduces the agents to the status of automata or inert bodies moved by obscure mechanisms towards ends of which they are unaware” (1990, 98). In the last instance, exchange in Lévi-Strauss’s analysis is not different from ‘swapping’ which telescopes gift and counter-gift into the same instant or ‘lending’, which requires an automatic return (ibid, 105). Contrary to the idea of predictability in Lévi-Strauss’ argument, “the gift may remain unreciprocated, when one obliges to an ungrateful person; it may be rejected as an insult, inasmuch as it asserts or demands the possibility of reciprocity, and therefore of recognition” (ibid, 98). Rather than absolute certainty laid down by the ‘automatic laws’ of Lévi-Strauss, Bourdieu introduces the idea of uncertainty in gift exchange which becomes possible with the reintroduction of “time, with its rhythm, its orientation and its

⁹ Ruth Benedict’s explanation of Kwakiutl potlatch is a good example of this contest: “There are two means by which a chief could achieve the victory he sought. One was by shaming his rival by presenting him with more property than he could return with required interest. The other was by destroying property. In both cases, the offering called for return” (1934, 193). If the rival chief could not return the gift with required interest, he might probably commit suicide.

irreversibility, substituting the dialectic of strategies for the mechanics of the model” (ibid, 99).

Bourdieu believes that the time interval between the gift and countergift is “what allows a relation of exchange” (ibid, 105). The giving and receiving of gifts involve the manipulation of time which means that the returned gift is not only different but deferred at the same time. Gift exchange is neither a conscious act nor an unwittingly automatic process; rather, it is a strategic act which involves the manipulation of time. To clarify his idea on strategy in which agents play on the tempo of action, Bourdieu gives the example of a man whose daughter is asked for marriage: the man must reply as quickly as possible if he intends to refuse, lest he seem to be taking advantage of the situation and offend the suitor, whereas if he intends to agree, he can delay his response in order to maintain his situational advantage which he will lose as soon as he gives his consent (ibid, 106). Everything takes place as if agents’ practice, and in particular their manipulation of time, are organized exclusively with a view to concealing from themselves and from others the truth of their practice. At this point of discussion, Bourdieu introduces the concept of misrecognition: “[T]he functioning of gift exchange presupposes individual and collective misrecognition of the truth of the reality of the objective ‘mechanism’ of exchange” (ibid, 105). This collective self-deception is based on the denial of interest and calculation, although everybody knows the true nature of the exchange. Purely economic interest cannot express itself autonomously but must be converted into another form of capital, what Bourdieu calls symbolic capital. Symbolic capital is ‘denied capital’ (ibid, 118) since it disguises the underlying interested relations as disinterested pursuits. Although not perceived as power, symbolic capital is definitely a form of power legitimating demands of recognition, nobility, honor, etc. In the case of gift exchange, there is a denial of the economic interest, “a refusal of the logic of the maximization of economic profit” but it “is organized with a view to the accumulation of symbolic capital” (1997, 234). Therefore, another problem about the objectivist account is its reduction of value and interest to economic terms. However, with the concept of symbolic capital, values and interests can operate at another level where the distinction between the economic and noneconomic is lost.

Substituting strategy for the rule, Bourdieu distances himself from strict structuralist forms of determination, an approach followed by Lévi-Strauss who develops formal modes of deep structural rules that supposedly regulate kinship, social rituals, and marriage rules. Bourdieu suggests that although there is no rule in

Mauss's book, Lévi-Strauss rereads him with a prostructuralist perspective and creates rules from the instances of action.

Bourdieu states that the categories that Lévi-Strauss proposes are his own projections. In other words, following the idea of abstract rules, like a 'map', in his mind, Lévi-Strauss simply projects his own ideas on the natives.¹⁰ Bourdieu claims that maps provide explicit representations and they lay out everything simultaneously. Maps, grounded on empty homogenous time, impose symmetry and the certainty of gift exchange, although the actual practice is asymmetrical, irreversible and uncertain. As Charles Taylor rightly points out, "what on paper is a set of dictated exchanges under conditions of certainty is experienced as suspense and uncertainty in practice" (1992, 182).

In formulating his criticism of abstract rules, Bourdieu follows the arguments of Wittgenstein.¹¹ Although understanding a rule seems to imply knowledge and awareness, Wittgenstein "shows that the agent not only is not, but *never could* be aware of a whole host of issues that nonetheless have a direct bearing on the correct application of the rule" (emphases in original, *ibid*, 167). Wittgenstein suggests that there are no abstract rules in the minds of people which could be consciously grasped and then practiced accordingly. For Wittgenstein "obeying a rule is a practice, that is, a social practice," which brings us to the concept of habitus (*ibid*, 177). Yet before a discussion of habitus, the impact of Mauss' account of the body on Bourdieu's work will be explored in the next section.

Body

In his early work on Kabyle culture, Bourdieu demonstrates how the opposition between male and female is realized in posture, in the gesture and movements of body. Feminine virtue and modesty orient the whole women body downward, towards the ground, the inside, and the house, while male excellence is asserted in movement upward, outwards, towards other men (1990, 70). Male upward movements and female downward movements; uprightness versus bending;

¹⁰ The below quotation from Malinowski is of help in understanding the experience of anthropologists who need a 'map' to figure out what is going on in the 'primitive societies,' whereas the natives just practice, let's say, 'Kula ring' without a need of any kind of models/rules/maps in their minds. In his book *Argonauts of the Western Pacific*, Malinowski writes that: "If you were to ask him what the Kula is, he would answer by giving a few details, most likely by giving his personal experiences and subjective views on the Kula, but nothing approaching the definition just given here. Not even a partial coherent account could be obtained. For the integral picture does not exist in his mind; he is in it, and cannot see the whole from the outside" (1950, 83).

¹¹ It is necessary here to note that Bourdieu rarely refers to the studies of Wittgenstein.

the will to overcome versus submission expose the socially defined vision of the sexual division of labor and the relations that the two sexes have to their own bodies and to their sexualities.

Another example Bourdieu suggests is the practice of sport. Within the social practice of sport, the player develops a certain ‘feel for the game’ that enables her to respond and act unconsciously. Trained actions are not the result of logical reasoning but occur through processes which take part outside conscious control. Performance in sport, games and daily social practices occurs largely at subconscious levels through which cultural dispositions are expressed and reproduced. For Bourdieu the day-to-day activities are produced by an interaction of agency and social structure. These practices are neither objectively determined nor exclusively the product of conscious will. They are produced by the interaction of the social context and the social action of agency.

While formulating his theory of practice, Bourdieu utilizes Mauss’ idea of the techniques of body. Mauss contends that there are different ways of walking, running, swimming, sleeping, eating, and having sex in different societies. “In them we should see the techniques and work of collective and individual practical reason rather than, in the ordinary way, merely the soul and its repetitive faculties” (Mauss 1979a, 101). There are two significant points here: First, by emphasizing collective practical reason, Mauss situates the constitution of the body in the social. In other words, like Bourdieu, he claims that the body is socially constructed. Second, his claim that body techniques manifest a individual practical reason, and are not just repetitions indicates his attribution of deliberative actions to the individuals. In this respect Mauss diverges from Bourdieu.

Although Mauss and Bourdieu are both interested in the process of the internalization of objective structures not only as mental but also as corporeal, Bourdieu puts more emphasis on a theory of action that is practical rather than a conscious effort. For Bourdieu, “it is an operator of rationality, but of a practical rationality immanent in a historical system of social relations and therefore *transcendent to the individual*” (emphases are added, 1992, 19) For instance, Bourdieu suggests that the child *mimics* other people’s actions rather than *models*. Thus, he explains the process of acquisition in terms of practical mimesis, “which implies an overall relation of identification and has nothing in common with an imitation that would presuppose a conscious effort” (1990, 72).

Bourdieu argues that practical sense is not a state of mind, but rather a state of body –as an embodied history or an enacted belief- which causes practices or bodily expressions of emotion. But agents never completely know what they are doing, although they believe in what their bodies do. This is because practical sense is not something acquired through agents' conscious effort to imitate certain manners and gestures, but through embodiment, in the form of dispositions, ways of walking, standing, speaking, and feeling.

Mauss' concept of techniques of the body is far away from assigning a sheer consciousness to the practices of individuals, however, it would be correct to suggest that his description of agency is less constrained than Bourdieu's account of agency. In other words, Maussian theory of practice draws a very different picture of embodiment wherein the individual does not fade away in the social. Mauss sees the agent, individual consciousness, and the collectivity within his individual. The physical, psychological, and sociological assemblages create a *total man*. This indivisible total man who is situated in direct opposition to Durkheim's *homo duplex* also diverges from Bourdieu's individual who is wedged within the structure of the social. If Mauss's individual is the human being belongs to herself, Bourdieu's individual seems to belong to the social.

Habitus

Bourdieu explains how regular patterns of conduct occur over time without being the immediate product either of some external structure or of subjective intention. He defines habitus as:

“systems of durable, transposable dispositions, structured structures predisposed to function as structuring structures, that is, as principles which generate and organize practices and representations that can be objectively adapted to their outcomes without presupposing a conscious aiming at ends or an express mastery of the operations necessary in order to attain them” (1990, 53).

On the one hand, the habitus sets structural limits for action, and on the other hand, it generates perceptions, aspirations, and practices that correspond to the structuring properties of earlier socialization. The language of “structured structures” and “structuring structures” captures these two central features of habitus.

Habitus derives from the predominantly unconscious internalization of objective chances that are common to members of a society. Although Bourdieu proposes that his theory is not “without an agent,” his theory is not truly “with an agent” either. Put in other words, since Bourdieu’s account of practice is theory of the conditions that are necessary and sufficient for structural reproduction through time, it is logically restricted to treating all changes as exogenous. In this sense, his theory is limited to offer any systematic account of change itself.

The constant transformation of the mental and social structures into each other creates a relatively closed system, in which the choices of individuals are predetermined. Although Bourdieu’s agents are not Lévi-Strauss’s individuals, who are turned into automata through a system of mechanical determination, they are also stuck into a structurally determinative construct. Even in his discussion of strategy, where Bourdieu explicitly grants agency to his individuals, we see that individuals who strategically benefit from the system via the manipulation of time have “structurally determined” choices before them.¹²

Bourdieu strongly rejects these criticisms. He offers that habitus, being a product of history, is an “*open system of dispositions* that is constantly subjected to experiences, and therefore constantly affected by them in a way that either reinforces or modifies its structure. It is durable but not eternal!” (Bourdieu and Wacquant 1992, 133). However, to what extent habitus is described as a product of history in Bourdieu’s theory is still not clear. Although Bourdieu argues that social agents are the products of history and thus they actively determine the situation that determines them, in his theory these individuals do not seem to have the capabilities to create critical changes that take place in the macro level, such as globalization or capitalism. Since Bourdieu does not develop a historical analysis, he is unable to reveal the specificities of epochs and types of society.

If I clarify my argument again, my point is not identical with the criticisms that Bourdieu’s habitus reinforces determinism under the appearance of relaxing it. Bourdieu’s argument is more sophisticated than proposed by these criticisms, which formulate his theory simply as “structures produce habitus, which determine

¹² The argument developed by Aihwa Ong in *Flexible Citizenship* (1998) is an excellent example illustrating how individuals can strategically maneuver in a system without being reduced to rational agents of the game theory. Ong’s discussion of Chinese transnational immigrants who strategically manipulate the ambiguities of the nation-states is based on a well-adjusted interplay of agency and structure. The strategies used by the Chinese immigrants cannot be foreseen from a Bourdieuan perspective which is closed to ‘surprising innovations’ and critical of ‘too much agency’.

practices, which reproduce structures.” Bourdieu’s theory goes beyond the limits of a mechanical and overly deterministic account with his insertion of time and strategy in his theory. With his concept of habitus, Bourdieu portrays a situation in which individuals can practice a diversity of multilayered dispositions.

Nevertheless, Bourdieu is far away from freeing individuals from the iron cage of structuralism, as he proposes. He is not able to explain how the big changes and innovations in such a structuring structure and structured structure come to occur through individuals’ actions. His theory of habitus, which combines the present with future but lacks the historical component, and which grants a limited agency to individuals, is unable to explain why there are different societies and epochs. With Bourdieu’s strong emphasis on the homology of mental and social structures, habitus remains more of a hypothetical theory rather than a real one, since no society can reproduce itself exactly through time.

Conclusion

In this paper, my goal was not to reduce Bourdieu’s concept of habitus into Durkheim’s and Mauss’s ideas. Rather, by drawing the similarities and differences among three scholars, I aimed to situate Bourdieu’s work within a perspective, which seeks to investigate the debates between individual and society, agency and structure, and subjectivism and objectivism.

Durkheim, with his depiction of a double man in his last writings, moves away from his initial idea that individuals are socially constructed. Mauss, on the other hand, builds *homo duplex* in an indivisible *total man* who is a product of physio-psycho-sociological assemblages. Individuals, in Bourdieu, with their partial agencies, stay somewhere in between *homo duplex* and *total man*. Bourdieu’s individual resembles Durkheim’s, who fades away within the social, but she is certainly different from Mauss’s individual who is an indivisible whole. Unlike Mauss’s description of the individual, who is immanent in the world, Bourdieu’s explanation implicitly reproduces the distinction between agency and structure that he claims to transcend. The individual is not only constituted within the social but also belongs to the social but since Bourdieu’s explanation always starts from even the criticism of the antinomy between agency and structure, it still operates with the idea that individual and society are two separate entities.

Bourdieu is correct in his criticisms against conceptualizing human actions as direct, unmediated responses to external factors, or as conscious intentions and

calculations. It is clear that his individual is neither an automaton nor a conscious subject but this does not necessarily require that Bourdieu's theory transcends this dichotomy. His proposed dialectical relationship between agency and structure in fact works in favor of the latter, which in the last instance, locates the individual in the social.

BIBLIOGRAPHY

Benedict, R. (1934), *Patterns of Culture*, Houghton Mifflin Company: Boston and New York.

Benveniste, E. (1997), "Gift and Exchange in the Indo-European Vocabulary," in *The Logic of the Gift*, edited by A. Schrift, Routledge: New York and London.

Besnard, P. (1983), "The *Année Sociologique* team," in *Sociological Domain*, edited by P. Besnard, Cambridge University Press: London and New York.

Bourdieu, P. (1988), "Vive la Crise! For Heterodoxy in Social Science," *Theory and Society*, 17: 773-787.

Bourdieu, P. (1990), *The Logic of Practice*, translated by R. Nice, Stanford University Press: Stanford.

Bourdieu, P. (1997), "Marginalia-Some Additional Notes on the Gift," in *The Logic of the Gift*, edited by A. Schrift, Routledge: New York and London.

Bourdieu, P. and Wacquant L. (1992), *An Invitation to Reflexive Sociology*, University of Chicago Press: Chicago.

Durkheim, E. (1973), "The Dualism of Human Nature and its Social Conditions," in *Emile Durkheim: On Morality and Society*, edited by R. N. Bellah, The University of Chicago Press: Chicago and London.

Durkheim, E. (1982), *The Rules of Sociological Method*, translated by W. D. Halls, The Free Press: New York.

Durkheim, E. (1984), *The Division of Labor in Society*, translated by W. D. Halls, The Free Press: New York.

Durkheim, E. (1995), *The Elementary Forms of Religious Life*, translated by K. E. Fields, The Free Press: New York.

Durkheim, E. and Mauss, M. (1963), *Primitive Classification*, University of Chicago Press: Chicago.

Giddens, A. (1990), "The 'Individual' In the Writings of Emile Durkheim," in *Emile Durkheim: Critical Assessments* (Vol. 2), edited by P. Hamilton, Routledge: New York and London.

Goffman, A. (1998), "A Vague but Suggestive Concept," in *Marcel Mauss: A Centenary Tribute*, edited by W. James and N. J. Allen, Berghahn Books: New York.

Hawkins, M. J. (2001), "A Re-examination of Durkheim's Theory of Human Nature," in *Emile Durkheim: Critical Assessments of Leading Sociologists* (Vol. 1), edited by W. S. F. Pickering, Routledge: New York and London.

Karsenti, B. (1998), "The Maussian Shift: A Second Foundation for Sociology," in *Marcel Mauss: A Centenary Tribute*, edited by W. James and N. J. Allen, Berghahn Books: New York.

Levi-Strauss, C. (1987), *Introduction to the Work of Marcel Mauss*, Routledge and Kegan Paul: London.

Malinowski, B. (1950), *Argonauts of the Western Pacific*, E. P. Dutton: New York.

Mauss, M. (1979a), "The Notion of Body Techniques," in *Sociology and Psychology*, translated by B. Brewster, Routledge and Kegan Paul: London.

Mauss, M. (1979b), "Relations between Psychology and Sociology," in *Sociology and Psychology*, translated by B. Brewster, Routledge and Kegan Paul: London.

Mauss, M. (1983), "An Intellectual Self-Portrait," in *Sociological Domain*, edited by P. Besnard, Cambridge University Press: London and New York.

Mauss, M. (1990), *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, translated by W. D. Halls, Norton: New York & London.

Mauss, M. (1997), "Gift, Gift," in *The Logic of the Gift*, edited by A. Schrift, New York and London: Routledge.

Ong, A. (1998), *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Duke University Press: Chicago.

Schlanger, N. (1998), "The Study of Techniques as an Ideological Challenge: Technology, Nation, and Humanity in the Work of Marcel Mauss," in *Marcel Mauss: A Centenary Tribute*, edited by W. James and N. J. Allen, Berghahn Books: New York

Swartz, D. (1997), *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*, University of Chicago Press: Chicago.

Taylor, C. (1992), "To Follow a Rule," in *Rules and Conventions*, edited by M. Hjort, Johns Hopkins University Press: Baltimore and London.

Wacquant, L. (2000), "Durkheim and Bourdieu: The Common Plinth and its Cracks," in *Reading Bourdieu on Society and Culture*, edited by B. Fowler, Blackwell: Oxford.

MORTGAGE KRİZİNİN ULUSLARARASI HİSSE SENETLERİ PİYASASI ÜZERİNE BULAŞMA ETKİSİ*

Fatih KIRAC**
Macide ÇİÇEK***

ÖZET

Bu çalışmada Mortgage krizin bulaşma etkisi örneklem seçilmiş 12 piyasa üzerinden incelenmiştir. Örnek seçilen piyasalar Dünya bankasının gelir sınıflandırmasına göre oluşturduğu, üst gelir grubu, üst orta gelir grubu ve alt orta gelir grubu ülkelerden oluşturulmuştur. Ekonometrik model olarak DCC-GARCH modeli kullanılmıştır. 01.01.2005 ile 31.07.2014 tarihleri arasında menkul kıymet borsaları günlük endeks getirileri veri alınmıştır. Örneklem dönemi 3 ayrı dönem bazında incelenmiştir. Bunlar kriz öncesi dönem, kriz dönemi ve kriz sonrası dönemlerdir.

Analiz sonucunda üst gelir grubu ülkelere yönelik bulaşma etkisinin özellikle kriz döneminde daha fazla olduğu görülmüştür. Bunun sebebi olarak ta gelişmiş ülke piyasaları arasında ki riskli yatırım alternatiflerinin diğerlerinden daha fazla olması gösterilebilir. İlgili piyasalarda yoğun işlem hacimleri görülmektedir

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Küresel Kriz, Bulaşma Etkisi, Dinamik Koşullu Korelasyon, GARCH.

ABSTRACT

CONTAGION EFFECT OF MORTGAGE CRISIS ON INTERNATIONAL SECURITIES MARKETS

This paper examines the contagion effect of mortgage crisis on sample selected 12 markets. The sample markets are selected high income groups, upper middle income group and lower middle income groups are according to formed from World Bank's ranking income group. DCC-GARCH model are used as a Econometric model. It is taken as data Daily index returns of securities exchanges between 01.01.2005 and 31.07.2014. The sample period was examined on the basis of

* Bu çalışma Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Macide Çiçek'in danışmanlığında hazırlanan "Küresel Krizin Bulaşma Etkisi: Menkul Kıymet Piyasaları Üzerine Bir Uygulama" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., K.Maraş Sütçü İmam Üniversitesi, Gökşun UBYO, Bankacılık ve Finans Bölümü
(fatih_kirac@hotmail.com)

*** Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, İktisat Bölümü (macidecicek@yahoo.com)

three separate periods. These are pre-crisis period, crisis period and post-crisis period.

After the empirical analysis, the contagion effect has been shown to be more on high income group countries especially for crisis period. As the reason that can be shown risky investment alternatives between to developed markets are more than the others. It has seen heavy trading volume at the relevant markets.

Keywords: *Globalization, Global Crises, Contagion Effect, Dynamic Conditional Corolation, GARCH.*

1. Giriş

Küreselleşme ile birlikte sermayenin önündeki engellerin kalkması sonucu, ülkelerarası portföy ve fiziki yatırım hareketleri de yoğunlaşmıştır. Ülkelere doğrudan sermaye yatırımı ve fiziki yatırım yapan uluslararası sermaye, yatırım yapılan ülkelerin ekonomik ya da siyasi göstergelerinde yaşanan volatiliteler sonucu, sermayelerini farklı ülkelere taşıma yolunu seçebilmektedirler. Dolayısıyla bir ülkede başlayan ekonomik kriz, başka ülkelere de sıçrayabilmektedir.

Son yüzyıllık süreçte küresel bazda yaşanmış birçok finansal kriz ile karşılaşmıştır. Bunların başında 1929 ekonomik buhranı gösterilebilir. Ayrıca Latin Amerika krizleri, Güneydoğu Asya krizi, 1988 Rusya krizi küresel ölçekte etkileri hissedilen diğer krizlere örnek gösterilebilir. Bu krizlerin ortaya çıktığı coğrafyalarda finansal piyasalar üzerinde önemli ölçüde etkileri olmuştur. Özellikle 2007- 2009 yılları arasında Amerika Birleşik Devletlerinde baş gösteren subprime kredi krizi 1929 ekonomik buhranından sonra dünya genelinde etkisi hissedilen en büyük ekonomik kriz olarak gösterilmektedir.

2007 yılının Temmuz ayında Bear Stearns'e ait iki yatırım fonu batmıştır. Bu tarih araştırmacıların çoğu tarafından küresel krizin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Dungey, 2009). ABD'nin en büyük beşinci yatırım bankası olan Lehman Brothers ile birlikte kriz başladığından beri iflas eden birçok banka olmuştur. Bu iflaslar ile birlikte konut kredisi krizi olarak adlandırılan kriz, konut kredilerinin geri ödenmemesi ve haciz işlemlerinin başlatılması ile sonuçlanmıştır.

Krizle birlikte subprime kredilerin bankaların kredi portföyleri üzerindeki önemli miktardaki ağırlığından dolayı kredi piyasası çalışamaz konuma gelmiştir. Kenc ve Diboğlu (2010), küresel krize neden olan faktörleri; küresel makroekonomik dengesizlik, zayıf risk yönetimi uygulaması ve yetersiz finansal

düzenlemeler ile denetim eksikliği olarak göstermektedir. Bu faktörlerin de etkisi ile krizin kaynağı konumundaki ABD ile, krizden etkilenen ülkelerin çoğunda bütçe açıkları görülmüştür (Kenc ve Diboğlu, 2010: 5).

Krizlerin bulaşma etkisi göstermesinde, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri de önemli bir etkidir. Örneğin dünya piyasalarında küçük bir yere sahip ve küresel fiyatlara göre ekonomi parametreleri değişkenlik gösterebilen Türkiye, Kore, Endonezya gibi piyasalarda yaşanacak dalgalanmalar dünyanın geri kalan kısmını ciddi derecede etkileyebilir. Ancak ABD veya Almanya, Çin, Japonya, Avrupa birliği ülkeleri gibi ülkeler küresel fiyat oluşumlarını etkileyebilecek ölçüde büyük ekonomilere sahip olduklarından, kendilerinden kaynaklanacak değişimler olumlu veya olumsuz, görece olarak küçük olan ülkelere doğru kolayca yayılabilmektedir.

Ülkemizde olduğu gibi diğer ekonomilerde de krizler sadece içsel dinamiklerden kaynaklanmamaktadır. Uluslararası finans kuruluşları ile olan ilişkiler, yabancı sermayenin doğrudan ya da dolaylı ülke içinde faaliyet göstermesi, diğer ülkeler ile olan ticaret ilişkileri, krizlerin derinleşmesine ve yayılmasına sebep olabilmektedir. Bu konuda özellikle bulaşıcılık kavramı ön plana çıkmıştır.

Literatürde finansal bulaşıcılığa dair birçok farklı tanım bulunmakla beraber, bulaşıcılık genel olarak piyasalar arası aktarım mekanizmalarının kriz dönemlerinde farklılaşması olarak açıklanmaktadır (Küçüksaraç vd., 2012:2). Eichengreen, Ross ve Wyplosz (1996), herhangi bir ülkede kriz yaşandığı bilgisinin, kendi ülkemizde kriz yaşanması olasılığını arttırması durumunu bulaşma olarak tanımlamıştır. Dornbusch, Park ve Claessens (2000) bulaşmayı, bir veya bir grup ülkede yaşanan şokun veya şokların ardından piyasalar arası bağımlılıkların belirgin bir şekilde artması olarak tanımlamışlardır.

Finansal krizlerin piyasalar arası transfer edilmesi üzerine odaklanmış araştırmalardan elde edilen sonuçlar ışığında; bu şokların yayılmasına ilişkin temel mekanizmanın, yoğun dış ticaret ilişkileri vasıtasıyla ortaya çıkan “yayılma etkisi”, sanayileşmiş ülkelerin uyguladığı iktisat politikalarında meydana gelen değişimlerden kaynaklanan “muson etkisi” ve finansal ilişkilerde gözlemlenen yoğunluğun yol açtığı “finansal karşılıklı bağımlılık” etkisi tarafından çalıştırıldığı ortaya konulmuştur (Masson, 1998). Yayılma, muson ve finansal karşılıklı bağımlılık etkileri, genel olarak “karşılıklı bağımlılık” terimi ile nitelendirilmektedir (Kormaz, 2011: 59). Aynı zamanda literatürde bu terimler ekonomik bağlantılar temelli yaklaşımlar ya da kriz koşulsuz bulaşma teorileri olarak ta ifade

edilmektedir.

Bunun dışında temel iktisadi parametreler harici yollar ile de şokların transferinin gerçekleşebileceğinden bahsedilmektedir. Bu durumu araştırmacılar açıklanamayan nedenlerden ötürü, bir ekonomik krizin başka ekonomilere sıçrayabileceği şeklinde ifade etmişlerdir. Bu yayılmayı ekonomik bağlantılara dayalı olanlardan ayırt etmek için ilk kez Masson (1998) tarafından “bulaşma” (contagion) terimi önerilmiştir. Söz konusu süreç Dornbusch vd. (2000) ile Dünya Bankası tarafından da savunulan “mantık dışı olaylar” ve “finansal bulaşma” (financial contagion) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bulaşma şekli literatürde kriz koşullu bulaşma teorileri olarak ta ifade edilmektedir.

Kriz koşullu bulaşma teorileri, krizlerin yayılmasında üç mekanizma üzerinde durmaktadırlar. Bunlar, yatırımcı davranışlarını değiştirmek suretiyle işleyen çoklu denge mekanizması, portföylerin yeniden düzenlenmesine sebep olan likidite mekanizması ve döviz krizi sistemlerini etkileyerek yayılan politik bulaşma mekanizmasıdır (Forbes ve Rigobon, 1999: 15). Bu üç mekanizmaya ilave olarak artan farkındalık yaklaşımı ve ahlaki riziko kavramlarına da yer veren araştırmacılar mevcuttur.

Bu çalışmada da öncelikle krizlerin bulaşıcılığı ile ilgili kavramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Ardından benzer konularda yapılmış araştırmalara yer verilmiş olup, daha sonra çalışmada yer alan ampirik uygulama ile ilgili ekonometrik model ve veri setinin elde edilişi açıklanmıştır. Yapılan ampirik çalışma sonucunda ulaşılan bulgular tartışılarak literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır.

2. Literatür İncelemesi

Finansal krizlerin bulaşıcılığı 1960’lı yıllardan beri araştırmacılar tarafından incelenmiş ve birçok çalışma ortaya konmuştur. Çalışmanın bu kısmında, finansal krizlerin bir ülkeden diğerine ya da ülkeler arası, benzer değişkenler altında etkileşimini ele alan bazı önemli araştırmalara yer verilmiştir.

Hwang, In ve Kım (2010), DCC-GARCH modelini kullanarak 38 ülke verileri ile ABD subprime krizinin uluslararası hisse sentleri piyasası üzerine etkisini incelemişlerdir. Çalışma ile krizin sadece gelişmiş piyasalarda değil gelişmekte olan piyasalarda da etki gösterdiği gözlemlenmiştir. Naoui, Liouane ve

Brahim (2010), Dinamik Koşullu Korelasyon modelini kullanarak, 03 Ocak 2006 ile 26 Şubat 2010 dönemi arası S&P 500 Amerikan hisse senedi piyasası getirileri ve diğer piyasaların aynı dönemdeki getirileri arasındaki korelasyonu incelemişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, Brezilya, Meksika ve Arjantin ile ABD arasında yüksek oranda korelasyon olduğu ortaya çıkmıştır. Çin, Hong Kong, Kore ve Tunus da zayıf dinamik koşulu korelasyon olduğu gözlemlenmiştir.

Baur (2011), 25 büyük gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için ve 10 sektör bazında küresel mali krizin bulaşıcılığını hisse senetleri piyasası açısından Asimetrik Garch modeli kullanarak incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre sağlık, telekomünikasyon ve teknoloji gibi bazı sektörlerin küresel krizden daha az etkilendikleri ortaya çıkmıştır. Kazi vd. (2011), 2007-2009 küresel krizin ABD ve 16 OECD ülkesindeki bulaşıcılık etkisini incelemiştir. 2002-2009 hisse senetleri verilerine göre Dinamik Koşullu Korelasyon GARCH modeli uygulanmıştır. İlgili ülkelerdeki belirtilen dönemlerde hisse senetlerinde incelenen hareketlerin kırılma noktasından sonra ortak bir şekilde düşüş gösterdiği gözlemlenmiştir.

Horta, Mendes vd. (2008), ABD subprime krizinin G7 gelişmiş ülkeler ve Portekiz hisse senedi piyasalarında bulaşma etkilerinin varlığını araştırmayı amaçlamışlardır. DCC-GARCH Analiz sonuçlarına göre Kanada, Japonya, İtalya, Fransa ve İngiltere’de bulaşıcılık etkisi Almanya’ya göre daha fazla görülmüştür. Kanada ise bulaşmanın en yüksek yoğunlukta görüldüğü ülke olmuştur.

Kenourgios, Christopoulos vd. (2013), 2007-2009 küresel krizinin farklı bölgeler arasında birden fazla varlık piyasasında bulaşma etkisini araştırmışlardır. DCC-Garch modeli kullanılarak yapılan analiz sonuçları ABD hisse senetleri piyasası, emlak piyasası, mal piyasası ile Brezilya tahvil piyasası endeksleri arasında bulaşma mekanizmasını belirten korelasyon olduğunu göstermiştir. Sonuçta sakin ve kargaşa dönemlerinde gelişmiş ve gelişmekte olan piyasalar arasında artan bağlantılar bulunmuştur.

Syllignakis ve Kouretas (2011), Orta ve Doğu Avrupa pazarında 7 gelişmekte olan ülkenin hisse senedi piyasalarının haftalık getirileri ile değişken zamanlı koşullu korelasyon incelemek için DCC-GARCH modelini kullanmışlardır. Çalışma özellikle 2007 küresel kriz döneminde ABD ve Alman hisse senedi getirileri ile CEE ülkeleri hisse senedi getirileri arasında ki koşullu korelasyon da istatistiksel olarak anlamlı bir artış olduğunu göstermiştir.

Mollah, Zafirov vd. (2011), 2006-2010 dönemi için USD cinsinden günlük

MSCI endeksleri kullanarak iki soruna çözüm bulmaya çalışılmışlardır. Birincisi bulaşma finansal kriz esnasında mı olmuştur? İkincisi, ABD krizi tetikleyip küresel pazarlara doğru tırmandırmış mıdır? Araştırma sorularına çözüm bulabilmek adına DCC-GARCH ve VEC modeli kullanılmıştır. Ampirik sonuçlar son küresel krizin bulaşma varlığını göstermektedir. Bölgesel ortak faktörler kullanılarak DCC-GARCH ve VEC modelleri ile ABD'nin krizin tetikleyicisi konumunda olduğu da kanıtlanmıştır.

Bunların dışında Samarakoon (2010), Aloui, Aissa vd. (2011), Morales ve Andreosso (2014), Çelik (2012), Dungey (2009), Nikkinen, Saleem vd. (2013), Yi Lee (2012), Naoui, Khemiri vd. (2010), Bekaert, Ehrmann vd. (2011), Karaçor ve Alptekin (2006), Kök ve Kahyaoğlu (2006), Dağgeçen (2012), küresel krizin bulaşma etkisini inceleyen araştırmacılardan bir kısmını oluşturmaktadır.

3. Ekonometrik Model ve Veri Seti

Çalışmada Dinamik Koşullu Korelasyon (DCC) GARCH modeli kullanılarak küresel krizin örnek seçilen menkul kıymet borsaları üzerindeki bulaşma etkisi incelenmiştir. ABD'nin S&P 500 borsa endeksi bağımsız değişken olarak krizin kaynağı olan piyasa konumunda bulunmaktadır. Bağımlı değişken olarak, 11 farklı ülkeye ait borsa endeksleri kullanılmıştır. Söz konusu piyasalar çalışmanın amacına uygun bir şekilde Dünya Bankası'nın kişi başı gelir sıralamasına göre oluşturduğu gruplarından seçilmiştir. Kişi başı geliri 1,046\$ ile 4,125\$ arasında yer alan ülkeler Dünya Bankası sınıflandırmasına göre alt orta gelir gurubunda yer almaktadır. Kişi başı geliri 4,126\$ ile 12,745\$ arasında yer alan ülkeler üst orta gelir gurubunda, kişi başı geliri 12,746\$ ve daha üstünde yer alan ülkeler de üst gelir gurubunda yer alan ülkeler olarak adlandırılmaktadır (<http://data.worldbank.org/about/country-and-lendinggroups>). Buna göre çalışmaya dâhil edilen üst gelir grubu ülkeler ve borsa endeksleri; İngiltere-FTSE, Almanya-DAX, Japonya-NIKKEI225, Rusya-RTSI ve Güney Kore-KOSPI, üst-orta gelir grubuna giren ülkeler ve borsa endeksleri Brezilya-BOVESPA, Türkiye-BIST100, Güney Afrika-JOHANNESBURG, Çin-SSEC; alt-orta gelir grubuna giren ülkeler ve borsa endeksleri Hindistan-SENSEX ve Endonezya-JAKARTA'dır.

Analiz dönemi olarak 05.01.2005 ile 01.07.2014 arası dönem alınmış olup, kriz öncesi, kriz dönemi ve kriz sonrası dönem olmak üzere 3 alt dönem de inceleme yapılmıştır. Literatürde belirtilen benzer çalışmalar da referans alınarak dönemlerin belirlenmesinde ekonomik olaylara itibar edilmiştir. Bu anlamda kriz öncesi dönem

05.01.2005-31.07.2007 tarihleri arası, kriz dönemi 01.08.2007-31.08.2009 tarihleri arası ve kriz sonrası dönem de 01.09.2009-01.07.2014 tarihleri aralığı belirlenmiştir.

Söz konusu dönemlere ait günlük ülke borsa endekslerinin kapanış fiyatları üzerinden hesaplanan endeks getirileri veri olarak kullanılmıştır. Getirilerin hesaplanmasında şu formül kullanılmıştır:

$$R_t = \log (x_t / x_{t-1}) \times 100 \quad (1)$$

Veriler Bloomberg aracılığı ile sağlanmış olup toplam 1802 adet veri kullanılmıştır. Tüm analizler Eviews 8.1 paket programında yapılmıştır. Günlük hisse senedi endeks getirilerine ait tanımlayıcı istatistikler kriz öncesi, kriz dönemi ve kriz sonrası dönem bazında aşağıda belirtilmiştir.

Tablo 1: Günlük Hisse Senedi Getirileri Tanımlayıcı İstatistikler Tablosu (Kriz Öncesi Dönem 05.01.2005-31.07.2007)

[illegible]

Tablo 2: Günlük Hisse Senedi Getirileri Tanımlayıcı İstatistikler Tablosu (Kriz Dönemi 01.08.2007-31.08.2009)

[illegible]

Tablo 3: Günlük Hisse senedi Getirileri Tanımlayıcı İstatistikler Tablosu (Kriz Sonrası Dönem 01.09.2009-01.07.2014)

	S&P500	FTSE	DAX	NIKKEI	RTSI	KOSPI	SSEC	BIST100	BOVESPA	JHNSBRG	JAKARTA	SENSEX
Ortalama	0,0309	0,0147	0,0278	0,0199	0,0052	0,0093	-0,0193	0,0266	-0,0053	0,0351	0,0218	0,0216
Medyan	0,0410	0,0240	0,0450	0,0320	0,0130	0,0220	-0,0140	0,0650	-0,0070	0,0400	0,0270	0,0180
Maksimum	2,3940	2,2060	2,7750	2,8230	3,8610	2,1280	2,3890	2,7390	2,5350	2,0010	1,5750	2,2850
Minimum	-2,9950	-2,3480	-2,7880	-4,8440	-4,3020	-3,7210	-2,3650	-4,4350	-3,6610	-1,9920	-1,7890	-2,6180
Standart Sapma	0,5087	0,4931	0,6250	0,6915	0,8539	0,5420	0,6083	0,7715	0,6690	0,4768	0,2850	0,5375
Skewness	-0,3032	-0,1521	-0,1425	-0,5851	-0,2886	-0,6528	0,0712	-0,5646	-0,1548	-0,0406	-0,4301	0,0394
Kurtosis	7,1801	5,4517	5,6896	6,9406	5,8857	7,4128	4,8638	5,7373	4,9341	4,9873	7,7966	4,5219
Jarque-Bera	656,41	224,54	269,14	621,70	318,63	779,14	128,55	322,57	141,15	145,55	873,72	85,44
Gözlem Sayısı	893	893	893	893	893	893	893	893	893	893	893	893

3.1. DCC-GARCH Modeli

Değişen varyans kavramı, tek bir değişken için zaman içerisinde, Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (ARCH) modeliyle ya da Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (GARCH) modeliyle ele alınmaktadır. İlk defa zaman serilerinde sabit varyans varsayımının sağlanamadığını ortaya koyan Engle (1982) olmuştur. Engle, otoregresif koşullu değişken varyans (Autoregressive Conditional Heteroscedasticity ARCH) modelini geliştirmiştir. Kurulan modellerin tahmin yapma da tam başarı sağlayabilmeleri için zaman serilerinin sabit varyansa sahip olmaları gerekmektedir. ARCH modelleri varyansa öngörü hatalarının karelerinin bir fonksiyonu olarak değişim serbestliği getirmektedir (Anbar vd., 2011:160).

ARCH(1) modeli,

$$\begin{aligned}
 y_t | Y_{t-1} &= (x_t b, h_t) \\
 h_t &= \alpha_0 + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 \\
 \varepsilon_t &= y_t - x_t b
 \end{aligned}
 \quad (2)$$

şeklinde ve modelde $\alpha_0 > 0$ ve $0 < \alpha_1 < 1$ kısıtları vardır.

Daha uzun hafıza ve daha esnek bir gecikme yapısı oluşturmak amacıyla koşullu varyansı, ARMA süreci şeklinde modelleyerek Engle'in çalışmasını genişleten Bollerslev (1986), koşullu varyansın ARMA yapısında olduğu durumda da tahminine olanak sağlamıştır. Bollerslev (1986) böylelikle ARCH modelini genişleterek, hem daha fazla belleğe dayanan hem de daha esnek bir gecikme yapısına sahip olan bir model geliştirmiştir. Söz konusu modele genelleştirilmiş ARCH (GARCH) adını vermiştir. Bu model yapısı,

$$y_t | Y_{t-1} = (0, h_t)$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i \varepsilon_{t-i} + \sum_{j=1}^q \beta_j h_{t-j} + v_t \quad (3)$$

$$\varepsilon_t = y_t - x_t b$$

yapısında olup, bu modeldeki kısıtlar; $\alpha_0 > 0$, $\alpha_i \geq 0$, $\beta_j \geq 0$ ve $\sum_{i=1}^p \alpha_i + \sum_{j=1}^q \beta_j < 1$ şeklindedir.

Baillie ve Bollerslev, Sabit Koşullu Korelasyon GARCH (CCC-GARCH) modelini çok değişkenli GARCH yapısını modellemek için geliştirmiştir (Baillie ve Bollerslev, 1992).

$${}_{t|t-1}\sigma = \begin{pmatrix} \sqrt{{}_{t|t-1}\sigma_1^2} & 0 & \dots & 0 \\ 0 & \sqrt{{}_{t|t-1}\sigma_2^2} & & 0 \\ \vdots & & \ddots & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & \sqrt{{}_{t|t-1}\sigma_n^2} \end{pmatrix} \quad (4)$$

Bu sayede tek değişkenli bu modeller kullanılarak, ihtiyaç duyulan daha detaylı analizlerin yapılabilirdiği çok değişkenli GARCH modelleri de oluşturulabilmiştir. Dinamik Koşullu Korelasyon GARCH (DCC-GARCH) modeli ise, Sabit Koşullu Korelasyon CCC-GARCH (Constant Conditional Correlation) modelinin genelleştirilmiş hali olup, iki değişken arasında zamana göre değişen dinamik koşullu korelasyon katsayılarının elde edilmesine olanak sağlamaktadır (Anbar vd., 2011:161).

Dinamik Koşullu Korelasyon GARCH (DCC-GARCH) modeli koşullu korelasyonların zaman içinde değişmesine zemin sağladığı için Sabit Koşullu Korelasyon GARCH (CCC-GARCH) modeline göre daha gerçekçidir (Baillie ve Bollerslev, 1992). DCC modelinin tahmini iki aşamada gerçekleştirilmektedir. İlk aşamada, tek değişkenli GARCH modelleri yardımıyla, her bir değişken için volatilité yapısı tahmin edilmekte; ikinci aşamada ise, ilk aşamada elde edilmiş standartlaştırılmış kalıntılar kullanılarak zamana göre değişen dinamik korelasyon matrisi elde edilmektedir (Anbar vd., 2011:161).

Engle (2002), normal dağıldığı varsayılan çok değişkenli k gözlemlili bir getiri (r) vektörü için bu prosedürü şu şekilde ele almaktadır:

$$r_t | \theta_{t-1} \square N(0, H_t) \quad (5)$$

Burada, H_t koşullu varyans kovaryans matrisidir. Bu matris,

$$H_t \equiv D_t R_t D_t \quad (6)$$

şeklinde tanımlanır ve $k \times k$ boyutlu köşegen bir matris olan zamana bağlı standart sapmalardan oluşan D_t matrisi ile yine $k \times k$ boyutlu zamana göre değişen korelasyon matrisi yardımıyla elde edilir. D_t matrisi daha önce değinilen (3) no'lu eşitlikteki tek değişkenli GARCH (p,q) yapısından elde edilir.

$$D_t = \begin{bmatrix} \sqrt{h_{11,t}} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \sqrt{h_{22,t}} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \ddots & 0 \\ 0 & 0 & 0 & \sqrt{h_{kk,t}} \end{bmatrix}; \quad (7)$$

R_t $k \times k$ boyutlu zamana göre değişen korelasyon matrisi ise aşağıdaki şekildedir.

$$R_t = \begin{bmatrix} 1 & \rho_{12,t} & \cdots & \rho_{1k,t} \\ \vdots & 1 & & \\ & & \ddots & \\ \rho_{k1,t} & & & 1 \end{bmatrix}. \quad (8)$$

Her bir getiri vektörü kendi koşullu standart sapması $((h_{i,t})^{1/2})$ ile oranlandığında, standartlaştırılmış getiri vektörleri elde edilmiş olur ($\varepsilon_t = D_t^{-1} R_t$). Böylece aşağıdaki eşitlik (9) ve (10)'de verilen Engle (2002)'deki dinamik korelasyon spesifikasyonuna ulaşılır.

$$Q_t = \left(1 - \sum_m \alpha_m^* - \sum_n \beta_n^* \right) \tilde{Q} + \sum_m \alpha_m^* (\varepsilon_{t-m} \varepsilon'_{t-m}) + \sum_n \beta_n^* Q_{t-n} \quad (9)$$

$$Q_t = \left(1 - \sum_m \alpha_m^* - \sum_n \beta_n^* \right) \tilde{Q} + \sum_m \alpha_m^* (\varepsilon_{t-m} \varepsilon'_{t-m}) + \sum_n \beta_n^* Q_{t-n}$$

$$R_t = \text{diag}(Q_t)^{-1} Q_t \text{diag}(Q_t)^{-1} \quad (10)$$

Burada, Q_t hata terimlerinin koşulsuz varyans kovaryans matrisidir. α_m^* ve β_n^* parametreleri için $\sum_m \alpha_m^* + \sum_n \beta_n^* < 1$, kısıtı geçerlidir. Engle (2002)'deki bu spesifikasyon Dinamik Koşullu Korelasyon (m,n) Modeli olarak adlandırılmaktadır.

4. Ampirik Bulgular

ARCH-LM testi ile modelde kullanılacak değişkenlerde ARCH etkisi olup olmadığı, birim kök testleri ile de serilerde birim kökün var olup olmadığı incelenmiştir.

Birim kök testleri ve ARCH-LM test sonuçlarına uygun olarak DCC-GARCH modelleri kriz öncesi, kriz dönemi ve kriz sonrası dönem olmak üzere tüm ülke borsa endeks getirileri için tahmin edilmektedir. Tahmin edilen modeller aracılığı ile dinamik koşullu korelasyon katsayısı elde edilmiştir. Tahmin edilen modellerin geçerli olup olmadığı tekrar ARCH-LM testi ile test edilmiştir.

4.1. ARCH-LM Testi

ARCH-LM testi, ARCH tipi modellemelerin yapılabilmesi için bir önkoşul testi niteliğindedir. Değişen varyansın ortadan kaldırılmasında kullanılan ARCH tipi modeller, değişen varyansın varlığı durumunda uygulanır. ARCH-LM testi bir modelde ARCH etkisinin varlığını tespit etmede kullanılır. Bu test için boş hipotez ARCH etkisinin olmadığı, alternatif hipotez ise ARCH etkisinin olduğu şeklindedir.

GARCH modeli kurulmadan önce endeks getirilerinde ARCH etkisi olup olmadığının araştırılması için 1 gecikmeli ARCH-LM testi yapılmıştır. S&P 500

getirilerinin bağımsız değişken, diğer ülke endeks getirilerinin bağımlı değişken olduğu her bir basit regresyon modeli tahminine göre ARCH LM(1) testi sonuçları Tablo 4’de yer almaktadır. Tabloya göre, olasılık değerleri 0,05’den düşük çıkan her bir model için ARCH etkisinin var olduğu gözlemlenmekte olup tüm modeller için GARCH modeli kurulabilecektir.

	Değişkenler	Test değeri	Olasılık değeri
Üst Gelir Grubu	FTSE	56,392	0
	DAX	66,733	0
	S&P 500	80,56	0
	NIKKEI	108,641	0
	RTSI	18,767	0
	KOSPI	305,555	0
Üst Orta Gelir Grubu	SSEC	10,078	0
	BIST100	34,392	0
	BOVESPA	68,483	0
	JOHANNESBURG	170,299	0
Alt Orta Gelir Grubu	JAKARTA	24,29	0
	SENSEX	22,335	0

4.2. ADF ve PP Birim Kök Testleri

Birim kök testlerinde amaç serinin birim kök içerip içermediğini araştırmaktır. Eğer seri birim kök içeriyorsa o seri durağan değildir. Bu nedenle çalışmada, öncelikle analiz yapılan serilerin durağanlıkları test edilmiştir. Çalışmada ele alınan zaman serilerinin durağanlıkları, durağanlık testlerinde yaygın olarak kullanılan Genişletilmiş Dickey Fuller (Augmented Dickey Fuller-ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ile saptanmış ve test sonuçları Tablo 5 ’de verilmiştir.

H_0 : Birim kök var; seri durağan değil

H_a : Birim kök yok; seri durağan

Yukarıdaki H_0 boş hipotezi alternatif hipotez karşısında test edildiğinde, ADF ve PP test sonuçlarına göre, tüm borsa endeks getirilerinin temel düzeyde durağan olduğu, başka bir deyişle, H_0 hipotezinin reddedildiği görülmektedir (Olasılık değerleri 0,05'den küçüktür). Bu durumda modellerde borsa endekslerinin getirileri temel düzeyde kullanılabilir.

ADF ve PP test sonuçlarına göre, tüm borsa endeks getirilerinin durağan olduğu, başka bir deyişle, H_0 hipotezinin reddedildiği görülmektedir (Olasılık değerleri 0,05'den küçüktür). Zaman serilerinin durağan olmaması durumunda, zaman serileri trend içerecektir. Bu durumda zaman serilerinin kullanılacağı öngörümler ve regresyon denklemlerinde sahte regresyon benzeri durumlar ortaya çıkacaktır. Çalışma, endeks getirilerinin test sonucunda durağan çıkması sebebi ile trend içermemektedir. Bu durumda modellerde borsa endekslerinin getirileri temel düzeyde kullanılabilir.

Tablo 5 : ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

	Değişkenler	ADF					PP			
		Test İst.	Olasılık	Gecikme	Maks. Gec.	Gözlem	Test İst.	Olasılık	Bant Genişliği	Gözlem
Üst Gelir Grubu	FTSE	29,54	0.0000	1	24	1800	29,59	0.0001	1.0	1801
	DAX	28,85	0.0000	0	24	1801	28,88	0.0001	6.0	1801
	S&P500	32,74	0.0000	1	24	1800	33,37	0.0001	9.0	1801
	NIKKEI	30,83	0.0001	0	24	1801	30,47	0.0001	10.0	1801
	RTSI	28,27	0.0000	0	24	1801	28,29	0.0000	13.0	1801
	KOSPI	30,47	0.0000	0	24	1801	30,75	0.0000	9.0	1801
Üst Orta Gelir Grubu	SSEC	29,46	0.0000	0	24	1801	29,46	0.0000	2.0	1801
	BIST100	30,79	0.0000	0	24	1801	30,78	0.0000	9.0	1801
	BOVESPA	29,03	0.0000	1	24	1800	29,05	0.0000	11.0	1801
	JHNSBRG	30,57	0.0000	2	24	1799	31,58	0.0001	15.0	1801
Alt Orta Gelir Grubu	JAKARTA	26,98	0.0000	0	24	1801	26,84	0.0000	6.0	1801
	SENSEX	27,97	0.0000	0	24	1801	27,92	0.0000	14.0	1801

Not: Gecikme uzunluğu Schwarz (SC) bilgi ölçütüne göre belirlenmiştir.

4.3.GARCH Modeli Analiz Sonuçları

Kriz öncesi, kriz dönemi ve kriz sonrası dönemler bazında her ülke için DCC–GARCH modeli kurularak tahminler gerçekleştirilmiştir. Kriz öncesi dönem olarak belirlenen aralıkta 513 adet, kriz döneminde toplam 395 adet ve kriz sonrası dönem içinde toplam 893 adet veri kullanılmıştır.

Küresel krizin kaynağı olarak kabul edilen S&P 500 endeks getirileri ile örneklem seçilen ülkeler arasındaki koşullu korelasyon değişimleri incelenmiştir. Çalışmada ülkelerin borsa endeks getiri serileri için tahmin edilen DCC-GARCH modeli tahmin sonuçları elde edilerek Tablo 6’da paylaşılmıştır.

Tablo 6: DCC-GARCH Modeli Tahmin Sonuçları

		Kriz Öncesi (05/01/2005-31/07/2007)						Kriz (01/08/2007-31/08/2009)						Kriz Sonrası (01/09/2009-01/07/2014)										
		Geciri Modeli			Varyans Modeli			Geciri Modeli			Varyans Modeli			Geciri Modeli			Varyans Modeli							
		μ	σ ²	τ	β ₁	β ₂	μ	σ ²	τ	β ₁	β ₂	μ	σ ²	τ	β ₁	β ₂	μ	σ ²	τ	β ₁	β ₂			
ÜST GELİR GRUBU	FTSE	0.020	0.007	0.506*	0.003*	0.120*	0.790*	0.007	-	0.019	0.494*	0.004	0.109*	0.331*	-	0.009	0.046**	0.744*	0.021	0.22*	0.602*			
	DAX	0.043	0.022	0.721*	0.011	0.079*	0.544*	-	0.003	0.020	0.374*	0.033*	0.099*	0.877*	0.001	0.045**	0.87*	0.005	0.075*	0.892*				
	NIKKEI	0.037***	0.034	0.209*	0.007	0.103**	0.870*	-	0.018	-	0.065	0.325	0.035***	0.144*	0.829*	0.019	-	0.016	0.290*	0.119**	0.156**	0.579*		
	RTSI	0.14*	0.038	0.397*	0.034	0.14**	0.730*	0.043	0.078	0.452*	0.016	0.139**	0.874*	0.001	0.073**	0.514*	0.020**	0.091**	0.573*					
	KOSPI	0.077*	0.025	0.373*	0.013	0.084**	0.532*	0.006	0.012	0.395*	0.020	0.116*	0.838*	0.009	0.032	0.268*	0.011**	0.096*	0.555*					
ORTA GELİR GRUBU	SSEC	0.08**	-	0.019	0.176***	0.008	0.084**	0.909*	0.023	-	0.013	0.031	0.028	0.037**	0.945*	-	0.022	0.008	0.202*	0.615	-	0.001	-	0.630
	BIST100	0.065**	0.076**	0.375	0.028	0.046**	0.597*	0.031	0.000	0.436*	0.161	0.082**	0.803*	0.056	-	0.009	0.308*	0.017	0.061**	0.908*				
	BOMSEPA	0.046	0.002	1.61*	0.070	0.009	0.999*	0.024	0.092**	1.033*	-	0.001	0.075*	0.928*	-0.02***	0.038	0.833*	0.007	0.04**	0.931*				
	JOHANNESBURG	0.06*	0.015	0.457*	0.009**	0.15*	0.522*	0.050	-	0.060	0.465*	0.228***	0.312*	0.478*	0.022***	0.019	0.466*	0.010**	0.112*	0.517*				
	JAKARTA	0.016	0.172*	0.074	0.002	0.077*	0.908*	0.014	0.13*	0.139*	0.041**	0.197**	0.702*	0.02**	0.123*	0.099	0.007**	0.072**	0.534*					
ALT GELİR GRUBU	SENSEX	0.035*	0.072	0.397*	0.024***	0.139*	0.534*	0.038	0.027	0.461*	0.082***	0.149*	0.795*	0.019	0.068**	0.311*	0.005	0.025**	0.912*					

Yukarıdaki tablodaki yer alan *, **, *** değerler sırasıyla parametrelerin %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı oldukları göstermektedir.

μ: geciri modeli sabit terimi; σ²: kırılganlık; τ: kriz dönemi; β₁: S&P500 endeksinin geciri

τ: varyans modeli sabit terimi; τ₁: aralık 1; τ₂: aralık 2; τ₃: aralık 3.

Kurulan GARCH (1,1) modelinin anlamlılığı için $\alpha_1 + \beta_1$ toplamı 1’den küçük çıkmaktadır. Yüksek frekanslı finansal verilerle yapılan birçok ampirik çalışmada α_1 ve β_1 toplamı 1’e çok yakın çıkmaktadır. Bu çalışmada da bütün modeller için $\alpha + \beta$ değeri 1’e oldukça yakın tahmin edilmiştir. Üst Gelir Grubu ülkeler için değerlendirildiğinde, varyans modeline göre FTSE, DAX, RTSI ve KOSPI borsalarında volatilitede kalıcılık kriz öncesi döneme göre, kriz döneminde yüksek çıkmıştır. Kriz döneminde bu piyasalar için risk yükselmiştir. DAX için kriz sonrası dönem volatilitede kalıcılık artarak devam etmiştir. NIKKEI borsasında volatilitede kalıcılık kriz öncesi dönemde, kriz dönemi ve sonrası döneme göre daha yüksek çıkarak, kriz öncesindeki belirsizlik diğer dönemlere göre bu piyasa için

daha fazladır. Buna göre varyans modelinde yer alan B1 katsayısı volatilitede kalıcılığı ölçmekte, bu katsayının yüksek çıkması, piyasanın risklilik seviyesi açısından bir gösterge niteliğinde olmaktadır.

Üst Orta Gelir Grubu ülkeler anlamında, varyans modeline göre SSEC borsası dışındaki diğer piyasalarda volatilité de kalıcılık kriz döneminde, kriz öncesi ve kriz sonrası dönemlere göre düşük çıkmıştır. SSEC piyasasında kriz döneminde risk yükselmiştir. BIST, BOVESPA ve JOHANNESBURG piyasalarında kriz sonrası dönemde risk, dolayısı ile belirsizlik artarak devam etmiştir. Çünkü bu ülkelere ait varyans modelinde yer alan B1 katsayısı kriz sonrası dönemde diğer dönemlere nazaran daha yüksektir.

Alt orta gelir grubu ülkeler için varyans modeline göre JAKARTA ve SENSEX piyasalarında kriz öncesi dönem volatilité de kalıcılık kriz dönemine göre yüksek çıkmış olup kriz sonrası dönemde daha da artarak devam etmiştir. Çünkü varyans modelinde volatilité de kalıcılığı ölçen B1 katsayısı kriz sonrası dönem için ilgili ülkeler anlamında kriz döneminden daha yüksektir.

4.4. DCC Katsayısına Göre Bulaşma Etkisi Yorumları

Tablo 7: Dinamik Koşullu Korelasyon Katsayısı

Dinamik Koşullu Korelasyon		KRİZ ÖNCESİ			KRİZ DÖNEMİ			KRİZ SONRASI		
		Korelasyon katsayısı	t istatistik	Olasılık	Korelasyon katsayısı	t istatistik	Olasılık	Korelasyon katsayısı	t istatistik	Olasılık
ÜST GELİR GRUBU	FTSE-S&P 500	60,45%	11,36	0,00	99,67%	3,69	0,00	72,72%	36,09	0,00
	DAX-S&P 500	66,49%	8,85	0,00	73,86%	31,96	0,00	72,24%	3,44	0,00
	NIKKEI-S&P 500	42,80%	0,55	0,57	80,21%	5,9	0,00	28,25%	2,16	0,03
	RTSI-S&P 500	21,18%	3,29	0,00	41,45%	6,44	0,00	52,36%	17,26	0,00
	KOSPI-S&P 500	26,84%	4,94	0,00	30,26%	2,81	0,00	32,94%	2,7	0,00
ÜST ORTA GELİR GRUBU	SSEC-S&P 500	40,16%	5,8	0,00	69,14%	2,26	0,02	77,35%	15,17	0,00
	BIST100-S&P 500	21,16%	3,61	0,00	33,01%	4,12	0,00	21,91%	5,14	0,00
	BOVESPA-S&P 500	79,72%	17,58	0,00	82,24%	7,1	0,00	-0,02%	-0,01	0,99
	JOHANNESBURG-S&P 500	34,69%	3,85	0,00	44,28%	9,65	0,00	52,96%	19,04	0,00
ALT ORTA GELİR GRUBU	JAKARTA-S&P 500	16,15%	1,66	0,10	22,39%	4,44	0,00	14,78%	2,55	0,01
	SENSEX-S&P 500	25,62%	5,74	0,00	48,49%	3,53	0,00	29,55%	7,99	0,00

Tabloya göre DCC katsayıları incelendiğinde **Kriz öncesi dönemde S&P**

500 ile NIKKEI arasındaki korelasyon katsayısı istatistiksel olarak anlamsızdır. **Üst gelir grubunda kriz öncesi dönem** için korelasyon katsayısının büyüklüğüne göre sırasıyla; DAX, FTSE, KOSPI ve RTSI ile ilişki çıkmıştır.

Üst orta gelir grubunda kriz öncesi dönemde katsayı büyüklüğüne göre sırasıyla BOVESPA, SSEC, JOHANNESBURG ve BIST100 ile ilişki vardır. Bu grupta yer alan ülkelerden Güney Afrika modeli (Johannesburg – S&P 500 GARCH (1,1) modeli) ARCH etkisinden arındırılmadığı ve modelde otokorelasyon olduğu için, GARCH modeline uygun değildir.

Alt orta gelir grubunda kriz öncesi dönemde SENSEX ile ilişki bulunmaktadır. **Kriz öncesi dönem için** bu gruptan Endonezya (JAKARTA) ile S&P 500 arasındaki korelasyon katsayısı istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır.

Üst gelir grubunda kriz dönemi için korelasyon katsayısı büyüklüğüne göre sırasıyla; FTSE, NIKKEI, DAX, RTSI ve KOSPI ile ilişki çıkmıştır.

Üst orta gelir grubunda kriz döneminde korelasyon katsayısının kuvvetine göre sırasıyla BOVESPA, SSEC, JOHANNESBURG ve BIST100 ile ilişki çıkmıştır.

Alt orta gelir grubunda korelasyon katsayısının kuvvetine göre **kriz döneminde** SENSEX ve JAKARTA ile ilişki çıkmıştır.

Kriz sonrası dönemde de **üst gelir gurubu** ülkelerin tamamı ile korelasyon katsayısı anlamlı çıkmış olup bulaşıcılık etkisi görülmüştür. Bu dönem için de en fazla etki İngiltere (FTSE) piyasasında görülmüştür. Daha sonra sırasıyla, Almanya (DAX), Rusya (RTSI), Güney Kore (KOSPI) ve Japonya (NIKKEI) piyasalarında bulaşma etkileri görülmektedir.

Kriz sonrası dönem için üst orta gelir gurubu ülkelerinden, S&P 500 ile BOVESPA dışında diğer piyasalar ile korelasyon katsayıları istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Korelasyon katsayısının büyüklüğüne göre sırasıyla SSEC, JOHANNESBURG ve BIST100 ile ilişki vardır.

Alt gelir grubunda ise korelasyon katsayısının büyüklüğüne göre **kriz sonrası dönemde** sırasıyla, SENSEX ve JAKARTA ile ilişki çıkmıştır.

Elde edilen sonuçlar DCC katsayı büyüklüklerine göre yorumlanmıştır. Katsayısı büyük çıkan piyasalar ile S&P 500 piyasası arasındaki korelasyonun yüksek olduğu, düşük çıkması durumunda da ilgili korelasyonun daha az olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Korelasyon kuvvetinin yüksek olması, ilgili borsalar arasında ortak hareketin daha fazla olabileceğine işaret etmektedir. Dolayısı ile bir piyasada meydana gelen şokların diğer piyasa üzerinde daha yüksek oranda bulaşma etkisi gösterebileceği şeklinde yorumlanmıştır.

5. Modellerin Geçerlilik Testi

Kurulan GARCH (1,1) modellerinin elde edilen artık terimlerine 1 gecikmeli ARCH LM testi uygulandın da;

H₀: ARCH etkisi yoktur,

H_a: ARCH etkisi vardır,

hipotezleri varsayımı ile Johannesburg GARCH (1,1) modeli hariç tüm modellerin olasılık değeri 0,01 ve 0,05’den büyük olduğu için H₀ hipotezi red edilemez kararı verilir. Johannesburg GARCH (1,1) modeli ARCH etkisinden arındırılmamıştır. Bu durumda Johannesburg için kurulan GARCH modeli geçerli değildir. Yapılan ARCH-LM testi sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8: DCC-GARCH Modeli Sonrası LM Testi

	Değişkenler	Test değeri	Olasılık değeri
Üst Gelir Grubu	FTSE	0,80	0,37
	DAX	0,11	0,74
	S & P500	0,82	0,36
	NIKKEI	2,90	0,09
	RTSI	1,01	0,31
	KOSPI	3,08	0,07
Üst Orta Gelir Grubu	SSEC	1,65	0,20
	BST100	0,12	0,73
	BOVESPA	1,22	0,27
	JOHANNESBURG	12,97	0,00
Alt Orta Gelir Grubu	JAKARTA	0,26	0,61
	SENSEX	0,75	0,39

* 0,01 düzeyinde, ** 0,05 düzeyinde *** 0,10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Otokorelasyon sınamaları için korelogram analizi sonuçlarına bakıldığında sadece Johannesburg modelinde otokorelasyonun varlığından söz edebiliriz. Diğer kurulan modeller için otokorelasyonun var olmadığı görülmekte olup olasılık değeri Johannesburg modeli hariç 0,05'den büyük çıkmıştır. Bu durumda Johannesburg modeli hariç kurulan tüm modeller anlamlıdır.

Tablo 9: Otokorelasyon Sınaması Sonuçları

	FISE		DAX		NBKE		RTSI		KOSPI		SSEC		BET100		DOVESPA		JHNSBRC		JAKARTA		SENSEX	
Gecikme Dönemleri	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık	Q.İst.	Olasılık
1	0.0027	0.570	0.1146	0.735	0.2910	0.088	0.1042	0.514	0.0820	0.079	0.6604	0.198	0.1197	0.729	0.2243	0.269	0.12999	0.000	0.2645	0.607	0.7549	0.385
5	0.1294	0.531	0.2218	0.818	0.5540	0.616	0.30898	0.686	0.56566	0.341	0.120	0.519	0.2464	0.785	0.2882	0.717	0.13646	0.018	0.26426	0.755	0.8298	0.872
10	0.5540	0.114	0.53816	0.864	0.82516	0.606	0.49581	0.894	0.10617	0.388	0.1762	0.501	0.4341	0.941	0.46887	0.911	0.16172	0.095	0.50920	0.885	0.97051	0.467
15	0.8414	0.242	0.86041	0.897	0.97545	0.835	0.71239	0.954	0.16821	0.350	0.14085	0.519	0.49691	0.992	0.1157	0.715	0.18775	0.224	0.59207	0.981	0.1161	0.741

6. Sonuç

Küresel kriz ile ilgili yapılan birçok çalışmada da ortaya konulduğu üzere ekonomiler bu krizden ciddi şekilde etkilenmişlerdir. Bu etkilenme çalışmada da belirtilen bulaşma kanalları vesilesi ile olmuştur. Etkilenen her ülke kendi iç ekonomik dinamikleri temelinde bu kanallardan bir ya da birkaçı yolu ile bulaşma etkisine maruz kalmıştır. Bu çalışmada da örneklem seçilen ülkelerin krizin kaynağı konumunda olan ABD piyasaları ile karşılıklı etkileşimleri menkul kıymetler piyasası üzerinden ortaya konmuştur. Çıkan sonuçlar değerlendirildiğinde, benzer yapılmış çalışmalara göre birkaç ülke modeli dışında paralel sonuçlar elde edilmiştir. Özellikle üst gelir grubu ya da gelişmiş ülke piyasaları üzerine kriz dönemi olarak belirlenen dönem bazında küresel krizin ciddi etkileri olduğu ortaya konulmuştur.

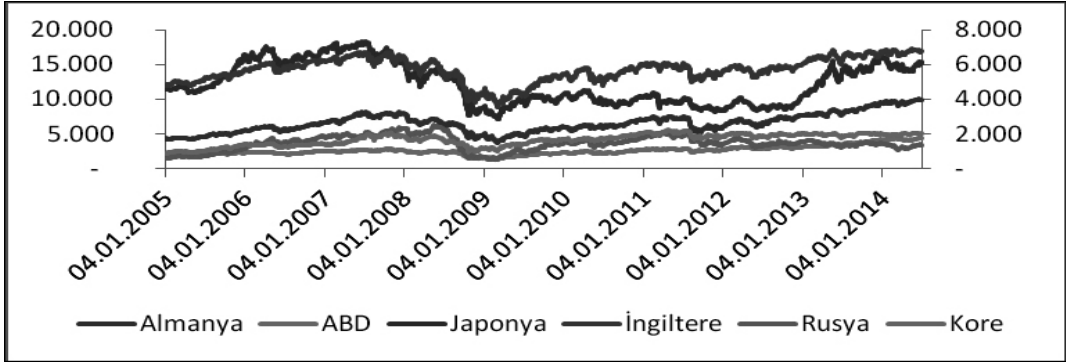
Finansal krizlerin bulaşma etkilerinin incelendiği çalışmalarda en fazla uygulanan ampirik yöntem olan DCC-GARCH modeli bu çalışmada da kullanılmıştır. Literatür de göz önüne alınarak seçilen dönemler itibarıyla ilgili ülkelerin borsa endeks getirileri veri alınmış ve analize tabi tutulmuştur. Model kurulmadan önce ADF ve PP testleri uygulanmıştır. Model sonunda ARCH etkisinin kalkıp kalkmadığı tekrar test edilerek sonuçlar yorumlanmıştır.

Bu çalışmada finansal olayları temel alarak, kriz dönemlerini belirleyen çalışmalar referans alınmış ve kriz öncesi, kriz dönemi ve kriz sonrası dönemler belirlenmiştir. 05.01.2005 ile 01.07.2014 arası dönem toplam analiz dönemi olarak alınmıştır. Kriz öncesi dönem 05.01.2005 ile 31.07.2007 arası, kriz dönemi 01.08.2007 ile 31.08.2009 arası, kriz sonrası dönem olarak ta 01.09.2009 ile 01.07.2014 arası dönemler seçilmiştir. Her bir dönem kendi içinde değerlendirilerek ampirik uygulamalar ve yorumlar yapılmıştır.

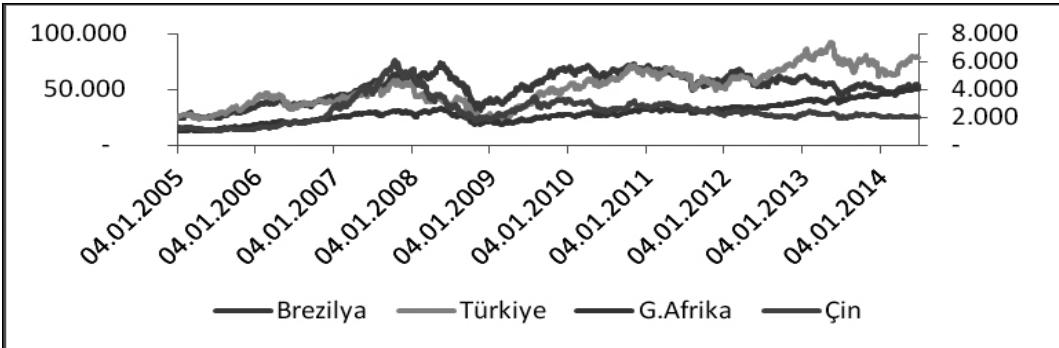
Üst gelir grubu, üst orta gelir grubu ve alt orta gelir grubu ülkeleri, kriz öncesi dönem, kriz dönemi ve kriz sonrası dönemler bazında incelendiğinde farklı kuvvetlerde bulaşma etkisine maruz kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle kriz dönemi için değerlendirildiğinde, üst gelir grubu ülkelerinde, alt orta ve üst orta gelir grubu ülkelere nazaran daha şiddetli bulaşma etkisi görüldüğü söylenebilir. Üst gelir grubu ülkeleri içerisinde ise, en fazla FTSE ve NIKKEI daha sonra DAX piyasasında, en az ise KOSPI piyasasında bulaşma etkisi görülmüştür. Üst orta gelir grubu ülkelerinde en fazla BOVESPA, daha sonra ise SSEC piyasasında bulaşma etkisi görülmüş olup, bu grupta en az BIST 100 piyasasında bulaşma ilişkisi vardır. Alt orta gelir grubu değerlendirildiğinde ise genel itibari ile tüm ülkelerde zayıf korelasyon görülmekle birlikte grup içerisinde en fazla SSEC piyasasında en az da JAKARTA piyasasında bulaşma etkisi vardır.

EKLER

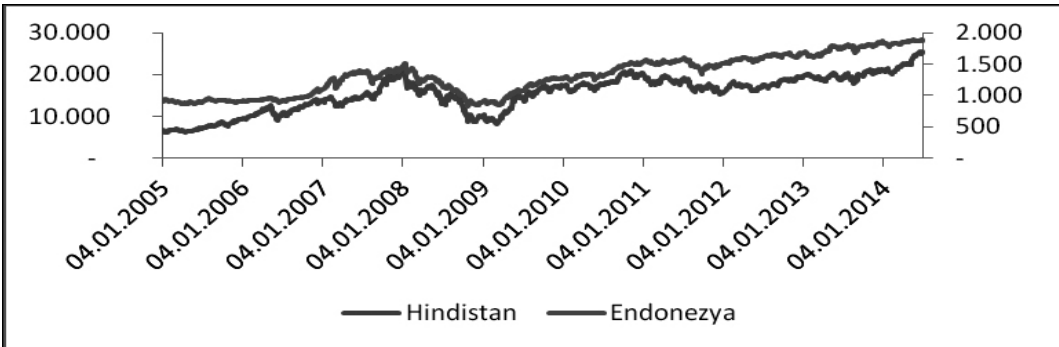
Ek A: Örneklem Seçilen Ülkelerin Borsa Grafikleri (Kapanış Fiyat Değerleri)



Şekil 1: Üst Gelir grubu ülkeler kapanış fiyat değerleri

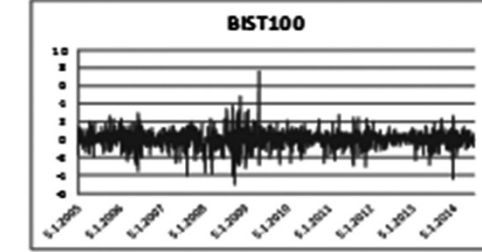
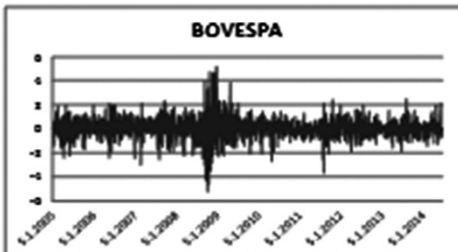
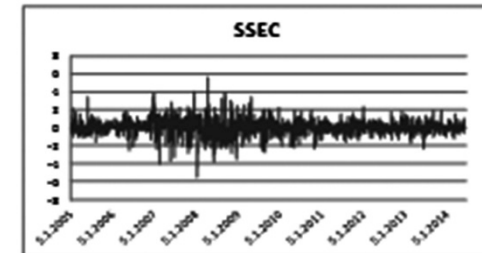
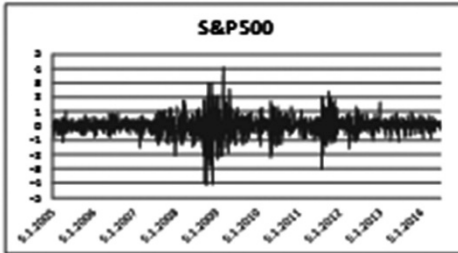
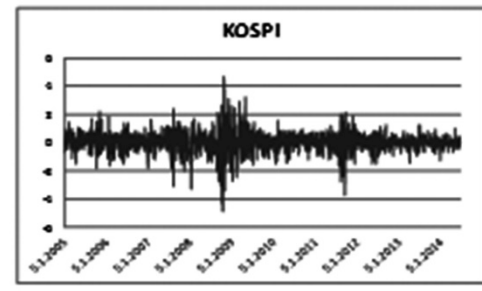
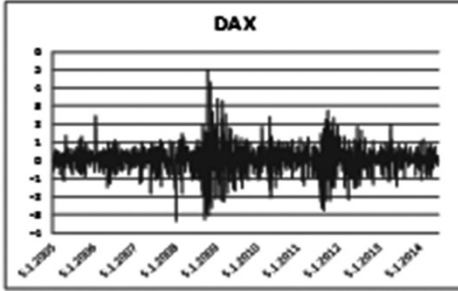
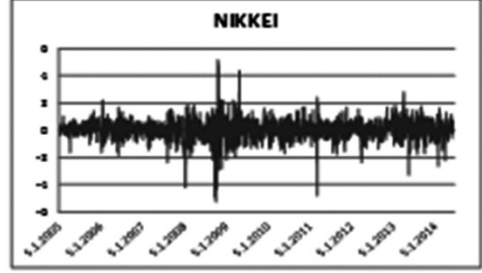
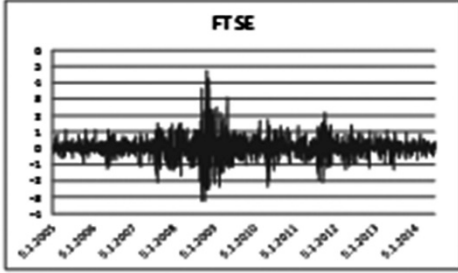


Şekil 2: Üst Orta Gelir Grubu Ülkeler Kapanış Fiyat Değerleri



Şekil 3: Alt Orta Gelir Grubu Ülkeler Kapanış Fiyat Değerleri

Ek B: Menkul Kıymet Borsaları Endeks Getiri Serileri



KAYNAKÇA:

Anbar, A., Değer, A. ve Esen, K.(2011), “Küresel Finansal Kriz Döneminde ABD Hisse Senedi Piyasası İle İMKB Arasındaki Etkileşimin Dinamik Koşullu Korelasyon Analiziyle İncelenmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:10, Sayı: 36, (Bahar-2011), ss. 155-170

Baillie, R., Bollerslev, T. (1992), “Prediction in Dynamic Models With Time-Dependent Conditional Variance”, *Journal of Econometrics*, 52, pp. 91-113.

Baur, D. G. (2012), “Financial Contagion and the Real Economy”, *Journal of Banking & Finance*, No.36, pp. 2680-2698.

Bollerslev, T. (1986), ”Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity”, *Journal of Econometrics*, 31, pp. 307-327.

Dornbusch, R., Yung C., Park ve Stijn, C. (2000), “Contagion: How it Spreads and How it can be Stopped”, Paper Presented at the Joint ADB, IMF and World Bank Conference <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.195.1918&rep=rep1&type=pdf> (12.08.2015).

Eichengreen, B., Andrew, R. ve Charles, W. (1996) “Contagious Currency Crises”, *NBER Working Paper*, No: 5681, www.papers.nber.org/papers/w5681.pdf (12.09.2015).

Engle, R. F. (1982), “Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of UK Inflation”, *Econometrica*, 50, pp. 987-1008.

Forbes, K. J. ve Roberto, R. (1999), "No Contagion, Only Interdependence: Measuring Stock Market Co-movements", *NBER Working Paper Series*, No: 7267, April 1999, pp. 1-18.

Horta, P., Carlos, M. ve Isabel, V. (2008), “Contagion Effects Of The US Subprime Crisis on Developed Countries”, *CEFAGE-UE Working Paper*, 2008/08.

Hwang, I., Francis, I. ve Tong Suk, K. (2010), “Contagion Effects of the U.S. Subprime Crisis on International Stock Markets”, *Finance and Corporate Governance Conference 2010 Paper*, January 13.

Işığışok, E. (1999), “Türkiye’de Enflasyon ’un Varyansının ARCH ve GARCH Modelleri İle Tahmini”, *Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt:17, Sayı:3, Bursa.

Kazi, I.A.,Khaled, G, ve Olfa, K. (2011), “Contagion Effect of Financial Crisis on OECD Stock Markets” , Economics and Journal Discussion Paper, No. 2011-15, June 2011, <http://www.economicsejournal.org/economics/discussionpapers/> (20.05.2015).

Kenc, T., ve Sel, D. (2010), “The 2007-2009 Financial Crisis, Global Imbalances and Capital Flows: Implicationsfor Reform,” *Economic Systems*, 34, pp. 3-21.

Kenourgios, D, Apostolos, C, ve Dimitrios, D. (2013), “Asset Markets Contagion during the Global Financial Crisis”, *Multinational Finance Journal*, vol. 17, no. 1/2, pp. 1-28.

Korkmaz, A. (2011), “Finansal Krizler ve Aktarım Kanalları: Literatür İncelemesi”, *Türkiye Bankalar Birliği Bankacılar Dergisi*, Sayı: 77, İstanbul, ss. 36-49.

Küçüksaraç, D., Pınar, Ö ve Deren, Ü. (2012), “Küresel Kriz, Avrupa Borç Krizi ve Gelişmekte Olan Piyasalarda Bulaşıcılık Etkisi”, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Dergisi*, Sayı: 4, Şubat Dönemi, ss. 2-8.

Mollah, S.,Goran, Z ve Shahiduzzaman, Q. (2011), “Financial Market Contagion During Global Financial Crisis”, *Center forInnovation & Technology Research, Working Paper Series*, WP/ 2014-5.

Naoui, K.,Naoufel, L ve Salem, B. (2010), “A Dynamic Conditional Correlation Analysis of Financial Contagion: The Case of the Subprime Credit Crisis”, *International Journal of Economics and Finance*, Vol. 2, No. 3; August.

Songül, H. (2010), *Otoregresif Koşullu Değişen Varyans Modelleri: Döviz Kurları Üzerine Uygulama*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü, Ankara.

Syllignakis M. N. ve Georgios, P. K. (2011), “Dynamic Correlation Analysis of Financial Contagion: Evidence from the Central and Eastern European Markets”, *International Review of Economics and Finance*, 20 (2011), pp. 717-732.

TOPLUMSAL CİNSİYET KURAMINA GİDEN YOLDA YAŞAMI VE FİKRİ KATKILARIYLA CLARA ZETKİN

Funda ÇOBAN*

ÖZET

Clara Zetkin, yaşamı ve “kadın sorunu” özelinde feminist teoriye yapmış olduğu katkılarla kadınların mücadele tarihinde özgün konuma sahip düşünürlerden biridir. Toplumsal cinsiyet tarihine giden yolda, kadın doğasının reddine dayanan analizleriyle önemli bir basamak olmuştur.

Bununla birlikte Zetkin’in de içinde düşünülebileceği Marksist feminizm, feminist literatür içinde cinsiyet körü olmakla itham edilmektedir. Bu çalışma ise, Zetkin’in yaşamı ve fikri katkılarıyla söz konusu savları yanlışladığını iddia etmekte, Zetkin’i hayatı ve fikriyatı ile birlikte düşünerek onun toplumsal cinsiyet tarihine sunduğu katkıları açıklamaktadır. Böylece hem Zetkin’in literatür içindeki özel yerini tespit etmek, hem de söz konusu katkıların günümüz kadınlarının sorunlarını kuşatıcı taraflarının açığa çıkarılması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Clara Zetkin, Marksist Feminizm, Toplumsal Cinsiyet, Burjuva Feminizmi, 8 Mart, Sosyalist Feminizm.

ABSTRACT

CLARA ZETKİN'S LIFE AND HER INTELLECTUAL CONTRIBUTIONS IN THE PATHWAY TO GENDER THEORY

Clara Zetkin is one of those women who has a unique place in the history of women emancipation because of her life-long struggle and the contributions to the feminist theory. Because she considered women as the historical subject with male proletariat who would have a significant role for the social transformation. So, Zetkin explained how modern women issue aroused in relation with the structural transformation of production means. Thus she contributed to the theory of gender because she had refused “the nature of women”. In total, Zetkin thought women’s economic and political emancipation was one of the final aims of the socialist struggle.

However, Marxist feminism, in which Zetkin also could be classified, was taxed with being to blind to the gender. According to this view, Marxist feminism neglects the sexist praxis in domestic and public spheres so that it delays the women emancipation to an unknown future. This article argues Zetkin’s life and her thoughts in an intermingled manner falsify those claims. Additionally, it explains

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü (fundacoban50@gmail.com)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. X, No. 1, (Nisan 2017)

her contribution to the history of gender. Thus it is aimed to fix the special position of her in feminist literature and to make clear how her contributions still make the shot regarding the current gender issues.

Keywords: *Clara Zetkin, Marxist Feminism, Gender, Bourgeois Feminism, the 8th. March, Socialist Feminism.*

Giriş

Toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyetin son derece karmaşık toplumsal ilişkiler ağı içinde kurulduğunu, bu karmaşık ilişkilerinse basitçe (ne olduklarının bilindiği varsayılan) biyolojik cinsiyetlerin referans çerçevesi olarak kullanılmasıyla anlaşılmasının mümkün olmadığını ifade eder (Bora, 2010: 22). “Kadın doğulmaz, kadın olunur” (de Beauvoir, 1993) ifadesinde içeriğini bulan ve ikinci dalga feminizmin temel kalkış noktalarından biri haline gelmiş olan cins (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) arasındaki kavramsal ayrışmanın fikri kökenlerini ise, 19. yüzyıl kadın hareketlerinin taşıyıcısı bir dizi feminist aktivistin fikri ve pratik eylemliliğinde izlemek mümkündür (Özkazanç, 2013). Örneğin birinci dalga feminizmin kadın önderlerinin savunduğu kadın-erkek eşitliği, kadınların erkeklerden daha aşağı bir doğası olduğunu reddederek “özden” getirilen kadınlık argümanının altını oymaktadır –her ne kadar doğal insan mefhumuna yaslansa da-. Keza, Marksist feministlerin kadın-erkek arasında var olagelen eşitsiz ilişkileri üretim ilişkilerinin çelişkileri bağlamında incelemeleri, “kadın doğası” argümanının üzerinin çizilerek tarihsel analizin devreye sokulması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede kadınlık halleriyle ilgili önyargıların yıkılması, haklar ve kazanımlar bağlamında kadının toplumsal konumunun ortak bir evrensellik paydasında iyileştirilmesi adına mücadele eden Clara Zetkin, yaşamı ve fikri mücadelesiyle feminizm tarihinin önemli bir noktasında yer almaktadır. Ne var ki bu gerçekle çelişen bir şekilde, toplumsal cinsiyet çalışmalarına ve bir bütün olarak kadın mücadelesine Zetkin’in sunduğu katkılar hakkında yeterince değerlendirme yapılmadığını –en azından Türkçede- söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle, birkaç biyografik eserden ve konuşmalarının-mektuplarının derlendiği birkaç kitaptan başka, Zetkin hakkında derinlikli araştırmalar bulmak hayli zordur. Zetkin’in bütün eserlerinin derlendiği toplu bir yayın, yazdığı dil Almancada dahi mevcut değildir (Önen, 1992: 8).

İşte bu çalışma, hem bu eksikliği bir parça gidermek, hem de Zetkin’in savunduğu fikirlerin toplumsal cinsiyet tarihini ilgilendiren yönleriyle güncelliğini irdelemek üzere kaleme alınmış ve üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, Avrupa

sosyalizm mücadele tarihinin en hareketli dönemlerine ait deneyimler ile feminist hareketi biçimlendiren mücadelelerin izlenebileceği bir çeşit günce olarak Zetkin'in yaşamı özetlenecek, bu suretle kadın mücadelesi açısından tarihsel-toplumsal arka plan belirginleştirilecektir. İkinci bölümde, Zetkin'in Marksist feminist fikirleri, dönemin işçi ve kadın hareketlerinin dekor oluşturduğu tarihsel konjonktür dahilinde açıklanacaktır. Son bölümde ise, Zetkin'in mücadelesini güncel boyutlarıyla kadın meselesi açısından anlamaya dönük bir tartışma yürütülecektir. "Marksizmin cinsiyet körü olduğu" yönündeki iddiaları (Hartmann, 2013; Littlewood, 2004) yatay kesen bu tartışmanın, toplumsal cinsiyet teorisinin bugünkü derinliğine katkı sağlaması beklenmektedir.

Bir Yaşam Pratiği Olarak Feminist Sosyalizm: Clara Zetkin¹

Clara Eisner,² 1857 yılında Almanya'nın Leipzig kentine yakın bir köy olan Wiederau'da, orta halli bir ailenin en büyük çocuğu olarak doğmuştur. Clara'nın doğduğu ve ilk gençlik yıllarına kadar kaldığı bu köy, küçük kızın ileride işçi sınıfı için vereceği mücadelenin tohumlarını atabilecek denli ağır yaşam koşullarının sürdüğü bir yerdir. Ev işliklerinde, evlere kurulu dokumacılık tezgâhlarında çalışan ve karınlarını güç bela doyuran köylü-emekçiler arasında geçirilen yıllar, insanlık dışı şartlarda yaşam mücadelesi verenlerin deneyimledikleri zorlukları daha bu ilk yıllardan onun zihnine kazımıştır.

Wiederau'da geçirilen yılların ardından Eisner ailesi 1872 yılında çocukların eğitimlerini tamamlamaları için Leipzig'e yerleşmiştir. Leipzig'de geçirilen yıllarsa Clara için hem yüksek bir eğitim gördüğü, hem de Almanya'nın sanayileşmiş bu bölgesinde işçi sınıfı mücadelesinin şekillenmesini izleyip sosyalist fikirlerle tanıştığı bir dönem olmuştur. 1875'te Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) kurulması ise söz konusu ekonomi-politik ortamın Almanya'da ete-kemiğe bürünmesinin kanıtı gibidir. Bu eğilim öyle hızla güçlenmiştir ki, 1878'de Bismarck tarafından yürürlüğe sokulan anti-sosyalist yasalar, sosyalizm propagandası içeren toplantı, yürüyüş, ilan, bildiri, toplantı vb. her türden politik eylemi partiyi kapatmadan yasaklamıştır. Bu sıralarda 21 yaşında olan Clara, politik gruplarla temas halinde olan Rus arkadaşı Barbara'nın etkisiyle göçmen Ruslarla tanışmış; insanlığın geleceği, toplumsal durum vb. politik konularda tartışmalar yapan bir

¹ Bu bölümdeki biyografik notlar şu iki kitaptan derlenmiştir. Badia, 2002; Dornemann, 2010. Okuma kolaylığı sağlamak açısından bu bölümde fiktisel alıntılar haricinde söz konusu kitaplara tekrar referans verilmeyecektir.

² Clara Zetkin, Rus eşi Ossip Zetkin ile resmi olarak evlenmemiştir. Zetkin soyadını almakla yetinmiştir. Clara'nın komünizm ile ilgili birikimini geliştirmesinde Ossip Zetkin'in büyük katkısı vardır.

göçmen grubuyla ilişki kurmuştur. Hem fikri hem de özel hayatında çok önemli rolü olan militan Ossip'in Zetkin ile tanışması da bu buluşmalar sırasında olmuştur. Böylece Clara, kendini kızıl-mor davaya götürecek ve öğretmen okulunun kadınları nihai olarak "iyi bir eş ve anne" olarak yetiştirme idealindeki eğitiminin vaat ettiği geleceği reddeden fikirlere uzanacak başka bir yola girmiştir. Çevresindeki tiplerden hoşlanmayan annesiyle ve annesinin çevresindeki burjuva-feminist kadınlarla³ da bağlarını koparmıştır.

Mezun olduktan sonra bir süre bir fabrikatörün ve bir toprak ağasının yanında "basit" bir mürebbiye olarak çalışmış, ardından Avusturya'nın Traunstein kentine, sonra da Zürih'e geçmiştir. Burada Eduard Bernstein ile tanışmış ve onun konferanslarına katılmıştır. Bu vasıta ile da Almanya'da ilk tekstil işçileri sendikalarından birinin örgütleyicisi ve yöneticisi olan Julius Motteler ile bir araya gelmiştir. Motteler'in vazifelendirmesiyle SDP'nin yasaklı gazetesi *Sozialistin*'i Almanya'ya yasadışı yollarla sokma görevini üstlenmiştir.

Clara, 1882'de Paris'e geçmiş, burada yaşamını birleştirdiği Ossip Zetkin ile sosyalist-feminist bir militan ve yazar olarak faaliyet göstermeye, Fransız ve Alman işçi hareketi yöneticileriyle görüşmeye, Marksizmin klasiklerini yakından incelemeye başlamıştır. Marx'ın kızı Laura ve Laura'nın eşi Lafargue ile yakın dostluk kurmuş; "Emeğin Kurtuluşu" adındaki bir Rus grupta ve "Uluslararası Toplumsal İncelemeler" adındaki bir çevreyle işçi mücadelesi, insanlığın ve Avrupa'nın durumu vb. üzerine fikrîsel toplantılara katılmıştır. Ne var ki tüm bu politik faaliyetlerin bedelini, ev işleri, iki oğlunun bakımı ve aile geçimi için para kazanma üçgeni arasında, adeta zamanı yoktan var ederek ödemek durumunda kalmıştır. Paris'te tam bir yoksulluk çeken Zetkin çifti -bir keresinde kirayı ödeyemedikleri için evden dahi atılmışlar, Clara iki çocuğuyla sokakta kalmıştır- geçimlerini yaptıkları çevirilerle ve yazılarıyla kazanmaya çalışmışlardır. Öyle ki Clara bazı yazılarını Ossip'in adıyla yollamış, böylece bunların "erkek emeği bedeli" üzerinden ücretlendirilmesine çabalamıştır.⁴ Yaşadığı zorluğu Karl Kautsky'ye yazdığı bir mektupta şöyle ifade etmektedir:

"Terziyim, aşçıyım, çamaşırcıyım vb. vb... Kısacası orta hizmetçisiyim. Üstelik bana bir an rahat vermeyen, iki haşarı oğlum var. Tam Louise Michel'in

³ Burada burjuva-feminist ifadesi, Clara Zetkin'in terminolojisi itibarıyla, eğitim hakkına ilişkin gerekçeyi "iyi anne ve eş olmak" üzerinden tanımlayan; kadın haklarını, doğal haklar manzumesi etrafında oy hakları ile sınırlayan -ki bu oy hakkı talebi mülkiyet sınırlamaları etrafında burjuva kadınlar içindi- hareketlere gönderme yapmaktadır.

⁴ O dönemde "eşit işe eşit ücret politikası" bulunmuyordu. Erkek emeğine daha yüksek ücret ödeniyordu.

karakterini incelemeye başlamıştım ki, bir numaralının burnunu silmem gerekti; ancak yerime oturmuştum ki, kalkıp iki numaralıyı doyurmak zorunda kaldım. Kısacası yoksullukla karışık Bohem bir hayat sürdürüyorum" (Badia, 2002; 25).

Entelektüel ve bedensel olarak sürdürdükleri bu yoğun çalışma temposu Clara ve Ossip Zetkin'i bir süre hasta düşürmüştür; içinde bulundukları zorluktan bir nebze olsun sıyrılmaları ise Marx'ın damadı Charles Longuet, Karl Kautsky, Eduard Bernstein ve Wilhelm Liebknecht'in yardımlarıyla üç Alman gazetesinin muhabirliğine getirilmeleri sayesinde olmuştur. 1889 baharında Zetkin, II. Enternasyonal'in Paris'teki kuruluş kongresine Alman sosyal demokrasisini temsilen ve kongrede raporlama ve örgütlenme çalışmalarını yapacak on bir sekreterden biri olarak katılmıştır.

Ossip Zetkin'in aynı yıl ölümü üzerine, anti-sosyalist yasanın kaldırılmasının ve Sosyal Demokrat Parti'nin işçi sınıfı içinde giderek güçlenmesinin yarattığı politik konjonktürde Almanya'ya dönen Zetkin artık yetişmiş bir militan olarak ajitasyon ve propaganda faaliyetlerine girmiştir. Almanya'da kadın işçilerin sendikalarda örgütlenmesi için ülkeyi boydan boya dolaşmıştır (Cliff, 1981: 46). 1891'de Stuttgart'a yerleşerek, SPD'nin teorik yayın organlarından biri olan *Die Neue Zeit*'in baş redaktörü aracılığıyla son derece ufak çaplı bir dergi olan *Die Arbeiterin* adlı kadın dergisinin sorumluluğunu üstlenmiştir. Çok geçmeden bu dergiye ek olarak, adı 27 yıl boyunca kendisiyle anılacak olan ve "sosyalist-feminist mücadelenin ön saflarındaki yoldaşları eğitmeyi ve ilerletmeyi" (Badia, 2002: 54) hedefleyen *Gleichheit* dergisinin yaratıcısı olmuştur. Zetkin'e göre "*Gleichheit*'in görevi ve var oluşunun temeli, enternasyonal sosyalizmin amaçlarına hizmet etmek, emekçi kadınların kurtuluşunun yalnızca sosyalizmle gerçekleşeceğini, sosyalizmin dünyanın tarihsel kurtarıcısı olarak herkesin insan haklarını tam olarak teminat altına alacağını fark etmelerini sağlamaktır (Zetkin, 2012: 186). Aslında dergi, örgütlü işçi sınıfından kadınlar için iletişim ve bilgi alışverişinin sağlandığı, kadın işçilerin yoğun olarak çalıştığı sektörlerdeki işyeri koşullarını betimleyen yazıların yayınlandığı, Avrupa'da işçi hareketleri ve grevler ile ilgili bilgilerin derlendiği, ev içi hizmetlerde çalışanların sorunlarına özel bir ilginin gösterildiği bir platformdur (Foner, 2012: 33). Ancak okuyucularını yalnızca teorik bilgi ve pratik eylem için isteklendirmekle kalmamış; onları sanatsal yönden geliştiren yazıların da seçkin bir örneği olmuştur (Pieck, 1996: 211). Zetkin'in derginin başına geçtiği yıldan, editörlük görevinden alındığı 1914'e dek *Gleichheit*'in tirajı 2000'den 125.000'e yükselmiştir (Cliff, 1981: 24, 25). Bu da Zetkin'in politik ajitasyonda ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir. Dergi faaliyetlerinin haricinde, çoğu bir kadın olmasından kaynaklanan politik ve toplumsal parti içi ve

dışı zorluklara rağmen -o yıllarda sosyalist çevrelerde dahi kadınların iş ve siyaset yaşamındaki varlıkları yadırganıyor; hatta köstekleniyordu- dil becerilerinin gelişkinliği (Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve biraz da Rusça bilmekteydi) sayesinde hem Avusturya, İngiltere, Rusya, Fransa gibi ülkelerin sosyalist ve sosyalist-feminist yayınlarında makaleler, ajitatif yazılar yayınlayarak gerçek bir enternasyonalizm savunucusu olduğunu kanıtlamış; hem Almanya'nın çeşitli eyaletlerinde işçilerle ve diğer emekçilerle yakın temaslarda bulunmuş; hem dinleyici sayısı 1.500'ü aşan, bir yılda sayısı 300'ü geçen ulusal konferanslarla ülkeyi boydan boya dolaşmış; hem de SPD'nin kongrelerinde delegeliğe seçilen tek kadın militan olarak sözü sayılan aktif bir partili olmuştur. Rosa Luxemburg, Franz Mehring, Karl Liebknecht gibi isimler Zetkin'in yaşamına yine bu yıllarda girmiştir.

Ne var ki Zetkin yıllarca sürdürdüğü kadın mücadelesinin meyvelerini ancak 1900'lü yılların başlarından itibaren almaya başlayabilmiştir. Sosyalist-kadın hareketini örgütleyebilmek için verdiği yüzlerce konferans, yazdığı yüzlerce yazı vb. sayesinde konuya ilişkin enternasyonal bir duyarlılık ve ilgiyi nihayet uyandırabilmiştir. Böylece sosyalist çevrelerde uluslararası sosyalist kadın hareketinin örgütlenmesi için girişimler başlamıştır. Örneğin, 1907'de Stuttgart'ta, 15 ülkeden 59 kadının katılımıyla toplanan 1. Enternasyonal Sosyalist Kadınlar Konferansı'nda emekçi kadınların haklarına ve mücadelelerine yönelik bir örgüt kurulması kararlaştırılmıştır. Bu örgütün genel sekreterliğine Zetkin seçilmiş, yayın organı da *Gleichheit* olarak belirlenmiştir. Konferansların ikincisi 1910 yılında Kopenhag'da düzenlenmiştir. Kongrede Zetkin, her yıl Mart ayında bir günün (Amerikan sosyalist kadınlarının ülkedeki burjuva süfraj hareketine karşı düzenledikleri eyleme atfen) uluslararası kadınlar günü şeklinde bir eylem günü olmasını önermiştir. Burada, "tüm ülkelerin sosyalist kadınlarının bu günü, kendi siyasi ve sendikal örgütleriyle uyum halinde örgütlemeleri" istenerek "temel hedefin kadınların oy hakkının elde edilmesi olduğu" belirtilmiştir (Badia, 2002: 87).

Ne var ki bu yıllar işçi sınıfının örgütlülüğünün artmasının yanında 1. Dünya Savaşı'na giden taşların da döşendiği yıllardır. Zetkin henüz Balkan Savaşı patlak verdiğinde bile kapitalizmin "emperyalizm aşamasına" geçişini yazılarında belirtmekte, savaş kışkırtıcılığına karşı enternasyonal işçi birliğini savunmakta ve ulusal sosyalist partileri savaşa karşı inisiyatif almaya çağırmaktadır. SPD içinde yalnızlaştığı -ona destek verenler yalnızca Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht'ti- bu süreç, Almanya Parlamentosu'nda SPD'nin de büyük desteğiyle savaş kredilerinin onaylanması, uluslararası işçi birliğinin milliyetçi siyasete yenik düşmesi anlamına gelen II. Enternasyonal'in çöküşü ile sona ermiştir. Zetkin ve "yoldaşları" için tam bir çöküntü ve hayal kırıklığı yaratan bu politik durum yine de

onun barış için verdiği mücadeleyi durduramamıştır. SPD'nin *Gleichheit*'a uyguladığı yoğun sansüre rağmen -derginin sayfalarında Zetkin'in yazıları ve pek çok sütun siyah şeritlerle kaplanıyor, Zetkin okuyucuların yazının gidişatından bağlamı çıkarmasını ümit ediyordu-, "emperyalist savaşın" bir an önce durdurulması için yazılar yazmış, broşürler hazırlamış; yoğun göz hapsine -mektupları okunuyor, evi gözetleniyor ve soruşturmalara uğruyordu- ve tutuklanmalara rağmen-1914'te "vatana ihanete teşebbüs" suçundan aleyhine dava açılmış, dört aylık tutukluluğun ardından kefaletle serbest kalmıştı- uluslararası arenada barışa destek veren militanlarla buluşup eylem planları yapmanın yollarını aramıştır. 1916'da SPD içinde Rosa Luxemburg'un liderliğini yaptığı sol kanat Spartakistler Birliği içinde yer almış, SPD'den ayrılarak kurulan Bağımsız Sosyal Demokrat Parti'ye (USPD) destek vermiştir. Bu nedenle de 26 yıl emek verdiği *Gleichheit* dergisinin editörlüğünden alınmıştır. Bunun yerine küçük bir kadın dergisi olan *Leipziger Volkzeitung*'un redaktörlüğüne getirilirken, Zetkin'in dergiden ayrılmasından birkaç yıl sonra tirajları iyice düşmüş olan *Gleichheit*, yayınına son vermiştir.

Bu arada son sürat devam eden savaşın yarattığı yıkım, ekonomik çöküntü ve sefalet, vaat edilen "iş ve ekmeğin" cephede kazanılamayacağını emekçilere kanıtlamıştır. 1918 yılına gelindiğinde büyük grevler, savaş karşıtı gösteriler ve isyan, savaş yanlılarının sesini bastırmaya başlamıştır. Zetkin'in büyük bir coşkuyla selamladığı Bolşevik Devrimi ise, Almanya'daki işçi hareketlerini canlandırmanın bir başka referansı olmuştur. Almanya'daki bu "devrimci durum" Zetkin'i olduğu kadar hapisten 16 Kasım 1918'de çıkmış ve kısa süre içinde Spartakist grubu Alman Komünist Partisi'ne dönüştüren liderlerden biri olan Rosa Luxemburg'u da etkilemiştir. Zetkin ise, hareketi kitlelerden koparacağını düşündüğü için KPD'nin kurulmasına temkinli yaklaşmıştır. "Kanlı hafta" olarak bilinen ve Luxemburg ile Liebknecht'in öldürülmesi ile sonuçlanan 11 Ocak-16 Ocak 1919 ise, Zetkin'i son derece sarsmıştır. Yaşadığı acıyı tahmin etmek, yoldaşı Rosa'yı son nefesinde dahi anmasından mümkündür.⁵ Ancak o günlerde bu durum onu yıkıma uğratmamış, hatta yoldaşları ile birlikte sürdürdüğü mücadeleyi kazanmak için daha fazla çalışmak gerektiği düşüncesiyle ömrünü adadığı sosyalist-feminist safta daha büyük bir azimle yer almıştır. Ölene kadar da önceleri temkinle yaklaştığı; ancak hem bir politik gereklilik hem de Rosa'nın ve Karl'ın siyasi mirası olarak gördüğü KPD saflarında yer almıştır. Dolayısıyla 1920 sonrası, Zetkin'in mücadelesinde farklı bir evre olarak görülebilir. Nitekim Zetkin Almanya'yı sürekli olarak Rusya ile ittifaka

⁵ Bu konudaki hisleri için: Zetkin, 2012; 196-201.

çağırarak, ülkesinde Sovyetler tarzında bir devrimin olanaklarını araştırmıştır. Henüz 1917 yılında mektuplaşmaya başladığı ve ileride yakın dostlarından biri olacağı Vladimir Lenin ile arkadaşlığı da bu süreçte şekillenmiştir. Bu ilişkiler dolayısıyla yayın ömrü fazla uzun sürmemiş olan *Komünistin* adlı kadın dergisinde Sovyet kadınlarının başarılarına yer vermiş, Versailles Antlaşması'nda yer alan adaletsizlikleri lanetlemekle birlikte intikam yerine Rusya ile dayanışma adına çağrıda bulunmuştur. Bu fikirleri, 1920 seçimleri itibariyle üyesi olduğu Reichstag (Alman Parlamentosu) kürsüsünden de sıklıkla dile getirmiştir.

Bu yıllarda uluslararası arenada ise Zetkin, Sovyet Devrimi'ne duyduğu inancı ve verdiği desteği III. Enternasyonal'in önce Batı Avrupa Sekreterliği görevini, ardından da Enternasyonal'in Yürütme Kurulu üyeliğini –Parti'den bağımsız birey ve tam yetkili yönetici olarak- ve Kadın Kolu Sekreterliği'ni üstlenerek sürdürmüştür. Dolayısıyla Zetkin için Rusya içi geziler de dahil olmak üzere uzun seyahatler dizisi başlamıştır.

Bu seyahatlerin birçoğu hayli tehlikeli ve zorlu olmuştur. Zetkin çoğu durumda geçtiği ülkelerde soruşturmaya ya da tutuklanmaya uğramamak için - kendisine geçiş izni verilmediği oluyordu- sahte kimlikler kullanmış, polisleri atlatacak taktikler uygulamış ve kılık değiştirmiştir. Örneğin Enternasyonal'in Milano Kongresi'nden dönüşte İsviçre-Almanya sınırını geçemeyeceğini anlayınca, sürülmüş tarlalardan ve su basmış araziden geçerek gece yarısında iki saatlik bir yürüyüş yapmış, çukurlardan, tel örgülerden atlamış, bir derenin içinden geçmiş ve sırlı sıklam vaziyette bir Alman trenine atladıktan 24 saat sonra kendini kürsüde 4000 kişiye hitap ederken bulmuştur ki yaşı 63'tür (Badia, 2002: 205). Ne var ki Zetkin'in ne KPD içindeki ne de Enternasyonal içindeki yeri pek tekin değildir. KPD yönetimi ile Kapp Darbesi'ni desteklemediği için, Komüntern ile Lenin'in öncü parti fikrine eleştirel baktığı, parti içi muhalefetin yollarını tıkayan mekanizmalara karşı olduğu ve Lenin'in kimi eril tutumlarını benimsemediği için sürtüşmeler yaşamaktadır.⁶

Öte yandan bu yıllarda Zetkin, Sovyetler'de emekçilerin ve kadınların durumunu yakından gözlemlemek üzere Rus coğrafyasında seyahatlerde bulunmuş, Moskova'daki Komünizm Akademisi'nde Sovyet kadınlarının sosyolojik durumu üzerine araştırmalar yapmış, SSCB'de yaşayan Müslüman kadınların durumuyla yakından ilgilenmiştir. Batı Avrupa ile Rusya arasında mekik dokuduğu söz konusu dönemde 70'li yaşlarına gelmiş olan Zetkin, iyiden iyiye ağırlaşmış olan sağlık sorunlarıyla da baş etmeye çabalamaktadır. Zetkin'in yine bu yıllardaki bir başka

⁶ Zetkin, Stalin'e karşı Lenin'e olduğundan çok daha mesafelidir.

mücadele mevziisi ise, Albert Einstein ve Anatole France gibi isimlerin de destekleyicileri arasında yer aldığı, Sovyet Rusya'ya yardım için kurulmuş Uluslararası İşçi Yardımlaşması Kurumu başkanlığıdır. Daha sonraları tüm ülkelerdeki işçi mücadelesine destek olmak, grevdeki işçilere yardımda bulunmak, emekçilerin çocuklarına bakmak gibi misyonlar üstlenen kurum, komünist mücadelenin de ötesinde açlık ve sefaletle karşı uluslararası bir dayanışmanın gerçekleşmesine ön ayak olmuştur. Bu yapıya paralel bir diğer örgüt olarak baskıya ve kovuşturmayla uğrayan devrimcilere yardım amacıyla kurulmuş Uluslararası Kızıl Yardım ise, Zetkin'in girişimleri ve azmiyle kısa sürede ırkçılığa ve cinsiyetçiliğe karşı kampanyalar yürüten etkin bir örgüt haline gelmiştir.

Mücadeleyle dolu yaşamında Zetkin'in aleyhine çalıştığı son dava ise Hitler faşizmi olmuştur. Nitekim gözleri neredeyse körleşmiş olan, günde sadece birkaç saat ayakta kalabilen, günlerce odasından çıkamayan bu kadın, sekreteri aracılığıyla var gücüyle makaleler dikte etmiş, Alman halkını faşizme karşı ortak cepheye çağırmıştır. Alman paramiliter faşist grupların kol gezdiği, kendisine ölüm tehditlerinin yağdığı bir ortamda meydan okurcasına yaptığı konuşma ise bu yaşlı komünistin son militanca eylemidir. Nitekim Zetkin, 1932 Temmuz seçimlerinde KPD sıralarından yeniden milletvekili seçilmesine müteakip, Meclis'in en yaşlı üyesi olarak parlamentonun açılış konuşmasını yapmak üzere Berlin'e davet edilmiştir. 230 kahverengi gömlekli nasyonal sosyalistin arasına bu "azıllı komünistin" gelmeye cesaret edip edemeyeceği son dakikaya kadar merak konusuyken Zetkin, etkisi günlerce ülke ve dünya gündemini saracak olan, uluslararası barışa yönelik tarihi bir konuşma yapmıştır (Pieck, 1996: 231).

Bu konuşmadan günler sonra Hindenburg tarafından 23 Mart 1933'te Hitler'in şansölye ilan edilmesi ile başlayan dönemin şafağındaysa Zetkin hala hasta yatağında bir yandan "Lenin'in Dünya Kadınlarına Mirası"nı nefes nefese dikte etmekte, bir yandan da yazılarıyla dünyayı faşizme karşı uyaran makaleleri yetiştirebilmek için çabalamaktadır.⁷ Ne var ki gücü 1933'ün 20 Haziran gecesinde bütünüyle tükenmiştir.

Cenazesi Moskova'daki Kızıl Meydan'da 400.000 Sovyet yurttaşın, Alman ve dünya işçi mücadele örgütlerinden pek çok liderin katılımıyla gerçekleşmiştir. Stalin ve Molotov cenazesini taşıyanlar arasındadır. Mezarı ise en ünlü komünist önderlerin gömülü olduğu Kremlin'de konuşlandırılmıştır.

⁷ Örneğin ölümünden önceki gece Zetkin bu minvalde bir yazı dikte etmekteydi. Yazı Clara ağırlaşmış, devam edemediği için bitirilememiştir.

Marksist Feminizme Zetkin Katkısı

Zetkin, bu kısa biyografiden anlaşılacağı üzere politik olarak hayli aktif bir yaşam sürmüştür. Sosyalist mücadelenin hem örgütleyicilerinden hem de liderlerinden biri olarak tarih sahnesinin özgül bir noktasında durmaktadır. Ancak bu özgüllükte, adanmış bir militan olmasının yanında kadınların sosyalizm mücadelesine kazanımı konusunda savunduğu fikirlerin de etkisi bulunmaktadır. Üstelik bu fikirler yalnızca teoriden beslenen bir idealizmin değil, kadınların politik ve toplumsal olarak baskılandığı bir dönemde yaşayan herhangi bir kadının yaşayabileceği sorunları bizzat kendi yaşamında deneyimlemesiyle biçimlenmiştir. Diğer bir ifadeyle Zetkin kadın olarak doğmanın tarihsel olarak yarattığı eşitsizlikleri birebir yaşadığı ölçüde, bunu evrensel bir mücadelenin parçası olarak tanımlamanın düşünsel arka planını temellendirecek malzemeyi biriktirmiştir. Erkek egemenliğinin politik ve toplumsal sahnede kadınlara çok az söz verdiği, eril dilin hâkim olduğu söz konusu konjonktürde kadın kimliğini kaybetmeden mücadelesini tüm cinsiyetlere ve uluslara genişletmenin yollarını aramıştır. Bu açıdan onu çağdaşı benzerlerinden ayrı kılan belki de en önemli nokta, “kadın sorununa” mücadelenin içinde önemli bir yer atfederek, bu “sorunun” tarihselliğini gözler önüne serecek teorik altyapıyı gündelik yaşamın problemlerinde cisimleştirebilmesidir.

Zetkin’in savunduğu fikirler kadınların çalışma hayatında yaşadığı eşitsizliklere, kadın ve anne olma rollerinin getirdiği zorlu yaşam koşullarına, kadınların politik sahnede yer almasının önünde duran hukuki, idari ve toplumsal engellere odaklanmaktadır. Ancak o, bu tipten problemleri dönemin “burjuva feministleri” gibi soyut birey tanımında ifadesini bulan hak mücadelelerinin özcü doğasından değil, kadınların ezilişinin tarihsel açıklaması üzerinden çözümlemektedir. Friedrich Engels’in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (2000) adlı eseri ile August Bebel’in *Kadın ve Sosyalizm* (2013) adlı yapıtı bu çözümlemede, Zetkin’in iki temel dayanak noktasıdır. Buradan hareketle Zetkin her iki esere bir katkı olarak aile içi üretimin yerini nasıl sanayi üretiminin aldığını göstermiş (Badia, 2002: 40) böylece kadın sorununu tarihsel bir mesele olarak ele alarak kadının ezilmişliğinin olumsal geleceğini gözler önüne sermeye çalışmıştır.

Klasik bir Marksist olarak Zetkin’e göre, söz konusu ezilmişliğin çıkış noktası, üretici güçlerin gelişimini ve üretim araçlarının eşitsiz dağılımını koşullayan üretim ilişkilerinin yapısında yer almaktadır. Ancak Zetkin’i burada özgün kılan nokta, onun “kadın sorununu” modern bir sorun olarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Kendi ifadeleriyle “kadınların kurtuluşu sorunu makine çağında

doğmuş olan modern zamanların çocuğudur.” (Zetkin, 2012: 63). Ne var ki, Zetkin’in, sorunu bu şekilde tespit etmiş olması, onun kadınların modern zamanlar öncesinde de ezildiğini reddetmesi anlamına gelmemektedir. Nitekim Zetkin’e göre, üretici güçlerin gelişmediği köleci ve feodal toplumlarda kadın, yeniden üretimi sağlayan ev idaresinden sorumlu, haklardan yoksun bir çeşit köledir. “Üretim eski, yetkin olmayan iş araçlarına bağlı olduğu sürece de kadının kendi faaliyet alanını genişletmesi mümkün değildir ve kadın işte bu nedenle eve zincirlenmiştir (Zetkin, 1996: 12). Diğer bir ifadeyle, ev içi köleliğin nedeni kadının ev içi üretimine duyulan ekonomik ihtiyaçtır. “İyi bir ev kadını”na gösterilen saygı da kültürün içinde yer alan kabullerin değil, iktisadi gerekliliklerin bir neticesidir. Ancak ne zaman ki, üretici güçler gelişerek kadının ev içindeki eski üretici faaliyetini verimsiz ve bir ölçüde gereksiz kılmaya başlamıştır; işte o noktadan sonra ev içinde değersizleşen kadın emeği, sanayileşmenin gereklerine uygun olarak çeşitli iş kollarına dağılmaya başlamış ve “modern kadın sorunu” ortaya çıkmıştır:

“...kadının faaliyeti kesin olarak ev içinden toplum içine kaydırıldı. Başlangıçta kadını fabrikaya çeken şey görece yüksek kazanç, daha kolay iş umudu idi. Ama çok geçmeden zorunluluğun gücüyle sanayi yaşamının ta göbeğine fırlatıldı ve orada tutsak edildi” (Zetkin, 1996: 15).

Üstelik burjuva ev kadınları da bu süreçten bağımsız değildir. Onlar da hızla gelişen sanayinin ürettiği emek-sermaye çelişkisinin sonuçlarına maruz kalmaktadırlar. Nitekim Zetkin, Ocak 1889’da “Kafa Proleterleri, Kadın Sorunu ve Sosyalizm” başlıklı konferansında, gelişen kapitalizm koşullarında burjuva ve proleter ailenin çökme nedenlerini emek-sermaye çelişkisine bağlamaktadır (Krupskaya, 1996: 187-185). Zira proleter kadınlar düşük ücretler ve çalışma koşulları nedeniyle yan iş olarak fahişeliğe sürüklenirlerken, burjuva erkeklerin evlilik kurumunun yükünden kurtulmak üzere evlenmemeyi tercih etmeleri “bekâr burjuva hanımlar” kitlesinin artmasına sebep olmaktadır.

Modern iktisadi sömürü ilişkilerinin çelişkili yapısında kadın, yükümlülükleri ve sahip olduğu haklar arasındaki tezatın bir neticesi olarak toplumsal sahnede sesini yükseltmeye başlamıştır. “Kadının faaliyeti tasarruf amacıyla olmaktan çıkıp kazanç amacıyla olmaya dönüşmüş, ama kadın bununla erkeksiz de yaşama olanağını kazanmış bu da kadına ilk kez tamamiyle bağımsız bir yaşam sürdürme yeteneği vermiştir.” (Zetkin, 1996: 15). İşte, emeğin özgürleştirici niteliği, bu paradoksal ilişkide gizlidir. Zira ev yaşamından iş yaşamına geçen kadın, kapitalizmin tüm yabancılaştırıcı etkilerine rağmen, kendi insani ve toplumsal potansiyellerinin farkına varmış ve emekçilere özgü bir bilinç geliştirmeye

başlamıştır.⁸ Bu nedenle erkek işçiler, kadınların düşük ücretlerle çalışmalarından dolayı oluşan rekabet koşullarında kadınları değil, emek-sermaye çelişkisini hedef almalı; kadınları proletaryanın bir kolu olarak görmelidirler. “Sınai kadın emeğine karşı çıkmak, kadını gerisin geriye eve zincirlemek istemek, işte bu tam da makinelerin rekabetini makineleri kırarak bertaraf etmeyi düşünen İngiliz işçilerinki gibi boşuna ve budalaca davranmak olur” (Zetkin, 1996: 18). Bu süreçte yapılması gereken, toplumsal biçimleri yeni ekonomik durumlara uygun hale getirerek kadını siyasi ve hukuki olarak erkeğe eşit hale getirmektir (Zetkin, 1996: 19). Diğer bir ifade ile yalnızca erkek emekçilerin değil, kadın emekçilerin de dayanışma içinde mücadeleye kazanılması gerekmektedir.

Ancak Zetkin modern koşullarda erkek işçiler ile kadın işçiler arasındaki iktisadi-toplumsal çıkar farklılaşmalarının ev içi uzantılarının da farkındadır. Bu sebeple iş ile ev arasında sıkışan kadının durumunun vahametinin altını sıklıkla çizmektedir. Zira kadınlar, bir yandan erkeklerle işgücü piyasasında rekabet edebilmek için daha fazla sömürüye maruz kalmayı kabul etmekte, bir yandan da geleneksel kadınlık rollerinin devamı niteliğinde “iyi bir eş ve anne” olarak erkek cinsiyetinin tahakkümüne maruz kalmaktadır. Bu açıdan kapitalist üretim ilişkileri içinde kadın, iki kere “köleleştirilmiştir”. İşçiler kapitalistler tarafından nasıl boyunduruk altına alınmışlarsa, kadın da erkek tarafından öyle boyunduruk altına alınmıştır ve bu durum kadın ekonomik özgürlüğüne kavuşmadığı sürece de öyle kalacaktır. Üstelik söz konusu “kölelik hali” cinsiyet rollerinin toplumsallığını gizleyen doğallaştırılmış kültürel-toplumsal inanış ve pratiklerle desteklenmektedir. Nitekim Zetkin’e göre, “kadınlık mesleği” diye bir şey yoktur. “Kadınlara çeşitli tarihi dönemlerde, iktisadi gereklerden doğan belli bir konumu veren bu toplumsal durumlar, aynı zamanda kadının toplumsal rolü üzerine düşünceleri beslemektedir” (Zetkin, 1996: 10). Kadın hiç de doğası itibarıyla kanaatkâr, fedakâr, bağımlı, akıldan yoksun, dar ve geri kafalı değildir. “Yüzyıllardan beri boyunduruk altına alınan ve köleleştirilen, doğuştan itibaren sistematik bir şekilde fiziki ve ruhi köreltmenin hedef tahtası olan kadın, kaçınılmaz olarak yeterli gelişmemiş olan ve tek yönlü gelişen bir yaratık” haline gelmiştir. Doğanın kadına annelik sevgisi bahsettiği yönündeki görüşler, basit metafizik açıklamalardan öte bir anlam taşımamaktadır (Zetkin, 1996: 39). Zetkin, bu noktada kendi çağının hâkim düşüncelerini bir adım daha radikalleştirerek, kadın olmanın duygusal ve fikişsel doğasını tanımlayan görüşlere de karşı çıkmaktadır. Ona göre, “kadının zengin ve

⁸ Kadın için dışarıda çalışmak mı yoksa kullanım değerini öne çıkaran niteliğinden dolayı ev içi emek mi öz-gürleştiricidir? Kanımızca bu tipten sorular sadece somut durumun somut tahlili ile yanıtlanabilir. Emek-sermaye çelişkisinin bulunduğu her alan, özgürleşme potansiyelleri taşıyan bir sömürü-tahakküm ilişkisini besler.

derin hissi yaşamı ve ebedi kadıncılığın manevi soyluluğa götüren etkilerine dair duyulan laflar değersizdir ve söz konusu kavramlar ebedi geçerli düşüncelerin ifadesi değil, sadece somut bir durumda var olan, sürekli akış içinde olan toplumsal ilişkilerin onunla birlikte değişen soyutlamaları ve görüntüleridir” (Zetkin, 1996: 41, 42). Kaldı ki, kadınlık halinin bu tarihselliği içinde “geri kalmış ve aşağı” olarak nitelenen kadını, ironik bir şekilde anneliğin ağır sorumluluk getiren yükümlülükleriyle donatmak mantıksal bir tezatin dışavurumudur. Bu tezatin neticesi olarak, kadının “sözüm ona annelik görevlerini” de hakkıyla yerine getirmesini beklemek abesle iştigaldir. Modern kadın sorununu ortaya çıkaran tarihsel koşullarda emekçi kadının yoğun mesaisi ve nasıl sömürüldüğü göz önüne alınırsa bu kadının çocuklarının bakım ve eğitim ihtiyaçlarını karşılayamayacağı aşîkârdır. Zetkin’e göre, “çocuk dünyaya getirmek değil, anne olmak güçtür.” (Badia, 2002: 72). Bir anıştırmayla söylenirse, anne doğulmamakta; anne olunmaktadır.

Zetkin, kapitalist üretim ilişkilerinin iktisadi ve ideolojik örgütlenmesinin hemen her aşamasında ortaya çıkan bu tipten çelişkilerin ortadan kalkmasında nihai çözüm olarak sosyalizmi görmektedir. Üretim araçlarının toplumsal mülkiyete dönüştürülmesi ile bağıntılı olarak, “bireysel yemek ocağı ile çamaşır leğeninin başında solan, bezgin, sıkıntı içindeki ev kadınlarının” tam bir hukuki ve toplumsal eşitlik paydasında kolektif yaşama katılımının devrimci dönüşümle gerçekleşeceğine” (Zetkin, 2010: 90) inanmaktadır. Yaşamı boyunca kadınları sosyalist mücadeleye katmaya çalışmasının temelinde de bu inanç yatmaktadır. Ancak o, devlet iktidarının ele geçirilmesinin otomatikman toplumsal dönüşümü gerçekleştirmeyeceğinin de bilincindedir. Kendi ifadeleriyle “yeninin ortaya çıkması için aynı zamanda iktisadi ve toplumsal olarak çekiçle de felsefe yapmak zorunludur.” (aktaran Pieck, 1996: 223). Rusya’da siyasi iktidarın proletarya tarafından ele geçirilmesine rağmen kadın mücadelesine devam etmek gerektiğini savunmasının nedeni de budur. Nitekim Zetkin’e göre, politik devrim gerçekleştirilmiş olsa dahi “halen insanların duygularına, düşünce ve tavırlarına eski toplumsal durumun güçlü kalıntıları hâkimdir ve bu erkeklerden hiç de az olmamak suretiyle bizzat kadınlarda da böyledir” (Zetkin, 1996: 87).

Bu düşüncelerle paralel olarak Zetkin, içinde yaşadığı toplumda karşılaştığı sorunların ortadan kaldırılması sürecindeki faaliyetlerini belirsiz bir gelecekte patlak verecek devrimci dönüşüme ertelememiştir. Diğer bir ifadeyle politik enerjisini yalnızca kadınların sosyalist mücadeleye kazanılması yönündeki bilinç kazandırma ve örgütlenme faaliyetlerine harcamamış, kadınların karşı karşıya olduğu eşitsizliklerin iktisadi, siyasi ve hukuki açılardan hafifletilmesi için de çaba sarf

etmiştir. Bu çerçevede kadın sorununu bir hak mücadelesi olarak görmediğinden “burjuva feministleri”ni sıklıkla eleştiren Zetkin, buna rağmen kadınlara oy hakkı verilmesi konusunda süfrajist harekete destek vermekten çekinmemiştir. Ancak süfrajist hareketin oy hakkını yalnızca mülkiyet sahibi dar bir kesimle sınırlamasını kıyasıya eleştirmiş, parlamentoda temsilin sosyalizm mücadelesinde önemli bir araç olabileceği yönündeki fikri doğrultusunda genel eşit oy hakkı üzerinde ısrarla durmuştur. Ona göre, bu tipten burjuva taleplerin desteklenmesi sayesinde kadın proleter, mücadeleye erkek proleter ile eşit bir donanımla girebilecektir (Zetkin, 1996: 139). Kendi ifadeleriyle:

“Sosyalist kadınlar, kadınlara oy hakkını kadın cinsinin özgür ve eşit gelişim yolunun ve etkinliğinin önündeki tüm toplumsal engelleri kaldıracak en önemli sorun olarak görmez. Zira oy hakkı en derindeki nedenlere değinmemektedir: İnsanın insan tarafından sömürüsü ve ezilmesiyle kök salan özel mülkiyete. Bu olgu, siyasal haklarına kavuşmuş; ancak toplumsal olarak ezilen ve sömürülen erkek proletaryanın durumunda açıkça görülür. ...bu nedenle kadınlara sınırlı oy hakkını proleter kadınların genel oy hakkıyla nihai siyasi kurtuluşuna giden yolda bir ön adım olarak görmek doğru değil” (Zetkin, 2012: 136).

Bu bağlamda Zetkin, erkeği “ortak düşman” olarak gören burjuva feministler ile belki benzer dertlerden şikâyet etmektedir; ancak ona göre, burjuva feministler sınıfsal pozisyonları nedeniyle hedefi saptırmakta, tarihsel çözümlemeyi göz ardı eden bir saf tutarak kadın hareketinin bölünmesine yol açmaktadırlar. Kadınlar, sınıfsal pozisyonları ve çıkarları itibarıyla antagonistik ilişkiler içinde yer almaktadırlar (Zetkin, 1996: 153). Dolayısıyla evrensel bir kızkardeşlik olanaksızdır. Bunun tipik bir yansımasını Zetkin’e göre süfrajist hareket içinde görmek mümkündür. Kendi ifadeleriyle “biri, belli şartlar altında daha yoksul ‘kızkardeşleri’ için bir şeyler yapacak kadar insani, diğeri her koşulda onların el emeğini kabul edecek kadar zeki; ama iş eşit şartlarda –emekçi kadınları kastediyor- işbirliği yapmaya gelince, olmaz efendim! O tamamıyla farklı bir şey!” (Zetkin, 2012: 91). Gerçekten de, burjuva feministler, burjuvazi sınıfından kadınların yasal haklarının elde edilmesinden başka bir şeyle ilgilenmemiş, işçi kadınların kurduğu derneklerle her çeşit işbirliğini reddetmiş, işçi kadınları yardıma muhtaç zavallılar olarak görmüşlerdir (Badia, 2002: 85, 86).

Bu tutumlara zıt şekilde Zetkin, sağlık ve kaza sigortası, çocuk bakımı, yiyecek fiyatlarındaki artışlar, kadın çalışanlar için koruyucu tedbirler, 18 yaş altındakilerin sağlıksız koşullarda ve geceleri çalışmasının yasaklanması ile bunların haftalık 24 saatten fazla çalıştırılmasının önlenmesi ile özellikle

ilgilenmiştir (Grass, 2010: 10). Kadının siyasi toplantılara katılmasının önündeki tüm engellerin kaldırılması –örneğin 1907’ye kadar Almanya’da bu yasaktır- onun bir diğer mücadele alanıdır. Zetkin, kadınların erkeklerle eşit koşullarda eğitim-öğretim görmesinin de tam destekçisidir. Ayrıca, “cinslerin birbiriyle sağlıklı, yapay olarak uyarılmış ve fazlasıyla harekete geçirilmiş ilişki tarzının üstesinden gelmek için” devlet okullarında karma eğitime geçilmesini istemektedir (Foner, 2012: 44). Öte yandan, erkeklerle eşit koşullarda boşanma hakkı, kürtaj hakkı, kadını aşağılayan bir meslek olarak fahişelikle mücadele, kadının mülkiyet ilişkilerine değil akıl-gönül bağına dayanan birliktelikler içine girebilmesi, ailenin ekonomik bir birim olarak değil ahlaki bir birim olarak kurulması, serbest aşk, “kadının kendi vücudunu kullanma hakkı” (Badia, 2002: 66) gibi söz konusu çağ açısından –ve belki hala- radikal sayılabilecek konular, Zetkin’in savunduğu dünya görüşünün bir parçasıdır. O, kadının kişiliğinin zenginleşmesini, erkeği de geliştiren bir durum olarak görmekte, partnerlerin birlikte gelişiminin maddi ve kültürel mirası artmış daha yüksek bir aile birlikteliğine yol açacağını düşünmektedir (Badia, 2002: 67).

Tüm bunlara rağmen Zetkin’in değerlendirmelerinin kimi yerlerinde cinsiyetçi ifadelerin de yer aldığını söylemek mümkündür. Örneğin “iktisadi bir birim olarak ailenin yerini ahlaki bir birim olarak ailenin alacağı sosyalist toplumda kadının kocasıyla *aynı* haklara, *aynı* yaratıcılığa, *aynı* hedef-yönelimliliğe *aynı* adımlarla yürüyen bir eş olduğunda, bireyselliğinin de bu süreçte gelişeceğini” (Zetkin, 2012: 114), “kadının kolektif bilinç geliştirmede yetersiz oluşunu” vb. söylediği kimi bölümler bu açıdan değerlendirilebilir. Ne var ki, Zetkin’in cinsiyetçi bulunabilecek bu gibi ifadelerinin temeli, onun kadın meselesine yönelik tarihsel bakışından gelmektedir. Olumsal kadınlık hallerini paranteze alarak, aslında somut durumun somut tarihsel tahlilini yapmaktadır. Sosyalist toplumda *aynılık* Zetkin için amaçta ve ilkede birlik anlamına gelmektedir. Özelleşmiş kadın nosyonundan vazgeçmekse Zetkin için söz konusu değildir (Badia, 2002: 64). Örneğin, emirlere karşı çıkamamış olmasına rağmen KPD’nin kadın örgütünde üniforma giyilmesine ve burada askeri bir mantığın benimsenmesine karşı çıkmıştır (Badia, 2002: 238). Üstelik bu kadınlığı, kadın olmaları nedeniyle kendilerini kabul etmeyi arzulamayan, kadın üyelerin parti içinde söz almalarını engellemek isteyen, onları “siyasi konulardan” dışlayan cinsiyetçi partililere karşı dahi savunmuştur (Badia, 2002: 106, 107).⁹

Öte yandan Zetkin’in kadın sorununa yönelik tutumu deyim yerindeyse

⁹ Bu açıdan ömrü boyunca savunduğu sosyalist kadın davasında, “davaya ihanet” olarak sayılabilecek en bariz davranışı, 1931’de KPD saflarında kürtaj yasağı yasasına destek vermesidir.

ikirciklidir. Örneğin, 1890’larda cinsiyet kategorisini ayrı bir mesele olarak kabul etmemiş, ancak yüzyıl sonlarına doğru üretim ilişkilerinde kadının kendine özgü rolünü ve pozisyonunu tanımıştır (Sproat, 2008: 7, 8). Bir yandan kadın hakları hareketini yukarıda bahsedilen nedenlerle, proleter kadın hareketini bölen sektör bir oluşum olarak nitelendirmiş ve her fırsatta genel iktisadi kurtuluş mücadelesinden ayrı bir hareketin sakıncalarını dile getirmiş; bir yandan da kadınların politik mücadeleye kazanılmasında fazlaca mesai yapmış bir kadın olarak, SDP ve KDP saflarında kadına özgü örgütlenme birimlerinin ve faaliyetlerinin hayata geçirilmesini savunmuştur (Boak, 1990: 381, 382).¹⁰ Aynı konuşma içinde hem özel kadın ajitasyonuna muhalefet etmiş, hem de “iktisadi ve siyasi alanda güçlü bir kadın örgütü elde etmek için hâkim sınıfların dernek hukuku diye adlandırdıkları şeye karşı çıkmıştır” (Zetkin, 1996:141, 143).Müteakiben kadının psikolojik özgüllüğünü, aile ve toplum içindeki özel konumunu dikkate alan izlekler tarafında saf tutmuş, mücadele içinde kadına özerklik ve özgürlük verilmesini desteklemiştir. Hatta savaş karşıtı propaganda konuşmalarında kadını ve kadın bedenini uygarlığın taşıyıcısı ve kollayıcısı olarak savaşan erkeklere karşı ayrı bir misyonla konuşturarak (Partington, 2012: 26)geri durmamıştır. “Erkekler öldürmek zorundaysa, yaşam için savaşmak biz kadınların görevidir; erkekler suskun kalıyorsa, sesimizi yükseltmek bizim görevimizdir” (aktaran Partington, 2012: 27) diyerek kadınlara seslenmiştir.

Aslında Zetkin’in fikirlerindeki bu ikirciklilik, kadın sorunları konusunda düşüncesinde meydana gelen dönüşümlerden kaynaklanmaktadır. 1889’da “davasını genel olarak proletaryanınkinden ayırmak istemediği için herhangi bir özel talepte bulunmayı” reddeden aynı Zetkin (2012, 67), yüzyıl dönümünde kadın sorununun özgüllüğünü tanımak durumunda kalmıştır. Bu noktada özellikle “kadın kitleleri arasındaki komünist çalışmalarda,” kadınların ailevi, kültürel, bireysel, mesleki ve sınıfsal farklılıklarını gözetererek kadına özgü faaliyetlerin yürütülmesi üzerinde durmuştur (Zetkin, 1996: 70).Kadın işçiler olarak fabrikalarda birebir çalışmalar gerçekleştirmek, proleter semtlere yerleşmek,“kadından kadına güven ilişkisi temeline dayanan ajitatif ev toplantıları” düzenlemek, kadınların gündelik sorunlarına değinen basılı ve görsel malzemenin yayınıni teşvik etmek, parlamentoda kadın sorunlarına değinen konuşmalar yapılması, işyeri temsilcilerine kadın üyelerin seçilmesi, kooperatiflerde kadın denetim komisyonlarının

¹⁰ Zetkin’in 1920’de hazırladığı rehber, KPD’nin kadın siyasetini belirlemiştir. Bu rehberde Zetkin, her bir yerel KPD kolunu kadınları siyasal katılım konusunda bilinçlendirmek ve onlara eğitimler vermekle görevli kadın komiteleri kurmaya çağırmaktadır. 1925’te ise, Kızıl Kadınlar ve Kızlar Ligi oluşturulmuştur. 1932’de Parlamento’da KPD’li kadın milletvekili oranı %10,5’tir ve bu orana ulaşılmasında Zetkin’in çabalarının büyük etkisi vardır.

kurulması gibi öneriler (Zetkin, 1996: 69-75) nihai hedefte kadın-erkek çıkarlarının kesiştiği; ancak mücadele sürecinde kadının farklılığını tanındığı bir süreci imlemiştir. Dolayısıyla Zetkin, kaba bir sınıf pragmatizmini incelikli bir cinsiyet analizi ile donatmanın yollarını açmıştır. Şu sözleri dergi sayfası dizaynı gibi küçük bir işte dahi meselenin karmaşıklığını nasıl analiz ettiğini göstermektedir:

“Ve bildirilerin teknik yapımı sorunu da bizim kayıtsız kalacağımız bir şey olamaz. Eskiden olduğu gibi en kötü kalite kâğıt ve en kötü kalite baskı değil, tam tersine Amerikan ve İngiliz Yeşilaycıların yaptığı gibi 4 ila 6 sayfa içerikli, sayfa düzenlemesi iyi küçük kitapçıklar. Çünkü proleter kadın da: ‘Ah, bu şeycik ne güzelmış, bunu saklayayım, diyecek kadar kadındır!’” (Zetkin, 1996: 145).

Güncel Feminist Teori Açısından Zetkin’i Konumlandırmak

Feminist teori, 19. yüzyıldan günümüze kadar gelen süreçte kuşkusuz son derece derin ve detaylı bir analiz düzeyine ulaşmıştır. Radikal feministlerden, sosyalist feministlere, kültürelci yaklaşımlardan post-yapısalcı perspektiflere çeşitli veçhelerde cinsiyet halleri ve bunu kuşatan siyasal-toplumsal yapılar inceliklerle çözümlenmiştir/çözümlenmektedir. Toplumsal cinsiyet teorisinin detaylandığı bu çaplı literatür içindeyse Marksist feministlerin durduğu yer, birçok araştırmacı açısından kelimenin en naif anlamıyla “kaba” bulunmaktadır. “Kabalık” sıfatı altındaysa eleştirilerin genel çerçevesi “Marksizm’in cinsiyet körü olduğu” iddiasında düğümlenmektedir. Bu iddiaya göre, Marksist sınıf analizi kadınların cinsiyetlerinden dolayı ev içinde ve dışında yaşadıkları eziyet ve sömürü biçimlerini iktisadi dinamiklerin bir çıktısı haline getirerek, kadın mücadelesini eril yapıların hâkim olduğu sınıf savaşına bağlamakta, böylece “kurtuluşu” devrim sonrası belirsiz bir geleceğe ertelemektedir. Kişinin karşılaşılabileceği gündelik sorunlarıysa -geleneksel olarak tanımlanan sınıf sorunları dışındaki (örneğin, cinsel şiddet)- sınıf mücadelesinin nihai zaferiyle ortadan kaybolacak “burjuva” sorunları olarak görmekte, sınıf mücadelesine indirgenemeyecek sorunları gündeme getiren her kişiyi ‘bireyci, öznelci, küçük burjuva’ şeklinde yaftalamaktadır (Wittig, 2009: 199). Böylece Marksist analiz, kadınların kadın olmaktan dolayı maruz kaldıkları eşitsiz ve adaletsiz toplumsal durumları mücadele alanının gerisine koymaktadır. Cinsiyetler arası farklılıkları ve farklı çıkar mücadelelerini analizin dışına atmaktadır. Buna mukabil, sınıf meselesinin feminist kuramda özellikle dilbilimsel dönüşümle dışlanması (ev içi üretim analizleri hariç), kadınların sınıf içindeki konumunu marjinalleştirmiştir (Aytekin, 2001: 190).

Sosyalist feministlerin fikri külliyatı paranteze alınırsa bu tipten

argümanların feminist mücadele içinde hayli popülerite kazandığını söylemek yanlış olmaz. “Kadın ve erkek farkı gözetmeyen karaktersiz işçi tulumları”¹¹ içinde hep beraber ülkeyi inşa eden sosyalist yurttaşlar” imgesi bu popüleritenin sembolik ifadelerindendir. Öyle ki, “komünizm tehdidi” ilehalelenen siyasal konjonktürde kadına ilişkin tarihsel çözümlemede Marksist kategorilere yaslanmanın bedeli vulgarlıkla itham edilmek olmaktadır. Böylesi bir anlayışın ortaya çıkmasında SSCB’nin dağılışıyla kapitalizmin zaferini ilan etmesinin akademi dünyasına yansıttığı paradigmadik dönüşümden hariç -siyasal iktisat analizlerinden kimlik siyaseti analizlerine giden süreç-, Stalin dönemi Sovyetler Birliği’nde kadına yönelik siyasaların büyük etkisi bulunmaktadır.¹² Bu açıdan sosyalizm ve türevleri, cinsiyet kategorisinin “evrensel erkek aklında” eritildiği bir toplumsal düzen olarak yaftalanmaktadır.

Stalin dönemi için söz konusu tespitler doğru olabilir. Ancak Marksist analizin işaret ettiği düşünme biçimi, illa ki SSCB’de somutlaşan bir toplumsal idareyi gerektirmez. Nasıl ki demokrasinin uygulanış biçimlerindeki eksiklikler ve yanlışlıklar insanların demokrasiden vazgeçmelerine neden olmamaktadır, buna benzer şekilde SSCB örneğinin de sosyalizmin mutlak biçimini -o her neyse- temsil ettiğini iddia etmek analitik açıdan doğru değildir. Ancak feminist teori bakımından burada daha önemli olan sorun, Sosyalist Blok’un kadına bakışının Marksist çözümleme ile eşitlenmesidir. Marx, gerçekten cinsiyet körü müdür? Bu soruya olumsuz yanıt veren çözümlemeler hâlihazırda mevcuttur (Kain, 1992). Buna rağmen iddianın gücü, analizin gerçekliğini baskılamaktadır. Öyle ki, toplumsal cinsiyet konusundaki Marksist körlük iddiası, Marksist feminizme dair söylemi inşa etmektedir. Marksist bir feminist olarak Zetkin’in fikri ve pratik mücadelesi tam da bu söylemin yanlışlanabileceği yerde durmaktadır. Toplumsal cinsiyet sorunu ile ilgili olarak ırk, sınıf ve cinsiyet arasında bağlantılar kurulurken bunları açıklayacak teorik perspektif koyulamaması genel eğilimine karşılık (Aytekin, 2001: 192), Zetkin bunu yapmaya çalışan nadir teorisyenlerden biri olarak karşımıza

¹¹ Clara Zetkin, erkek gibi giyinmekten hoşlanan Madaleine Pelletier’ye hiç benzemez (Badia, 2002: 63). Fotoğraflarında Zetkin, her zaman gösterişsiz ancak şık kadın kıyafetleri içinde görülür.

¹² Aslında Lenin önderliğindeki Sovyet Devrimi’nin ilk yıllarında kadın lehine hayli önemli yasal ve toplumsal düzenlemeler uygulamaya konmuştur. Bunlar arasında genel oy hakkı, kadın emeğinin korunmasında pozitif yasalar, eşit işe eşit ücret, sekiz saatlik çalışma günü, seküler evlilik, evlilikte eşitlik, evlilik içi veya dışı doğan tüm çocuklara karşı babanın da yükümlü kılınması, kürtaj yasağının kaldırılması, babadan kalan topraklarda ve boşanma sonrasında mülkten pay alma, kolay boşanma prosedürleri, kayıt-dışı evlilik olanağı yer almaktadır. Öte yandan Zhenotdel isimli KP yerel örgütlenmeleri rehberliğinde kadınların toplumsal, siyasi ve iktisadi olarak dönüşmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda Zhenotdel içinde komünal yemekhaneler, kreşler açılır; okuma-yazma kursları düzenlenir ve kadınların siyasi hayata eşit katılımı için eğitici programlar düzenlenir. Zhenotdel’ler ayrıca, ataerkil otoriteye karşı –özellikle Orta Asya’daki Müslüman kadınlar için- kampanyalar düzenlemekle de sorumludurlar. Galili, 1990: 122, 123.

çıkılmaktadır. Zira Zetkin, toplumsal cinsiyet -ve diğer fark ilişkileri de böyle yorumlanabilir- ile üretim ilişkilerinin yapısal dönüşümü arasında tarihsel bir ilişki görmektedir.

Nitekim Marksist feminizmin cinsiyet körlüğüne ilişkin söylem paranteze alınarak bakılırsa, Zetkin'in yukarıda detaylarıyla açıklanan yaşamında ve fikirlerinde açık bir cinsiyet sorunsallaştırmasının var olduğu tespit edilebilir. Bu sebeple, Wittig'in ifade ettiği gibi, "Marksist kuramın ne kadınlara ne de ezilen insan sınıflarına kendilerini tarihsel özneler olarak inşa etme hakkı tanımadığını" (2009: 199) söylemek, tümelci Marksizm okumalarının bir yan ürünü olarak düşünülebilir. Nitekim modern kadın hareketi, kadının bireyselliğinin tam anlamıyla ifadesi ve gelişmesi için kadının verdiği mücadeledir (Badia, 2002: 64). Bu açıdan Engels ve Bebel'in eserlerinden yararlanarak ortaya koyduğu çalışmalarında Zetkin'in bizzat kadına bir özne olarak toplumsal mücadele içinde yer açmaya çalıştığı açıktır. Bu, bir çeşit yetkilendirme mantığı içinde işlemiştir. Zira Zetkin, kadının kurtuluşu hareketinin yalnızca kadınların kendi özgürlükleri için mücadele ettikleri bir bilinç düzeyinde sonuca varabileceğini düşünmektedir (2010: 58, 59). Diğer bir ifade ile Zetkin'e göre özgürlük, Parti'nin veya herhangi bir üst öznenin kadına bahsettiği bir mefhum olamaz. Dolayısıyla "kadınların devrimden sonra kendilerini kurtarması için erkeklere güvenmemeleri" gerektiği yönündeki uyarı (Hartmann, 2003: 22) Zetkin açısından bir anlamda konusuzdur. Zaten onun tanımladığı kadın-özne, özsel bir kadın kategorisi varsayımından değil kadının üretim ilişkilerinin içindeki varlığının tarihsel çözümlemesinin olgusallığından türemektedir. Daha önce de vurgulandığı üzere Zetkin, "kadın sorununu" tarihselleştirmekte; iktisadi dinamiklerle toplumsal-kültürel yansımaların aynı hızda birbirini takip etmemesinin kadın aleyhine yarattığı sömürü ve tahakküm ilişkilerini etik-politik bir duruşla sorunsallaştırmaktadır. Kadın doğası kavramını reddederek, kadınlık hallerinin tarihsel olumsuzluğuna yer açmaktadır. Bu açıdan toplumsal cinsiyet kavramını ve bununla ilgili tarihi irdelleyen ikinci dalga feminizm incelemeleri ortaya çıkmadan çok önce, teoriye önemli bir basamak oluşturmaktadır. Konuyla ilgilenenler açısından şimdilerde pek basit gelebilecek bu tipten bir vurgu, Zetkin'in çağının önyargıları ve kabulleri düşünüldüğünde son derece radikaldir. Bu açıdan Zetkin'in cinsiyet mefhumuna kör bakmak şöyle dursun, bu mefhumun toplumsal dönüşümdeki rolüne ayrıca önem verdiği söylenebilir. Kuşkusuz Zetkin, kendisinden sonra gelen feminist teorisyenler kadar detaylı bir şekilde kadının yaşadığı tüm ezilme biçimlerini analiz edememiştir. Örneğin, yaptığı tahlillerde eril zihniyetli kadınların durumuna, ev içi üretken emek formlarına, gündelik yaşamda kadının ürettiği direniş biçimlerine, tecavüz, şiddet konularına vs. eğilmemiştir. Bu da son derece doğaldır. Zira Zetkin, hem kendi hayat deneyiminde hem de aktif

siyaset içinde kadın deneyimlerinin farklı formlarını gözlemlerken tüm adaletsizliklere yönelik farkındalığını bütüncül bir çözüme -komünist toplum- yöneltmiştir. Ancak Sovyet kadınlarının sosyolojik durumlarını ortaya koymak için, evli çiftler arasındaki sorunlar (boşanmalar, beslenme ve çocuk bakımıyla ilgili konular), yasaların uygulanması (kadınlara karşı ayrımcı tutumun sona erip ermediğinin araştırılması) ve emekçi kadınların emekliliği hakkında hazırladığı üç anket, toplumsal cinsiyetle ilgili sorunlara yönelik mücadelenin peşini devrim sonrasında da bırakmadığını kanıtlar (Badia, 2002: 233, 234). 1920’lerde “baba” rolündeki eril Lenin figürüne karşı Zetkin’in koyduğu tepkiler, Sovyet deneyimindeki kadın-düşmanı fikirlere karşı yürüttüğü muhalefeti ifade etmektedir.¹³ Bu anlamda iddia edildiği üzere Zetkin, kadının kurtuluşunu devrim sonrasına ertelemeyiz. Mücadelede “hemen şimdi” çağrısı yapmaktan geri durmaz. O, oy hakkı, eğitimde eşitlik, boşanma, cinsel hazlar, mülkiyet yasaları, kürtaj vb. pek çok alanda erkeklere rağmen, erkeklerle birlikte hareket edilmesi için çalışmıştır. Çünkü Zetkin, “Marksizm ile feminizmin mutsuz evliliğine” giden süreçte, patriyarka ile kapitalizmin mutlu evliliğinin son derece farkındadır. Nitekim Spivak’ın belirttiği gibi (2000), teorik açıdan her ne kadar kapitalizmle patriyarka arasında bir neden-sonuç ilişkisinin olamayacağı söylene de -ataerkinin olduğu her toplumda kapitalist üretim ilişkileri gelişmemiştir- aslında önerme kendi kendini sakatlamaktadır. Zira antropolojik araştırmalar, bir taraftan anaerkil toplumlardan ataerkilliğe geçişi üretim araçlarının erkeğin eline geçmesi ile temellendirirlerken (Reed, 1985), buradan beslenen radikal feminizm -her ne kadar sınıfsal kutuplaşmayı kadın-erkek arasında kodluyor olsa da- aslında geniş bir kapitalizm tanımıyla üretim biçiminin tarihsel dönüşümünü esas almış olmaktadır (Shibles, 1989). Son kertede ise, mücadele tersten bir cinsiyetçilikle kadınların erkeklere karşı savaşı olarak belirlemektedir (Shibles, 1989: 39). Burada erkeklerin sınıfsal pozisyonları ne olursa olsun kendi içlerinde kadınlara karşı bir cins dayanışması içine girdiklerini iddia etmek -bilinçaltı ya da maddi nedenlerle- (Connell, 1998) toplumsal analizi, bir anda özcü bir erkek dayanışmasına indirgemektedir. Oysa Zetkin’in erkek işçilerle kadın işçileri birlikte mücadeleye çağırması, cinsler arasındaki çıkar çatışmasının iktisadi analizle iptaline dayanmaktadır. Bu anlamda, “patriyarkanın olmaması durumunda, birleşmiş bir işçi sınıfının kapitalizme karşı durabileceğini” (Hartmann, 2003: 14) söylemek ile cinslerin ortak sınıfsal tavır koymasına çağrı yapmak aslında aynı teorik temele yaslanmaktadır. Öte yandan, gelecekte kapitalizm ortadan kaldırılrsa bile patriyarkanın ortadan kalkacağını garantisi var mıdır? Marksist iktisat ve siyaset, bu tipten otomatik cevap gerektiren

¹³ 1920’de yaptığı bir röportajda Lenin, kadınları, çocuklarını devrimci yolda disipline eden figürler, proleter kocaların mülkü olarak tanımlamaktadır (Weinbaum, 1977: 62).

yanıtlarla uğraşmaz. Etik-politik duruşu itibariyle bunu savunsa da, tarihsel çözümleme dâhilinde insanların kendi tarihlerini yapmadaki iradelerine yapıların gücü kadar önem verir.

İkinci ve üçüncü dalga feminizmler, işte bu nedenle olumsal Marksizmle “mutsuz evliliklerine” devam etmek durumundadır. Zaten “feminist söylemi motive eden şey de, büyük ölçüde Marksizme yönelik bir karşı-kuram oluşturma, cinsiyeti ya da toplumsal cinsiyeti sınıf kadar kuramsal ağırlığı olan bir kategori olarak düşünecek bir feminist kuram geliştirme arzusudur” (Young, 1994: 714). Bu açıdan söylemsel olarak inşa edilmiş bir Marksizm anlayışının ötesinde toplumsal cinsiyet çalışmaları sömürü, tahakküm ve eşitsizlik ilişkilerine itiraz etmenin tarihsel ve somut temellerini sunan tikel Marksizmlere istemeseler de yaslanırlar. İkinci dalga feminizmin, kadının ikincilleştirilmesinin esas alanı olarak aileyi görerek ilk dalganın siyaset, istihdam ve eğitim alanlarındaki eşitlik taleplerinin “özel alanda” ayrımcılık kalkmadığı sürece gerçekleşmeyeceği düşüncesiyle bu alanı politik mücadelenin odağına koyması (Bora, 2010: 40), bu çerçevede Marksist sınıf analizine artık gerek duyulmadığı çıkarımını doğurmaz. Aile içi ve dışı sömürü ve tahakküm biçimleri, birbirinin tamamlayıcısı ve destekleyicisidirler. Dünyayı cinsiyetlerin değil, cinsiyet söylemlerinin inşa ettiğini söyleyerek yeni-Hegelci bir pozisyon tutan post-feminizmler ise, üretim ilişkilerinden doğan çelişkileri dışladıkları müddetçe iktidar etnografyaları olarak kalmaya devam ederler (Ebert, 2005: 38, 41). Üstelik burada ontolojik soruların epistemolojik terimlerle yanıtlanıldığı yerde, cinsiyetin inşa edildiğini söylemenin nasıl olup da cinsiyetlerin var olmadığı sonucunu doğurduğu anlaşılmaz kalmaktadır (Gunnarsson, 2013). Cinsiyet her ne kadar çoklu bir kimlik ise de, maruz kaldıkları eşitsizlik, ayrımcılık ve baskı kadınlar arasında bir "negatif ortaklık" kurmaktadır ve feminist politikayı mümkün kılan budur (Braidotti, 1991).¹⁴ Bu anlamda, Zetkin’in vurguladığı sorun alanları güncelliğinden hala hiçbir şey yitirmemiştir. Örneğin, BM Kadın İstihdamı Raporu’na göre, dünya genelinde kayıtlı olarak çalışan kadın oranı yalnızca yüzde 52 civarında seyretmektedir (The World’s Women, 2015). Buna karşılık kadınlar, ev işleri ve bakımı için erkeklerden iki kat daha fazla zaman harcamaktadırlar. Ev içinde yapılan işlerde geçen çalışma süreleri de hesaba katıldığında kadının haftalık çalışma saatlerinin uzunluğu kat be kat artmaktadır. Dünya Bankası’nın kadın istihdamı ile ilgili 2015 yılını da içine alan raporuna göreyse, dünya genelinde kayıtlı işlerde çalışan kadın oranı 2006’dan günümüze düşüş trendi içindedir (Labor

¹⁴ Öte yandan Marksizmi cinsiyet körlüğü ile itham eden yaklaşımlar, tikel kadınlık deneyimleri üzerinden “kadın kategorisini” reddederlerken, feminist bir politikanın neye yaslanacağı sorusunu yanıtsız bırakırlar. Bu tipten bir yaklaşım için bkz. Wittig, 2009: 201.

Force, 2015). Bu düşüş trendinin yaşanmasında, kuşkusuz son yıllarda popülerite kazanan ve kadına yönelik ayrımcılığı besleyen yeni-muhafazakar söylemlerin payı vardır. Kadının evde oturup ailesine ve çocuklarına bakması gerektiği yönündeki politik demeçler, anneliğin kadının en kutsal görevi olarak halelenmesi ve “kadınların erkeklerin işlerini ellerinden alarak” düşük istihdama yol açtıkları yönündeki kanaatler, kültüralizme karşı natüralizmin yükselmesi (doğayı dönüştüren insan kategorisinin yerini doğaya boyun eğen insan kategorisinin alması) (Çeler, 2013: 167), Zetkin’in yaklaşık 150 yıl önce tespit ettiği sorunların tüm sıcaklığı ile sürdüğünü göstermektedir. Yine güncel iktisadi-politik konjonktürde kayıt dışı ekonominin bir uzantısı olarak, düşük ücret ve ağır çalışma koşullarında, esnek saatlerle, hizmet ve tekstil sektörlerinde çalışan büyük bir kadın emekçi ordusunun var olduğunu görmek için Zetkin’in dönemine gitmeye pek gerek yoktur. Öte yandan, “eşit işe eşit ücret” politikasının en sıkı uygulayıcılarından Avrupa Birliği’nde dahi, kadınların erkeklerden % 16 civarında daha düşük saat başı ücret almaları (Tacklingthe Gender, 2015) bu idealin de henüz yerine getirilemediğini göstermektedir. Ancak genel olarak bakıldığında, Zetkin’in kadın işçilerin desteklenmesi tutumunun, yalnızca kadınlar için değil ırksal ve ulusal olarak ezilenler için de daha güçlü fırsat eşitliği programlarına olan ihtiyacı destekleyen bir mantığı olduğunu görmek mümkündür (Davis, 2012: 13). Bu sebeple “eril aklın ötekisi” olarak konumlandırılan kadın, değişik kılıklarda her daim yabancı düşmanlığı ve ırkçılık gibi ayrımcılık biçimlerini yatay kesmektedir. Üstelik bu tipten ayrımcılık biçimleri kadın çalışanlara yönelik taciz ve mobbing uygulamalarıyla katmerlenmektedir. Zetkin’in henüz 1893 yılında, “erkek işçiler, kadın işçileri eğer genç, güzel, hoş ve neşeli ise (ya da değilse) öncelikli olarak kur yapılacak kadınlar olarak görmekten vazgeçmeli, kaba ve acemice cinsel yaklaşımlarıyla kadınları taciz etmeyi bırakmalılar” (Zetkin, 2012: 81) yönünde yaptığı uyarı, kadınlar açısından günümüz çalışma koşullarını da yankılamaktadır.

Aynı cepheden güncelliğini koruyan sorun alanlarından bir diğeri, kadının siyasal ve toplumsal hayata eşit ve özgür katılımı ile ilgilidir. Kadının seçme ve seçilme hakkını kazanmış olması, bu hakları aktif olarak kullanabildiğinin bir göstergesi değildir. Nitekim dünya genelinde parlamentolarda kadın milletvekili sandalye oranı sadece % 17’dir (The World’s Women, 2015). Siyasi partilerin kadın kolları örgütlerinde ise, partinin hiyerarşik ve eril karakteri kadınların aktif siyaset içerisinde rol almalarının önüne setler çekmektedir. Karar alma mercilerindeki, siyasal ve yönetsel makamlardaki kadın sayısı da son derece düşük seyretmektedir. Ekonomi, iç ve dış işleri bakanlıkları gibi önemli bakanlıklara kadınların getirilmesine hala ender rastlanmaktadır. Kadınlara genellikle sosyal politika, eğitim

vb. alanlarda bakanlıklar verilmektedir.¹⁵ Öte yandan, seçme hakkının kullanımında ailevi ve kültürel yapılar, kadınların siyasi iradelerini baskı altına almaktadır. Örneğin Türkiye’de ulusal ve yerel seçimlerde, kadınların eşlerinin veya babalarının seçtiği partiye oy vermeleri az rastlanan bir durum değildir.

Yine güncel bazda değerlendirilebilir bir diğer sorun, kadınların eğitiminde yaşanan ayrımcılıklardır. Dünya genelindeki 774 milyon okuma yazması olmayan nüfusun üçte ikisini kadınlar teşkil etmektedir. Okula gitmeyen/gidemeyen 72 milyon çocuğun, 54 milyonu kızdır (The World’s Women, 2015). Tahmin edileceği üzere sayılar, eğitim kurumunun düzeyi yükseldikçe kadınlar aleyhine artmaktadır.

Sovyet kırsallarında yaptığı gezilerden edindiği gözlemlere dayanarak yazdığı şu satırlarda ise, Zetkin adeta bugünün kent yoksullarını ve kentin yoksul kadınlarını tarif etmektedir:

“Erkekler işportacılığa, gündelik işçiliğe, hizmetçiliğe ve taşımacılık yapmaya veya evin dışında bulabildikleri herhangi bir ayak işine başlarken, eşleri sefil bir barakada çocuklarıyla kalmaya devam etti. Kadın, şehre göçle birlikte yaşamı için gerekli olan eski ekonomik koşullarını kaybetti; önceki evinden, çadırından, yanı sıra kendi topraklarından ve koyunlarından çok uzakta verimli bir çalışma için gerekli olan en ilkel araçlara, olanaklara bile sahip değildi. Parasız bir şey yok; onunsa herhangi bir şey alacak parası yok. Sadece kocasının parası var. ... eski ataerki ailenin ekonomik gücü artık yok. Buna karşın, ataerki sistemdeki erkek egemenliği en olumsuz koşullar altında bile devam etti. Kadınlar kendilerini daha önce hiç olmadıkları kadar kocalarının malı gibi hissetti, onların kölesi olmaktan korktu. Gelenek ve görenekleri, dilleri ve dinleri, onları şehirdeki diğer insanlardan ayırdı; hatta yoksullardan bile.”(Zetkin, 2012: 229).

Tüm bunlar“mikroda işleyen performatif cinsiyetlere mukabil makroda işleyen toplumsal cinsiyet kategorisinin” (Young, 2009: 50),Marksist feminist politikayı iptal etmediğini göstermektedir. Böylesi bir tablo vakıa iken, Zetkin gibi sosyalizm mücadelesini kadının kurtuluşu hareketine eklememiş isimlerin tahlillerine yeniden bakmaksa, geçmiş bugün ve gelecek arasındaki bağların

¹⁵ Zetkin’in döneminde, konu iç ve dış siyaset ile ekonomi gibi “önemli erkek meselelerine” geldiğinde kadınların SDP parti oturumlarından dışlandığı bilinir. “Dönemin önemli feministlerinden Lily Braun, *Anılar’ında* Bebel’in evinde verilen bir akşam yemeğinden sonra erkeklerin politika konuşmak için ayrı bir odada toplandıklarını, kadınlarınsa kendi aralarında gevezelik ettiklerini, birbirlerine yemek tarifi verdiklerini anlatır. Tüm SDP tarihinde hiçbir parti üyesinin eşi, herhangi bir aktif rol oynamamıştır” (Badia, 2002: 95). SPD ve KDP saflarında kadınlar “yüksek politika” alanlarından dışlanmışlardır. Zetkin, söz alma, konuşma ve fikir beyan etme “cesaretiyle” bu konuda da bir istisna teşkil etmektedir. Ayrıca bkz. Boak, 1990: 379.

tespitinde ufuk açıcı olabilmektedir. Zira cinsiyetçiliğin kapitalizmle olan göbek bağıni göz ardı ederek sorunları yalnızca kimlik siyaseti özelinde kültürel-toplumsal bir zihniyet biçimine indirgeyen bakış açıları, gücünü kökleşmiş yapılara yönelttiği eleştirel tutumdan alan feminist aktivizmi ve teoriyi de zayıflatmaktadır.

Sonuç

Clara Zetkin, yaşamı ve yapıtlarıyla kadınların kurtuluş mücadelesi için bitimsiz bir enerjiyle çalışmış bir aktivist ve teorisyendir. Önemi 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nün yaratıcısı olarak senede bir anılan bir feminist olmanın ötesine taşar. Zira Zetkin, “kadın doğası” ve “kadının doğal mesleği olarak ev kadınlığı ve eş olma” söylemlerine tarihsel çözümlemelerle itiraz ederek, kadın sorununu toplumsal bir mesele olarak ortaya koymuş bir düşün insanıdır. Bu açıdan ikinci ve üçüncü dalga feminizmlerin konuyla ilgili kavramsal ve teorik alet-edevat çantasına katkı sağlayan bir isim olarak özgün bir yerde durmaktadır. Bilinç yükseltme toplantıları, kadın yayıncılığının bir alan olarak ortaya çıkması, ev içi emeğin sorgulanması bu katkılara verilebilecek örneklerdendir.

Ne var ki Zetkin'in yaşamı ve yapıtları, “Marksizmin cinsiyet körlüğü” iddialarının sahneyi doldurduğu bir arenada fazla üzerinde durulmadan geçirilmiştir. Oysa bu çalışmanın göstermeye çalıştığı şekilde Zetkin, sosyalist mücadele içinde kadına yer açmaya çalışırken, kadınlık hallerinin toplumsal matrisini göz ardı etmemiştir. Fabrikalarda, işliklerde, konferans salonlarında, Rusya'nın dağ köylerinde, parti içi ve dışı toplantılarda, Alman Parlamentosu'nda nihai hedef olarak her ne kadar sosyalist toplum idealini koymuş olsa da, “hemen-şimdi mücadele!” sloganını destekleyecek politik girişimlere desteğini esirgemiştir. Kadınların cinsiyetçiliğe karşı sınıf savaşından ayrıştı örgütlenmeler içine girmesini doğru bulmamıştır; fakat kapitalist üretim ilişkilerinin cinsiyetçiliği besleyen ve buradan beslenen dokusunu tahlil ederek cinsiyet meselesini “proletaryanın evrensel mücadelesinde” teşhis etmeyi başarmıştır.

Kuşkusuz Zetkin'in analizleri, cinsiyet kimliklerinin sorgulandığı ve beden siyasetinin öne çıktığı güncel feminist teorinin giriftliğinde “basitmiş” gibi durmaktadır. Ancak Zetkin özelinde Marksist feminizmin gücü belki de bu “basitlikten” gelmektedir. Çünkü Zetkin'in mücadelesi sömürenler ve sömürülenler, ezenler ve ezilenler diyalektiğinde işleyen somut durumun somut tahlilinden beslenmekte ve kapitalizmin gelişim evrelerine kök salmış yapısal sorunlara odaklanmaktadır. Hala kapitalist üretim ilişkileri içinde yaşadığımıza göre, Zetkin'in çözümlemelerinin güncelliği dikkate almaya değer bir yön

barındırmaktadır. Diğer bir ifadeyle kadın emeğinin evde ve işyerinde sömürülmesi; politik, hukuki ve toplumsal alanlarda süre giden cinsiyetçi uygulamalar; kadın olmaktan dolayı maruz kalınan kültürel baskılar kapitalizmin uzantıları olarak tüm yakıcılığını koruduğundan, Zetkin'in mücadelesi bir hamlede bugünü istila etmektedir. İşte bu nedenle, "Marksizm ile feminizm, mutsuz evliliklerini" en azından şimdilik devam ettirmek durumundadırlar. Bu çerçevede Zetkin gibi ömrünü "kadının kurtuluşuna" adanmış düşünürlere dönüp dönüp bakmak, hem güncel politik/kültürel feminist politikayı anlamak, hem de güncel sorunların çözümüne olgusallıkla yaklaşmak açısından faydalı görünmektedir.

KAYNAKÇA

Aytekin, Atilla (2001), “Sınıf ve Toplumsal Cinsiyet: Emek Tarihi Çalışmaları İçin Sonuçları”, *Praksis*, sayı 3, s. 185-202.

Badia, Gilbert, (2002), *Sınırsız Feminist Clara Zetkin*, çev. N. Rikkat Çobanoğlu, İstanbul: Pencere Yayınları.

Beauvoir, Simone de (1993), *İkinci Cins*, çev. Bertan Onaran, 7. Basım, İstanbul: Payel Yayıncılık.

Bebel, August (2013), *Kadın ve Sosyalizm*, çev. Saliha Nazlı Kaya, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Boak, Helen (1990), “Women in Weimar Politics”, *European History Quarterly*, Volume 20, London: Sage Publications, p. 369-399.

Bora, Aksu (2010), *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, 3. Basım, Ankara: İletişim Yayınları.

Braidotti, Rosi (1991), *Patterns of Dissonance: A Study of Women in Contemporary Philosophy*, Londra and New York: Routledge.

Cliff, Tony (1981), “Clara Zetkin and the German Socialist Feminist Movement”, *International Socialism*, Volume 2, Number 13, p. 29-72.

Connell, Raewyn W., (1998), *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Toplum, Kişi ve Cinsel Politika*, çev. Cem Soydemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.

Çeler, Zafer (2013), “Annenin Serüveni: Kadının Anne Olarak Toplumsal Kurgulanışı”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, sayı 63, 2013, s. 165-184.

Davis, Angela (2012), “İlksöz”, Philip S. Foner (ed.), *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, çev. Aysin Önen vd., Ankara: Notabene Yayınları, s.11-20.

Dornemann, Louise (2010), *Adanmış Bir Ömür: Clara Zetkin*, çev. Gülcan Arslan, İstanbul: Akademi Yayın.

Ebert, Teresa L. (2005), "RematerialisingFeminism", *Science & Society*, Volume 69, Number 1, p. 33-55.

Engels, Friedrich (2000), *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.

Foner, Philip S. (2012), "Giriş", Philip S. Foner (ed.), *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, çev. Aysın Önen vd., Ankara: Notabene Yayınları, s.21-59.

Galili, Ziva (1990), "Women and the Russian Revolution", *Dialectical Anthropology*, Volume 15, p.119-127.

Grass, Martin (2010), "Letters from Clara Zetkin, Arab Working Paper, 2010, (Çevrimiçi), http://www.arbark.se/pdf_wrd/grass-letters-from-clara-zetkin.pdf, Erişim: 20.09.2015.

Gunnarsson, Lena (2013), "The Naturalistic Turn in Feminist Theory: A Marxist-Realist Contribution", *Feminist Theory*, Volume 14, Number 1, p. 3-19.

Hartmann, Heidi (2003), *Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği*, çev. Aytül Kantarcı, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kain, Philip J. (1992), "Modern Feminism and Marksism", *Studies in Soviet Thought*, Volume 44, p. 159-192.

Krupskaya, Nadezhda (1996), "Clara Zetkin'in Anısına", *Kadın Sorunu Üzerine Seçme Yazılar & Clara Zetkin Üzerine*, çev. İsmail Yarkin, 3. Basım İstanbul: İter Yayınları, s. 187-195.

"Labor Force Participation Rate, Female (% of Female Population Ages 15+) (Modeled ILO Estimate)", (Çevrimiçi), <http://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.FE.ZS/countries?display=graph>, Erişim: 12.09.2015.

Littlewood, Barbara (2004), *Feminist Perspectives on Sociology*, Essex: Pearson Education Limited.

Önen, Aysın, vd. (1992), "Çeviriye Önsöz", Philip S. Foner (ed.), *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, çev. Aysın Önen vd., Ankara: Notabene Yayınları., s. 7-20.

Özkazanç, Alev (2013), “Bilim ve Toplumsal Cinsiyet”, (Çevrimiçi) kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/.../Alev-h-bilim_ve_toplumsal_1-2.docx, Erişim Tarihi: 21.09.2015.

Partington, John S. (2010), “Clara Zetkin’s Reception in British Socialism and the British Women’s Movement, 1889-1909”, *Anglosachsen: Leipzig und die englischsprachige Kultur*, ed. Stefan Welz ve Fabian Delleman, Frankfurt: Lang, p.117-137.

Partington, John S. (2012), “The International Socialist Women’s Secretary in Wartime: Clara Zetkin and Britain, 1912-1915”, *Clara Zetkin in National and International Context*, ed. Marilyn J. Boxer ve John S. Partington, London: Socialist History Society, p. 22-34.

Pieck, Wilhelm (1996), “Yaşamı ve Mücadelesi Clara Zetkin”, *Kadın Sorunu Üzerine Seçme Yazılar & Clara Zetkin Üzerine*, çev. İsmail Yarkın, 3. Basım, İstanbul: İnter Yayınları, s.196-235.

Reed, Evelyn (1985), *Kadın Özgürlüğünün Sorunları*, çev. Zeynep Saraçoğlu, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Shibles, Warren (1989), “Radical Feminism, Humanism and Women's Studies”, *Innovative Higher Education*, Volume 14, Number 1, p. 35-47.

Spivak, Gayatri Chakravorty (2000), “Other Things Are Never Equal: A Speech”, *Rethinking Marxism*, Number 14, 2000/4, p. 37-45.

Sproat, Liberty P. (2008), *How Soviet Russia Liberated Women: The Soviet Model in Clara Zetkin’s Periodical Die Kommunistische Fraueninternationale*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Brigham Young University, 2008, (Çevrimiçi) <http://scholarsarchive.byu.edu/etd/1450/>, Erişim 08.09.2015.

“Tackling the Gender Pay Gap in the European Union”, (Çevrimiçi) http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/gender_pay_gap/140319_gpg_en.pdf,s.2. , Erişim 12.09.2015.

The World's Women 2010 Trends and Statistics”, (Çevrimiçi), http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/Worldswomen/WW_full%20report_color.pdf, s. 9., Erişim 12.09.2015.

Weinbaum, Batya (1977), "Redefining the Question of Revolution", *Review of Radical Political Economics*, Volume 9, Number 3, p. 54-78.

Wittig, Monique (2009), "Kadın Doğulmaz", *Cogito Feminizm Sayısı*, sayı 58, s. 193-201.

Young, Iris Marion (1994), "Gender as Seriality: Thinking about Women as a Social Collective," *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Volume 19, Number 3, p. 713-738.

Young, Iris Marion (2009), "Yaşanan Bedene Karşı Toplumsal Cinsiyet: Toplumsal Yapı ve Öznellik Üzerine Düşünceler", *Cogito Feminizm Sayısı*, sayı 58, s. 39-56.

Zetkin, Clara (1996), "Günümüzde Kadın İşçiler Sorunu ve Kadın Sorunu, *Kadın Sorunu Üzerine Seçme Yazılar & Clara Zetkin Üzerine*, çev. İsmail Yarkın, 3. Basım, İstanbul: İnter Yayınları, s. 9-47.

Zetkin, Clara (1996), "II. Uluslararası Komünist Kadınlar Konferansının Görevleri Üzerine", *Kadın Sorunu Üzerine Seçme Yazılar & Clara Zetkin Üzerine*, çev. İsmail Yarkın, 3. Basım, İstanbul: İnter Yayınları, s. 48-96.

Zetkin, Clara (1996); "Kadınlar Karl Marx'a Ne Borçludur?", *Kadın Sorunu Üzerine Seçme Yazılar & Clara Zetkin Üzerine*, çev. İsmail Yarkın, 3. Basım, İstanbul: İnter Yayınları, s. 147-154.

Zetkin, Clara (1996), "Sosyalizm Yalnızca Proleter Kadınla Yenecektir", *Kadın Sorunu Üzerine Seçme Yazılar & Clara Zetkin Üzerine*, çev. İsmail Yarkın, 3. Basım, İstanbul: İnter Yayınları, s. 131-146.

Zetkin, Clara (2010), "İşçi Kadınların Özgürlüğe Kavuşmaları Bizzat Kendi Davaları Olmalıdır", *Lenin'in Bütün Dünya Kadınlarına Vasiyetleri*, çev. Atilla Temiz, İstanbul: Sorun Yayınları, s. 31-76.

Zetkin, Clara (2010), "Kadınlar Lenin'e Ne Borçludur?", *Lenin'in Bütün Dünya Kadınlarına Vasiyetleri*, çev. Atilla Temiz, İstanbul: Sorun Yayınları, s. 77-92.

Zetkin, Clara (2012), "Kadınların Kurtuluşu İçin", *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, Philip S. Foner (ed.), çev. Aysın Önen vd., Ankara: Notabene Yayınları, s. 61-70.

Zetkin, Clara (2012), “Kadın Emeği ve Sendikal Örgütlenme”, *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, Philip S. Foner (ed.), çev. Aysin Önen vd., Ankara:Notabene Yayınları, s. 71-82.

Zetkin, Clara (2012), “Kadın Hakları İmza Kampanyasına Dair”, *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, Philip S. Foner (ed.), çev. Aysin Önen vd., Ankara: Notabene Yayınları, s. 83-98.

Zetkin, Clara (2012, “Çocuklarımızı Koruyalım”, *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, Philip S. Foner (ed.), çev. Aysin Önen vd., Ankara: Notabene Yayınları, , s. 115-126.

Zetkin, Clara (2012), “Kadınlara Oy Hakkı”, *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, Philip S. Foner (ed.), çev. Aysin Önen vd., Ankara: Notabene Yayınları, s. 135-146.

Zetkin, Clara (2012), “Tüm Ülkelerin Sosyalist Kadınlarına”, *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, Philip S. Foner (ed.), çev. Aysin Önen vd., ed. Philip S. Foner, Ankara: Notabene Yayınları, s. 185-188.

Zetkin, Clara (2012), “Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg Yaşamalı”, *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, Philip S. Foner (ed.), çev. Aysin Önen vd., Ankara: Notabene Yayınları, 196-201.

Zetkin, Clara (2012), “Müslüman Kadınlar Derneğinde”, *Clara Zetkin: Seçme Yazılar*, Philip S. Foner (ed.), çev. Aysin Önen vd., ed. Philip S. Foner, Ankara: Notabene Yayınları, s. 223-232.

X VE Y KUŞAĞI ÇALIŞANLARIN POZİTİF PSİKOLOJİK SERMAYE DÜZEYLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI

Harun YILDIZ*

ÖZET

Pozitif psikolojik sermaye (PsyCap) bireyin psikolojik kaynaklarını ve psikolojik gelişimsel durumunu gösteren bir kavramdır. Özellikle son on yıl içerisinde pozitif psikoloji sermaye ile ilgili birçok araştırma yapılmasına rağmen, kuşaklar açısından ise bu konuda herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu maksatla yapılan araştırmanın amacı, pozitif psikolojik sermayenin kuşaklar açısından farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemektir. Araştırmada verileri Psikolojik Sermaye Ölçeği kullanılarak toplanmıştır. Araştırmanın örneklemini İstanbul ilindeki iki hastaneden (biri kamu ve biri özel) Ağustos-Eylül 2015 tarihleri arasında toplanan 284 sağlık çalışanıdır. Nicel bir araştırma tasarımı ile önerilen hipotezler bağımsız örneklem t-testleri ile test edilmiştir. Araştırma sonucunda, Y kuşağı çalışanların PsyCap düzeyinin daha deneyimli olan X kuşağı çalışanların PsyCap düzeyinden daha düşük olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, araştırma sonuçları çalışanlar ve uygulayıcılar açısından tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kuşaklar, X Kuşağı, Y Kuşağı, Jenerasyon, Pozitif Psikolojik Sermaye, Sağlık Sektörü.

JEL Sınıflandırması: M10, M12, M19.

ABSTRACT

A COMPARISON BETWEEN GENERATIONS X AND Y IN TERMS OF POSITIVE PSYCHOLOGICAL CAPITAL

Positive psychological capital (PsyCap) is a concept that refers to psychological resources and psychological developmental state of an individual. Although there are many different researches regarding the subject of PsyCap that has gained importance especially in the last decade, it is not found any research on this subject in terms of generations. In this study, the research subject is defined if there is a difference on positive PsyCap of X and Y generations. This research data was obtained by using Psychological Capital Questionnaire (PCQ). The sample was 284 hospital employees who were obtained from the two hospitals (a public and a private) in Istanbul between August-September 2015. With the quantitative research design, we used independent sample t-tests

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İşletme Bölümü Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı (dryildizharun@gmail.com)

to test the proposed hypotheses. The results show that the level of PsyCap of Y generation is lower from the level of PsyCap of X generation with more experience. Moreover, implications for employees and practitioners of this research are discussed.

Keywords: Generations, X Generation, Y Generation, Positive Psychological Capital, Health Sector.

JEL Classification: M10, M12, M19.

1. Giriş

Pozitif psikolojik sermayenin temelleri, pozitif psikolojiye dayanmaktadır. Pozitif psikoloji Martin Seligman'ın (2002a) 1998 yılında psikoloji alanına farklı bir yaklaşımı ile başlamış ve yeni bir akım olarak (Cameron, Dutton ve Quinn, 2003; Luthans ve Youssef, 2004; Kauffman ve Scoular, 2004) psikoloji alanındaki yerini almıştır. Aslında İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren psikoloji biliminin özellikle yapısal kaynaklı zihinsel hastalıklara ve patolojilere odaklandığı gözlenmektedir. Ancak bu yönüyle psikolojinin unutulmuş iki altın misyonu olan “insanların doğru olan yönleriyle ilgilenme” ve “onları geliştirme” ise göz ardı edilmektedir. Bu anlamda pozitif psikoloji klinik psikolojinin açıklarını kapatarak, psikoloji biliminin insana olan bakış açısını değiştirmiştir (Sheldon ve King, 2001; Cameron, Dutton ve Quinn, 2003; Luthans ve Youssef, 2004; Hodges ve Clifton, 2004; Kauffman ve Scoular, 2004). Pozitif psikoloji, bireylerin ve toplulukların psikolojik gelişimlerini olumlu etkileyen unsurları irdelemeyi ve bunları tespit ederek sürekliliğini sağlamayı kendisine temel amaç olarak belirlemiştir. Bu amaçla pozitif psikoloji, hastalık ve rahatsızlıkların da ötesine geçerek bireylerin psikolojik sağlık kaynakları üzerine odaklanmıştır (Sheldon vd., 2000; Seligman, 2002b). Bilimde, araştırmada ve uygulamada pozitifliği ön planda tutan bu temel odaklılık sayesinde pozitif psikoloji hareketi zamanla “yönetim, liderlik, eğitim, ekonomi, sağlık bakım, kamu sağlığı, sosyal ve insan hizmetleri, nörobilim ve diğer örgütsel alanlarda”da hızla yayılmaya başlamıştır (Donaldson ve Ko, 2010; Yıldız ve Örü, 2016).

Aslında pozitif psikolojiyi ise çalışanların olumlu ve güçlü yönlerini ön plana çıkaran (Fredrickson, 2003) iki akım ortaya çıkarmıştır. Bunlar pozitif örgütsel bilim ve pozitif örgütsel davranış akımlarıdır (Cameron, 2005; Bakker ve Schaufeli, 2008; Donaldson ve Ko, 2010). Pozitif örgütsel bilim, işletmelerin etkinliklerini artıracak ve zorlu koşullarda varlıklarını devam ettirmesini sağlayacak örgüt düzeyindeki olumlu özelliklere esas almaktadır. Pozitif örgütsel davranış ise birey

düzeyinde yer alan ve günlük iş yaşamındaki insan kaynağının ölçülebilen niteliklerini esas almaktadır. Bu ölçülebilen özellikler performans iyileştirmelerinde kullanılabilen ve işletme amaçları doğrultusunda işletmeler ve yöneticiler tarafından da yönetilebilir özelliklerine sahip olunan niteliklerdir (Luthans, 2002a; Luthans, Vogelgesang ve Lester, 2006b). Bu bireysel özellikteki nitelikler ayrı ayrı olarak öz-yeterlilik, dayanıklılık, iyimserlik ve umut gibi kavramlarla ifade edilen psikolojik kaynakları ifade etmektedir. Bu kapasiteler birleştiğinde ise ortaya pozitif psikolojik sermaye yapısı çıkmaktadır (Luthans ve Youssef, 2004). Bu yönüyle pozitif psikolojik sermaye yapısının pozitif örgütsel davranış araştırmaları sonucunda ortaya çıkan bir yapı olduğu söylenebilir (Yıldız ve Örü, 2016).

Alanyazında bireyin psikolojik gelişimsel durumu ve psikolojik kaynaklarını ifade eden pozitif psikolojik sermaye konusu özellikle örgütsel davranış alanyazınındaki birçok araştırmacı tarafından ilgi duyulan bir konu olmuştur. Daha sonra pozitif psikolojik sermaye ile ilgili araştırmalar 2007 yılından itibaren Nebraska Üniversitesi'nden Luthans ve arkadaşlarının yaptıkları araştırmalar ile hız kazanmıştır. Özellikle son beş yıl dikkate alındığında, uluslararası alanyazında konunun tüm yönleriyle ele alındığı gözlenmektedir. Ancak bu araştırmalar özellikle ABD kaynaklı araştırmalar olmakla birlikte, ulusal alanyazında ise bu konu yeterli bir önem kazanmamıştır. Bu süreçte ilgili alanyazın incelendiğinde, kuşaklar açısından pozitif psikolojik sermayenin incelenmediği ve özellikle uygulama alanı olarak ise sağlık sektörünün yeterince incelenmediği belirlenmiştir.

Kuşak kavramı, bireyin ebeveynleri ile çocuklarının doğumları arasındaki ortalama zaman aralığını ifade etmektedir. Bu yönüyle daha çok biyolojik bir tanımla ifade eden bu kavram nesillerin sosyolojik yönünü göz ardı etmektedir. Çünkü normal şartlar altında bu zaman dilimine göre nesiller belli aralıklara bölünmekte ve yaklaşık olarak 20-25 yıllık bir döneme sığdırılmaktadır (Keleş, 2011). Ancak yaşam koşulları değişmekte ve çocukların dünyaya gelme yaşları da bu ölçüde değişmektedir. Bu açıdan kuşak kavramı sosyoloji bakış açısıyla, benzer yaş ve hayat dönemlerini paylaşan, bu zaman aralığında meydana gelen olaylar ve yaşanmışlıklar sonucunda benzer algı, tutum ve davranış kalıplarına sahip insanların oluşturduğu insan topluluklarını ifade etmektedir. Bu yönleriyle kuşaklar hakkında yapılacak araştırmalar, bu kuşaklardaki bireylerin daha iyi anlaşılmasını sağlayarak bu kuşaklara uygun iş uygulamalarının geliştirilmesini sağlayacaktır.

Bu bağlamda yapılan araştırmanın temel amacı, bireyin kim olduğunu ve genel psikolojik gelişimsel durumunu ifade eden pozitif psikolojik sermaye düzenin kuşaklar açısından bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemektir. Bu açıdan

araştırmanın alan yazındaki şu boşlukları kapatacağı düşünülmektedir: (a) pozitif psikolojik sermaye düzeyinin kuşaklar açısından farklılaşıp farklılaşmadığı belirlenecek ve (b) ortaya çıkması olası bu farklılıklar sağlık sektörü açısından değerlendirilerek insan kaynakları uygulayıcılarına, yöneticilere ve çalışanlara yönelik bilgi sağlayacaktır.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Günümüz İş Ortamında Kuşaklar

Dengeli ekonomik düzenden belirsizliğin ve karmaşıklığın hâkim olduğu bir ekonomiye, otoriter bir yönetimden katılımın ön planda olduğu bir yönetim anlayışına, kitle üretiminden bireylere özgü olarak uyarlanabilen bir hizmet sunumuna dönüşen ekonomik, sosyal ve teknik yapılarda nitelikli çalışanları kurumlara çekmek ve elde tutmak, önemli stratejik hedeflerden biri haline dönüşmüştür (Yüksekbilgili ve Hatipoğlu, 2015). Bu stratejik hedef doğrultusunda, çalışanların doğdukları, yaşadıkları ve iş hayatına geçmelerine yol açan kuşakları, bu çalışanların farklı şekillerde algılanmasını ve buna uygun liderlik ve yöneticilik yapılması gerekliliğini doğurmaktadır.

Kuşak kavramı genel olarak Alman sosyal bilimci Karl Mannheim'in 1928 yılında kaleme aldığı ve daha sonra 1952 yılında İngilizceye çevrilen "On the Problems of Generations" adlı tartışmalı bir makalesine dayanmaktadır (Mannheim, 1952; Eyerman ve Turner, 1998; Taylor, 2008). Ancak günümüzde yer alan kuşak kavramı ile ilgili sınıflandırma William Strauss ve Neil Howe'nin ilk kitabı olan *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069* adlı kitabına dayanmaktadır (Strauss ve Howe, 1991). Bu teori, geniş bir ilgi uyandırmış ve kuşakların sosyolojisine olan ilgiyi yeniden canlandırmıştır. Bu nedenle Strauss ve Howe'nin geliştirdiği teori, *Strauss-Howe Kuşak Teorisi* olarak kullanılmaya başlamıştır (Hoover, 2009).

Toplum içindeki önemli tarihi olaylar ve sosyal değişimler bireylerin değerlerini, tutumlarını, inançlarını ve eğilimlerini etkilemektedir. Bu nedenle özellikle belli bir zamanda doğan ve belirli bir döneme denk gelen bireyler genellikle özel bazı eğilimlere ve bilişsel algılayış şekillerine sahip olmaktadır (Moss, 2010). İşte bu paylaşılan bazı özel eğilimler ve bilişsel algılayış şekilleri bir bütün olarak kuşak kavramı içerisinde değerlendirilmektedir. Kuşak kavramı, *bireyin gelişimsel aşamasındaki paylaşılan yaşam deneyimlerine dayanan, tarihi ve kültürel etkinliklerini aydınlatan, farklı toplu anıları, deneyimleri ve değerleri ifade eden bir*

kavramdır. Keleş'e (2011) göre bireylerin "yetişme tarzları ve içinde bulundukları ortam değişikliklerine" kuşak adı verilmektedir. Türk Dil Kurumu'nun kuşak kavramı ile ilgili tanımları incelendiğinde ise birçok tanımın yapıldığı gözlenmektedir (Türk Dil Kurumu, 2016). Ancak araştırma kapsamında yer alan ve kuşakların sosyolojik yönüne önem veren tanımlar incelendiğinde, bu tanımlara uygun iki tanım karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, özellikle felsefi yönü ile ön plana çıkmakta ve kuşak kavramını "yaklaşık olarak aynı yıllarda doğmuş, aynı çağın şartlarını, dolayısıyla birbirine benzer sıkıntıları, kaderleri paylaşmış, benzer ödevlerle yükümlü olmuş kişilerin topluluğu" olarak tanımlamaktadır (Türk Dil Kurumu, 2016). İkincisi ise toplum bilimi açısından kuşak kavramı açıklamaya çalışmakta ve kuşak kavramını "yaklaşık yirmi beş, otuz yıllık yaş kümelerini oluşturan bireyler öbeği, göbek, nesil, batın, jenerasyon" olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2016).

Farklı kuşaklardaki bireylerin karakter ve çalışma yöntemlerinin yanı sıra bu çalışanların iş yaşamına uygun beklentileri de değişmektedir (Keleş, 2011). Bununla beraber kuşaklar genel olarak sosyolojik özellikleri açısından ülkeden ülkeye göre de değişmektedir (Lookwood, 2009). Bu yönüyle batı ülkeleri esas alınarak belirlenen sınıflandırmadaki zaman aralıkları Türkiye için tam olarak uymamaktadır (Arslan ve Staub, 2015). Bu açıdan Türkiye'de yapılan araştırmalar esas alındığında, kuşaklar genel olarak Sessiz kuşak/Gelenekselciler (Traditionalists), Bebek Patlaması kuşağı (BabyBoomers), X kuşağı (Generation X), Y kuşağı (Millennials/Generation Y) ve Z kuşağı olarak beşe bölünmüştür. Türkiye'de yapılan kuşaklararası ayrıma göre, 1925-1945 yılları arasında doğanlar Sessiz kuşağı/Gelenekselciler'dir. 1946-1964 yılları arasında doğanlar Bebek Patlaması kuşağıdır. 1965-1979 yılları arasında doğanlar X kuşağıdır. 1980-1999 yılları arasında doğanlar Y kuşağıdır. Son olarak 2000 yılı ve sonrası için ise Z kuşağını ifade etmektedir (Arslan ve Staub, 2015).

Diğer yandan, çalışanların işgücüne girdikleri çağ dikkate alındığında bugünün iş ortamında aktif olarak üç kuşak karşımıza çıkmaktadır (Kuran, 2012; Robbins & Judge, 2013). Bunlar Bebek Patlaması Kuşağı, X kuşağı ve Y kuşağıdır. Bu nedenle aşağıda özellikle bu üç kuşak açıklanmıştır.

2.1.1. Bebek Patlaması Kuşağı (1946-1964)

İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlı doğum oranının artması ile özdeşleştirilen bu kuşak Bebek Patlaması Kuşağı olarak adlandırılmıştır (Arslan ve Staub, 2015). Bu kuşaktaki bireyler 2016 yılı itibari ile 52 ile 70 yaş arasında olan bireylerdir. Bebek Patlaması (BabyBoomers) kuşağındakiler beklenmedik

büyüklikteki bir ekonomik patlama içerisindeki bir topluluk içerisinde büyümüşlerdir. Bu gruptakiler kitlesel medya araçları tarafından desteklenen kurumsal pazarlamanın ilk hedefi olmuşlardır (Taylor, 2008). Türkiye açısından Bebek Patlaması kuşağı değerlendirildiğinde, hükümet 1990'lı yıllarda yaşlı insanların işgücünden çekilmesini ve yerini genç kuşaklara bırakmasını öngörerek, emeklilik yaşını düşürmüştür. Bu durum sonucunda birçok çalışan bu emeklilik teşvikini değerlendirmiş ve işgücünden çekilmiştir. Bu nedenle bu kuşak işgücünde yoğun bir şekilde bulunmamaktadır. Bu kuşağın büyüdüğü dönem incelendiğinde ise Türkiye çok partili sisteme geçiş aşamasındaydı ve genç Cumhuriyet ilk darbesini yaşamıştı. Dolayısıyla bu kuşağın psikolojik gelişimsel durumu bu faktörlerden önemli derecede etkilenmiştir (Kuran, 2012). Bu kuşaktakileri en iyi tanımlayan sıfat, bu bireylerin *kuralcı* olmalarıdır (Kuran, 2013). Bebek patlaması kuşağının hayata bakışları iyimserdir. Bu kuşaktakiler iş etiği açısından kararlı, yetkiye bakışları açısından yetkiyi seven ya da nefret eden, liderlik açısından uzlaşmaya önem veren, ilişkilerde kişisel hazza önem veren bireylerdir. Bu kişilerin keyfini kaçıran şey ise politik olarak yapılan yanlışlıklardır (Zemke, 2000). Bebek Patlaması kuşağındaki bireylerin işyerindeki temel nitelikleri; takım bakış açısına sahip, adanmış, deneyimli, bilgili ve hizmet odaklı olmalarıdır. Bu kuşaktaki bireylerin tercih ettikleri liderlik nitelikleri ise eşit olarak davranan, sıcak ve sevecen, görevi tanımlayan ve demokratik yaklaşıma sahip liderlerin olmasıdır (Lookwood, 2009: 2). Bu kuşaktaki bireyler sosyal olarak açık görüşlüdürler (liberal) ve daha çok grup dinamiklerini tercih ederler (Taylor, 2008).

2.1.2. X Kuşağı (1965-1979)

X kuşağındaki bireyler 2016 yılı itibarı ile 37 ile 51 yaş arasında olan bireylerdir. X kuşağı sosyal ve ekonomik istikrarsızlığın olduğu bir zamanda dünyaya gelmişlerdir. Bu nedenle artık toplumun kültürel odak noktası olmaktan çıkmışlardır. Ayrıca bu çocuklar ekonomik istikrarsızlık nedeniyle, anne ve babaların çalışmak zorunda oldukları bir dönemde sürekli evde yalnız kalmak zorunda (latchkey kids) kalmışlardır. Böylece bu bireyler kendine kendilerine güvenen bireyler haline gelmişlerdir (Taylor, 2008). X kuşağının (generation X veya Gen X) hayata bakışları şüphecidir. Bu kuşaktakileri en iyi tanımlayan sıfat bu bireylerin *rekabetçi* olmalarıdır (Kuran, 2013). Bu kuşaktakiler iş etiği açısından dengeli, yetkiye bakışları açısından yetkiyi umursamaz, liderlik açısından yetkinliğe önem veren, ilişkilerde taahhütte bulunmaya isteksiz olan bireylerdir. Bu kişilerin keyfini kaçıran şey ise klişeler ve yutturulduğunu hissetmeleridir/aldatmacalardır (Zemke, 2000). X kuşağındaki bireylerin işyerindeki temel nitelikleri; bağımsız, uyarlanabilir, yaratıcı, teknoloji okur-yazarı ve statükoya meydan okumaya istekli olmalarıdır. Bu kuşaktaki bireylerin

tercih ettikleri liderlik nitelikleri ise doğrudan iletişime geçen, yetenekli, özgün, biçimsel olmayan, esnek, sonuç odaklı ve öğrenme fırsatlarını destekletici liderlerin olmasıdır (Lookwood, 2009: 2). Türkiye açısından X kuşağı değerlendirildiğinde, Türkiye bu dönemde sağ ve sol olayları ile uğraşmış, politik durum ve toplulukçu olma daha ön plana çıkmıştır (Kuran, 2012). Bu nedenle bu kuşak, 68 kuşağı olarak da adlandırılmaktadır (Arslan ve Staub, 2015). Bu kuşaktakiler daha çok sonuç odaklı olan bireylerdir. Bu bireyler benzeşmeyi sevmemekte, bunun aksine farklılaşmayı istemektedirler. Daha çok çalışmak, kazanmak, başarılı olmak ve farklılaşmak temel odak noktalarıdır. Bu yönüyle bu bireyler daha çok süreçten ziyade sonuca yönelik durumlarla, olaylarla ya da kazanımlarla motive olmaktadır (Kuran, 2013).

2.1.3. Y Kuşağı (1980-1999)

Y kuşağı ekonomik refahın olduğu bir dönemde dünyaya gelen ve bu nedenle de tekrar toplumun kültürel bir odağı olan bir kuşaktır (Taylor, 2008). Bu kuşaktaki bireyler 2016 yılı itibari ile 17 ile 36 yaş arasında olan ve iş hayatında en yüksek düzeyde istihdam edilen bireylerdir (Kuran, 2012). Bu kuşaktaki bireyler öğretmenleri ve aileleri tarafından daha mikro düzeyde yönetilmiş ve yetiştirilmiştir. Bu yönüyle bu kuşağın aşırı şımartıldığı ve kendinden emin bireyler olarak hayatına devam ettiği söylenebilir. Yine bu kuşak aşırı harcama potansiyeli olarak görüldüğü için kitlesel medya tarafından desteklenen kurumsal pazarlamanın artık daha büyük düzeyde bir odağı haline gelmiştir (Taylor, 2008). Y kuşağının (generation Y, Gen Y veya Nexters) hayata bakışları umutludur. Bu kuşaktakiler iş etiği açısından kararlı, yetkiye bakışları açısından kibarlığı esas alan, liderlik açısından ekip halinde çalışmaya önem veren, ilişkilerde kucaklayıcı/kapsayıcı olan bireylerdir. Ancak bu bireyler kendi işletmelerinde belli bir rahatlığa sahip olduklarında pragmatik (faydacı) bir davranış sergileyebilmektedir (Taylor, 2008). Bu kişilerin keyfini kaçırın şey ise gelişigüzelektir (Zemke, 2000). Aynı zamanda bu kuşaktakiler iyi eğitilmiş, etnik olarak daha çeşitli ve hatıralarda yaşatılan gençliğe benzememektedir (Strauss ve Howe, 2000). Bununla birlikte bu kuşaktakileri en iyi tanımlayan sıfat bu bireylerin *yaratıcı* olmalarıdır (Kuran, 2013). Y kuşağındaki bireylerin işyerindeki temel nitelikleri; iyimser, çeşitli görevleri almaya istekli, azimli, teknolojiye meraklı, öğrenmeye ve gelişmeye istekli, takım odaklı ve sosyal sorumluluk sahibi olmalarıdır. Bu kuşaktaki bireylerin tercih ettikleri liderlik nitelikleri ise motive edici, işbirliği yapan, pozitif, eğitici, organize edici, başarı odaklı ve koçluk yapabilen liderlerin olmasıdır (Lookwood, 2009: 2). Türkiye açısından bakıldığında, bu kuşaktakiler sonuçtan ziyade benzeşmeyi isteyen bireylerdir. Bu anlamda Evrim Kuran'ın da tanımladığı gibi *kabile* olma istekleri daha ağır basmaktadır. Birlik olmayı sevmekte ve benzeşmenin olduğu oluşumlarda kendini daha iyi ifade edeceklerine

inanmaktadırlar. Bununla birlikte bu kuşaktaki bireyler yaratıcı özelliklerinin bir uzantısı olarak daha fazla girişimcilik eğilimlerine sahip bireylerdir. Ayrıca ekip olmayı ve sanal topluluklarda kendini ifade etmeyi sevmekte, esnek çalışmaya yatkın olmakta, açık iletişimi sevmekte ve gerçekçilik üzerine kurulu bir davranışla karşılaşmayı istemektedirler (Kuran, 2013).

2.2. Pozitif Psikolojik Sermaye

Sermaye kavramı kavramsal olarak ele alındığında, maddi ve maddi olmayan sermaye olarak iki grupta toplanabilir. Bunlardan birincisi geleneksel ekonomik sermaye olarak da ifade edilen maddi sermayedir. Bu sermaye içerisine tesis, ekipman, marka, patent, mali durum gibi somut değerlerle ölçülebilen sermaye bileşenleri girmektedir. Diğer ise soyut değerlerle ölçülebilen maddi olmayan sermayedir (Luthans, Luthans ve Luthans, 2004). Bu sermaye türü kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır. Bunlar insan sermayesi, sosyal sermaye ve pozitif psikolojik sermayedir. İnsan sermayesi tecrübe, eğitim, bilgi, beceri ve yetenekler, fikirler gibi bireyin direkt olarak kendisi ile olan kazanım ve değerleri içermektedir. Sosyal sermaye, bireyin kendisi ile ilişki ve iletişim ağı içerisinde olduğu bireylerle oluşturduğu ilişki ağına yönelik sermaye türünü ifade etmektedir. Bunlar arasında arkadaşlar, aile üyeleri, meslektaşlarla olan ilişkiler ve diğer tüm iletişim ağına yönelik birikimler bu sermaye içerisinde değerlendirilmektedir. Diğer bir maddi olmayan sermaye türü ise pozitif psikolojik sermayedir. Bu sermaye türü içerisinde bireyin kendisine duyduğu güven ve yeterlilik düzeyi, umut, iyimserlik ve olaylara karşı dayanıklılığı girmektedir. Bu anlamda genel olarak bu sermaye türleri ele alındığında, geleneksel sermaye *neye sahip olduğumuzu* ifade etmektedir. Maddi olmayan sermaye türlerinden insan sermayesi *ne bildiğimiz*, sosyal sermaye *kimi tanıdığımız* ve pozitif psikolojik sermaye ise *kim olduğumuz* ile ilgilidir (Luthans ve Youssef, 2004; Luthans, Luthans ve Luthans, 2004). Bu yönüyle çalışanın kim olduğu ve hangi psikolojik yeterliliklere sahip olduğu çok önemlidir. Bu bakımdan pozitif psikolojik sermaye diğer sermaye türlerini reddetmemekte, maddi olmayan sermaye türlerinin psikolojik yönüne vurgu yapmaktadır. Çalışanın aynı kişilik özelliklerine benzer şekilde yıllar içerisinde karşılaştıkları olaylar ve durumlar karşısındaki psikolojik gelişimsel düzeyi de bu durumdan etkilenmektedir. Bu etkileniş sonucunda bireyin bu durumlardan etkilenmesi, onu olaylar ve yaşadıkları karşısında daha güçlü hale getirerek, onu işe ve hayata yönelik daha yeterlilik, sahibi, umutlu, iyimser ve dayanıklı bir kişi haline getirmektedir. Aksine bu durum ve olaylardan olumsuz yönde etkilemesi ise psikolojik olarak onu daha zayıf hale getirerek birçok durum ve olaylarla kendi başına baş edebilmesini engellemektedir.

Pozitif psikolojik sermayenin temelleri pozitif psikolojiye dayanmaktadır. Pozitif psikoloji Martin Seligman'ın (2002a) 1998 yılında psikoloji alanına farklı bir yaklaşımı ile başlamış ve yeni bir akım olarak (Cameron, Dutton ve Quinn, 2003; Luthans ve Youssef, 2004; Kauffman ve Scoular, 2004) psikoloji alanındaki yerini almıştır. Aslında İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren psikoloji biliminin özellikle yapısal kaynaklı zihinsel hastalıklara ve patolojilere odaklandığı gözlenmektedir. Ancak bu yönüyle psikolojinin unutulmuş iki altın misyonu olan "insanların doğru olan yönleriyle ilgilenme" ve "onları geliştirme" ise göz ardı edilmektedir. Bu anlamda pozitif psikoloji klinik psikolojinin açıklarını kapatarak, psikoloji biliminin insana olan bakış açısını değiştirmiştir (Sheldon ve King, 2001; Cameron, Dutton ve Quinn, 2003; Luthans ve Youssef, 2004; Hodges ve Clifton, 2004; Kauffman ve Scoular, 2004).

Pozitif psikolojiyi ise çalışanların olumlu ve güçlü yönlerini ön plana çıkaran (Fredrickson, 2003) pozitif örgütsel bilim ve pozitif örgütsel davranış akımları ortaya çıkarmıştır (Cameron, 2005; Bakker ve Schaufeli, 2008; Donaldson ve Ko, 2010). Pozitif örgütsel bilim, işletmelerin etkinliklerini artırabilecek ve zorlu koşullarda varlıklarını devam ettirmesini sağlayacak örgüt düzeyindeki olumlu özelliklere esas almaktadır. Pozitif örgütsel davranış ise birey düzeyinde yer alan ve günlük iş yaşamındaki insan kaynağının ölçülebilen niteliklerini esas almaktadır. Bu ölçülebilen özellikler performans iyileştirmelerinde kullanılabilen ve işletme amaçları doğrultusunda işletmeler ve yöneticiler tarafından da yönetilebilen özelliklerine sahip olunan nitelikleridir (Luthans, 2002a; Luthans, Vogelgesang ve Lester, 2006b). Bu yönüyle pozitifliği esas alan pozitif psikoloji, hem pozitif örgütsel bilimi hem de pozitif örgütsel davranışı içerisine alan bir şemsiye olarak değerlendirilebilir. Pozitif psikolojik sermaye ise aslında pozitif örgütsel davranış içerisinde yer alan ve bağımsız olarak ayrı ayrı birer bireysel nitelik olan öz-yeterlilik, dayanıklılık, iyimserlik ve umut gibi bileşenlerin bir araya getirdiği bir kavramdır. Bu kavramlar ise bir bütün olarak bireyin kim olduğu ile ilgili bilgileri sunan, diğer bir deyişle bireyin psikolojik kaynaklarını ifade eden bir kavramdır (Luthans ve Youssef, 2004).

Pozitif psikolojik sermaye Luthans ve Youssef'e (2004) göre öz-yeterlilik, umut, iyimserlik ve dayanıklılık olmak üzere dört bileşenden oluşmaktadır. Aşağıda bu bileşenler ayrı başlıklar altında açıklanmıştır.

2.2.1. Öz-yeterlilik

Temeli Bandura'nın (1982, 1997) sosyal bilişsel teorisine dayanan öz-

yeterlilik, bireyin herhangi bir durum karşısında gerekli davranışlarda bulunabilmesine yardım eden, diğer bir ifadeyle bilişsel kaynaklarını harekete geçirme noktasında kendisine duyduğu yeterliliği ve güven duygusunu ifade eden bir kavramdır (Stajkovic ve Luthans, 1998b; Henry, 2004; Harms ve Luthans, 2012: 590). Öz-yeterlilik bireylerin hedeflere, olaylara ve durumlara yönelik olarak özel çıktılar elde etmesi noktasında kendisine inanmasını ve güvenmesini ifade etmektedir (Luthans ve Youssef, 2004; Kümbül Güler, 2012). Çalışanların öz-yeterlilik düzeyleri, çalışanların birey olarak diğer bireylere karşı olan güçlü yönlerinin ön plana çıkarılması (Hodges ve Clifton, 2004), iş performansları hakkında düzenli olarak bildirimde bulunulması (Kaplan ve Kaiser, 2010), örgüt içinde her düzede çalışan arasında pozitifliğin bir çalışma felsefesi haline getirilmesi (Bandura, 2009) ve liderliğin türü veya kalitesi (Sivanathan, Arnold, Turner ve Barling, 2004) ile artırılabilir. Öz-yeterliliğin birçok çıktı üzerinde olumlu yönde etkileri vardır. İş performansı (Stajkovic ve Luthans, 1998a; Judge, Jackson, Shaw, Scott ve Rich, 2007), stres yaratan durumlara karşı daha etkin mücadele ve etkin stres yönetimi (Sivanathan, vd., 2004) ve çalışanların motivasyonunun yükseltilmesi (Luthans, 2002b) üzerinde olumlu etkileri vardır. Bu nedenle işletmelerin çalışanlarının öz-yeterlilik düzeylerini artırıcı eylemlerde bulunmasının, işletmeler için pozitif iş çıktılarına dönüşebileceğini göz önünde bulundurmalarında yarar vardır.

2.2.2. Umut

Umut ile ilgili çalışmaların temeli C. Rick Snyder'e dayanmaktadır (Snyder vd., 1996; Snyder, Rand ve Sigmon, 2002; Luthans ve Youssef, 2004). Bireylerin amaçlarına ve hedeflerine ulaşma noktasında, gerekli olabilecek yollara ve bu yolları kullanma iradesine sahip olma inancını ifade etmektedir (Luthans ve Youssef, 2004; Kümbül Güler, 2012). Bu açıdan bireylerde umudun varlığından söz edebilmek için umudun üç aşamasını açıklamakta fayda vardır. Bunlardan birincisi isteklilik ile ilgilidir. Birey istekli olduğunda, amaca ulaşma yönünde kendini harekete geçirebilmektedir. İkincisi ise irade sahibi olma ile ilgilidir. Birey amaca olan istekliliği yanında, bu istekliliğini harekete geçirebilecek iradesini de göstermelidir. Üçüncüsü ise bu isteklilik ile gösterilen iradenin çeşitli yollar vasıtasıyla bireyi amaca götürebileceği konusundaki inancın olmasıdır. Bu aşamaların bir bütün olarak varlığı, bireyin bir konu hakkında umutlu olduğunun işaretlerini vermektedir (Snyder vd., 1991; Luthans vd., 2006a; Luthans vd., 2008a). Umudun birçok çıktı üzerinde olumlu yönde etkileri vardır. İş performansı ve diğer performans değişkenleri, karlılık, işten ayrılma niyeti ve iş tatmini (Peterson ve Luthans, 2003; Luthans, Luthans ve Luthans, 2004) üzerinde olumlu etkileri vardır. Bu nedenle işletmelerin çalışanlarının umut düzeylerini artırıcı eylemlerde bulunmasının, işletmeler için pozitif iş çıktılarına

dönüşebileceğini ve insan kaynaklarının da bu yönde olumlu gelişeceklerini göz önünde bulundurmalarında yarar vardır (Luthans ve Jensen, 2002).

2.2.3. İyimserlik

Pozitif psikolojik sermayenin bileşenlerinden iyimserlik, Seligman (2006) tarafından yapılan araştırmalara dayanmaktadır. Bireylerin sürekli devam eden ve etki derecesi düzeyi yüksek olaylara içsel olarak olumlu durumları atfetmesi ve bu durumlara pozitif bir şekilde yaklaşmasını ifade etmektedir (Luthans ve Youssef, 2004; Kümbül Güler, 2012). İyimser bireyler dışsal, geçici ve etki derecesi yüksek olaylara ise olumsuz durumları atfetmektedirler. Bu anlamda iyimserlik bireylerin mevcut zamanda ve gelecekte olacak olaylara yönelik olumlu bir beklenti içerisine girmelerine neden olarak, onların motivasyonlarını artıracak ve günlük yaşamları da bu durumdan pozitif olarak etkilenecektir (Luthans, 2012). İyimserliğin birçok çıktı üzerinde olumlu yönde etkileri vardır. Takım başarısı, işteki üretkenlik, düşük personel devir hızı, stresi azaltma, belirsizlik ve risk karşısında tolerans (Seligman, 2006), yüksek fiziksel ve öznel iyi-oluş (Carver ve Scheier, 2002) iyimserliğin olumlu etkileri arasında yer almaktadır. Bu nedenle işletmelerin çalışanlarının iyimserlik düzeylerini artırıcı uygulamalarda bulunmasının ve özellikle stresli, belirsizlik düzeyi yüksek ve yaratıcılık düzeyi yüksek işler için iyimser bireyleri tercih etmesinin (Seligman, 2006) işletmeler için pozitif iş çıktılarına dönüşebileceğini dikkate almalarında yarar vardır.

2.2.4. Dayanıklılık

Dayanıklılık ile ilgili araştırmaların temeli, Ann Masten tarafından yapılan araştırmalara dayanmaktadır (Masten, 2001; Masten ve Reed, 2002). Dayanıklılık, bireylerin gerek etrafında olan ve yaşadığı sıkıntı veren, sorun yaratan olaylara, başarısızlıklara ya da kaybedişlere kolay bir şekilde yenik düşmemesini ve teslim olamamasını ifade etmektedir. Bu yönüyle bireyler gerçekleşen bu negatif değişimleri yaşamın ve iş hayatının kaçınılmaz bir parçası olarak kabul ederek, bu durumlardan olumlu bir çıkarım yapmaktadırlar (Luthans ve Youssef, 2004; Kümbül Güler, 2012). Dayanıklılık bir sonuç olmaktan öte, uyum esaslı bir süreçtir (Masten, 2001; Masten ve Reed, 2002). Dayanıklı bireyler etrafındaki gerçek durumları önce kabul etmekte, kendi değerleriyle bu durumların yaşamın bir parçası olduğuna inanmakta ve bu durumlarla mücadele etmek adına çözümler üretme becerilerini kullanmaktadırlar (Coutu, 2002). Bu nedenle dayanıklılık, bireyleri etrafındaki negatif durumların veya olayların olumsuz etkilerinden koruyan koruyucu bariyerler oluşturmaktadır (Reivich ve Shatte, 2002). Dayanıklılığın birçok çıktı üzerinde olumlu yönde etkileri vardır.

Dayanıklılık belirsizlik ve değişkenliğin olduğu iş çevrelerinde doğru ve hızlı karar vermeyi sağlamakta, stres düzeyini düşürmekte (Stewart, Reid ve Mangham, 1997; Reivich ve Shatte, 2002) ve düşük yalnızlık ve umutsuzluk duygusu (Güloğlu ve Kararımak, 2010) ile iş hayatında çalışanın daha etkin bir şekilde çalışmasını sağlamaktadır.

2.3. Kuşaklar ve Psikolojik Sermaye Arasındaki İlişki

Pozitif psikolojik sermaye ile ilgili yapılan çeşitli araştırmalarda yaş ve pozitif psikolojik sermaye arasında anlamlı farklılıklar belirlenmiştir. Bu araştırmalarda genel olarak pozitif psikolojik sermaye düzeyinin genç çalışanlarda düşük, yaşça büyük olan çalışanlarda ise daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Yıldız, 2015). Bu araştırmalardan kısaca bahsetmek gerekirse; Luthans vd. (2005) tarafından Çin’de iki özel ve bir devlet olmak üzere üç üretim işletmesinin 422 çalışanı ile yapılan araştırmada, pozitif psikolojik sermaye (umut ve dayanıklılık açısından) ile yaş arasında pozitif bir ilişki gözlenmiştir. Norman vd. (2010) tarafından ABD’de çeşitli sektörlerden 199 yetişkin çalışan ile yapılan araştırmada, pozitif psikolojik sermaye ile yaş arasında pozitif bir ilişki gözlenmiştir. Roberts vd. (2011) tarafından ABD’de çeşitli sektörlerden 390 yetişkin çalışan ile yapılan araştırmada, psikolojik sermaye ve yaş değişkeni arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki gözlenmiştir. Çalışanların yaşlarının artması, onları birçok durumla karşı karşıya getirmektedir. Bu durumlar sonucunda çalışanın psikolojik gelişimsel durumunu ya da psikolojik kaynaklarını ifade eden öz-yeterlilik, iyimserlik, umut ve dayanıklılık durumları da değişim göstermektedir. Özellikle yaşın ilerlemesi ile birlikte birçok psikolojik tepkinin şiddeti de azalmakta ve birçok olağandışı durum ile daha aktif bir şekilde mücadele edilerek ya da bu durumlar yönetilerek, yaşanan durumların ve olayların etkisi hafifletilmektedir. Yaşla beraber gelen deneyim süreci bireyleri kendilerine daha fazla güvenen, umutlu, iyimser ve dayanıklı bireyler haline getirmektedir. Bu açıdan yaşça büyük olan deneyimli çalışanların iş hayatında bulundukları zaman dilimi dikkate alındığında, X kuşağındaki çalışanların pozitif psikolojik gelişimsel durumlarının diğer çalışanlara göre daha yüksek düzeyde olması beklenmektedir. Sonuç olarak bu araştırma sonuçları kuşaklara genişletildiğinde, Y kuşağındaki çalışanların X kuşağındaki çalışanlara göre daha düşük düzeyde pozitif psikolojik sermaye düzeyine sahip olmaları öngörülmektedir.

İlgili alanyazın ışığında, aşağı yer alan hipotezler test edilmek üzere ileri sürülmüştür:

H1: Çalışanların pozitif psikolojik sermaye düzeyleri (öz-yeterlilik, umut, iyimserlik ve dayanıklılık) kuşaklara göre (X ve Y kuşağı) farklılık göstermektedir.

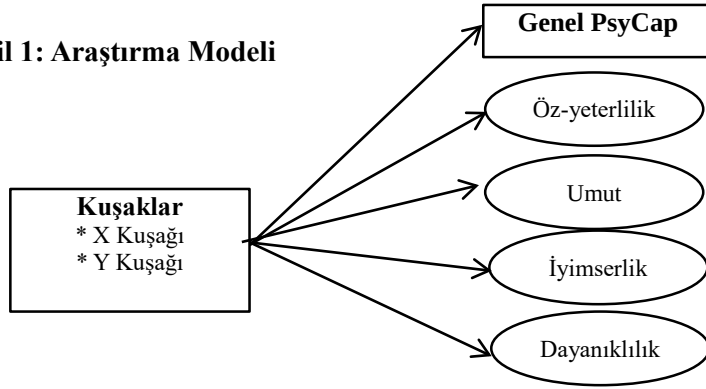
H1a: Çalışanların öz-yeterlilik düzeyleri kuşaklara göre (X ve Y kuşağı) farklılık göstermektedir.

H1b: Çalışanların umut düzeyleri kuşaklara göre (X ve Y kuşağı) farklılık göstermektedir.

H1c: Çalışanların iyimserlik düzeyleri kuşaklara göre (X ve Y kuşağı) farklılık göstermektedir.

H1d: Çalışanların dayanıklılık düzeyleri kuşaklara göre (X ve Y kuşağı) farklılık göstermektedir.

Şekil 1: Araştırma Modeli



3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Örneklemi ve Veri Toplama Süreci

Araştırma verileri yarı yapılandırılmış soru formu ile toplanmıştır. Veriler toplanırken kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Verilenin toplanması yaklaşık olarak bir ay sürmüştür. Öncelikle kişisel mail aracılığı ve yüz yüze uygulanmak suretiyle 400 anket dağıtılmıştır. 288 anket için katılımcılardan dönüş yapılmıştır. Toplanan anketlerden uç değerlere sahip 4 anket uygulama dışında tutulmuştur. Sonuç olarak araştırmanın örneklemi, İstanbul ilindeki bir özel ve bir kamu olmak üzere iki hastaneden toplanan 284 sağlık çalışanıdır. Bu sağlık çalışanlarının 183'ü (% 64) Y kuşağı ve 101'i (% 36) de X kuşağıdır. Sektör açısından ise çalışanların % 90'ı (256 kişi) kamu çalışanı ve % 10'u ise özel sektörde istihdam edilen sağlık çalışanlarıdır.

3.2. Ölçekler

Pozitif psikolojik sermaye için Luthans vd. (2007a) tarafından geliştirilen "Psikolojik Sermaye Ölçeği (PsyCap)" kullanılmıştır. Ölçek umut, iyimserlik, öz yeterlilik ve dayanıklılık olmak üzere 4 boyuttan ve 24 ifadeden oluşmaktadır. Bu

boyutların birleşimi ise psikolojik sermayeyi oluşturmaktadır. Ölçeğin 3 ters (negatif olarak ifade edilen) ifadesi Türkçe uyarlama çalışmaları sonucunda ölçekten çıkarılmıştır (Çetin ve Basım, 2012). Bu nedenle ölçeğin 21 maddelik hali kullanılmıştır.

3.3. Bulgular

3.3.1. Demografik Bulgular

Ankete katılanların % 70,8'i kadın, % 29,2'si erkek çalışanlardan oluşmaktadır. Yaş açısından % 64,4'ü 18-31 yaş arasında ve % 35,6'sı 32-45 yaş arasında yer almaktadır. Eğitim seviyesi açısından % 13,7'si lise, % 25,4'ü ön lisans, %33,5'i lisans ve % 27,5'i lisansüstü çalışanlardan (yüksek lisans ve doktora) oluşmaktadır. Statü açısından %21,5'i doktor/dış hekimi, % 52,5'i hemşire/ebe, % 18'i tekniker/teknisyen, % 3,5'i tıbbi sekreter ve % 4,6'sı diğer grubunda (sosyal hizmet uzmanı gibi) yer alan çalışanlardan oluşmaktadır. Deneyim açısından (toplam çalışma süresi) % 69,4'ü 1-10 yıl arasında, % 19,7'si 11-20 yıl arasında ve % 10,9'u 21 yıl ve üzerinde çalışma deneyimine sahiptirler. Demografik özellikler ayrıca tablo olarak Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Demografik Özellikler

Değişkenler		Frekans	%	Değişkenler		Frekans	%
Cinsiyet	Kadın	201	70.8	Yaş	18-31 yaş	183	64.4
	Erkek	83	29.2		32-45 yaş	101	35.6
Eğitim	Lise	39	13.7	Statü	Doktor/Dış Hekimi	61	21.5
	Ön lisans	72	25.4		Hemşire/Ebe	149	52.5
	Lisans	95	33.5		Tekniker/Teknisyen	51	18
	Lisansüstü	78	27.5		Tıbbi Sekreter	10	3.5
Deneyim	1-10 yıl	197	69.4		Diğer	13	4.6
	11-20 yıl	56	19.7				
	21 yıl ve üstü	31	10.9				
Toplam		284	100	Toplam		284	100

Çalışanların demografik özellikleri incelendiğinde genel olarak çalışanların büyük çoğunluğu cinsiyet açısından kadın, yaş açısından 18-31 yaş arasında, eğitim düzeyi açısından lisans derecesine sahip, statü açısından hemşire ve ebe, deneyim açısından ise 1-10 yıl arasında tecrübeye sahip çalışanlardır.

3.3.2. Güvenilirlik ve Geçerlilik

Pozitif psikolojik sermaye ölçeğinin güvenilirliği için yapılan analiz sonucunda, güvenilirliği düşük 3 madde analiz dışı bırakılmıştır. Ölçeğin genel Cronbach's alfa güvenilirlik katsayısı (α) 0.85'dir. Geçerlilik analizi için ise doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda tüm maddeler anlamlı katkı sağlamıştır ($p < 0.05$). Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda, uyum indeksler iki-kare (χ^2) = 259.19; serbestlik derecesi (sd) = 127; χ^2/sd = 2.04; GFI = 0.91; CFI = 0.90; RMR = 0.05 ve RMSEA = 0.06'dır. Bu uyum indeksleri ölçeğin kabul edilebilir sınırlarda geçerli olduğu göstermektedir (Ho, 2014; Hair vd., 2010; Byrne, 2001; Hu ve Bentler, 1999; Sümer 2000). Bu analizler sonucunda ölçeğin dört faktörlü ilişkili yapısı, en yüksek uyum iyilik indekslerine sahip olarak doğrulanmıştır.

3.3.3. Bağımsız Örneklem t-Testi Sonuçları

Araştırma verilerinin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek için tek örneklem Kolmogorov-Smirnov testi yapılmıştır. Analiz sonucunda araştırma verilerin normal dağıldığı belirlenmiştir ($p > 0.05$). Bu nedenle araştırmanın ana ve diğer alt hipotezleri bağımsız örneklem t-testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda (bkz. Tablo 2) pozitif psikolojik sermaye düzeyi, kuşaklara göre anlamlı bir farklılık göstermiştir ($p < 0.05$). Tablo 2'deki bağımsız örneklem t-testi sonuçları incelendiğinde, iyimserlik alt boyutu hariç olmak üzere, öz-yeterlilik, umut, dayanıklılık alt boyutları ve genel pozitif psikolojik sermaye açısından kuşaklar açısından anlamlı farklılıklar bulunmuştur. İstatistiksel olarak anlamlı yapılar incelendiğinde, tüm yapılarda Y kuşağının pozitif psikolojik sermaye düzeyinin X kuşağındaki çalışanlara göre anlamlı derecede düşük olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak H1c alt hipotezi desteklenmemiştir. Diğer yandan araştırmanın temel hipotezi olan H1 hipotezi ve H1a, H1b ve H1d hipotezleri desteklenmiştir.

Tablo 2: Çalışanların PsyCap Düzeylerinin Cinsiyetleri Değişkeni Açısından İncelenmesine Yönelik t-testi Sonuçları

PsyCap Boyutları	Kuşaklar	N	$\bar{X}$	Ss	df	t	p
Öz-yeterlilik	Y	183	4.00	.58	282	-2.037	0,043*
	X	101	4.14	.53			
Umut	Y	183	3.88	.58	282	-3.315	0,001**
	X	101	4.12	.55			
Dayanıklılık	Y	183	3.92	.60	282	-2.340	0,020*
	X	101	4.09	.55			
İyimserlik	Y	183	3.28	.80	282	-0.487	0,626
	X	101	3.33	.83			
Genel PsyCap	Y	183	3.77	.50	282	-2,502	0,013*
	X	101	3.92	.45			

4. Tartışma ve Sonuç

Araştırma sonucunda genel olarak 17 ile 36 yaş arasında yer alan (1980-2000 arası doğanlar) ve Y kuşağı olarak adlandırılan sağlık çalışanlarının pozitif psikolojik sermaye düzeylerinin, 37 ile 51 yaş arasında yer alan X kuşağı (1965-1979 arası doğanlar) sağlık çalışanlarına göre anlamlı derecede düşük olduğu tespit edilmiştir. X kuşağındaki bireylerin sosyal ve ekonomik istikrarsızlığın olduğu dönemlerde dünyaya gelmeleri ve ebeveynlerinin çalışmaları, onları birçok şeyi kendi başlarına yapmak zorunda bırakmaktadır (Taylor, 2008). Bu nedenle bu bireyler büyüyüp iş hayatına katıldıklarında, kendilerine daha çok güvenen bireyler haline gelmektedirler. Daha sonra bu bireyler iş hayatına katıldıklarında ise bireysellikten ziyade grup dinamiklerine önem vermekte ve bununla beraber kendi koşullarında denge kurarak aile duygusunu da bu yönde yaratmaya çalışmaktadırlar. Doğal olarak bu bireylerin kendi dönemlerinde yaptıkları paylaşımlar ve kolektivist tutumlar iş yaşamında da devam ettirilmektedir. Bu bireylerin bir bütün olarak yaşadıkları kuşak düşünüldüğünde ise bu gelişmeler sonucunda X kuşağı çalışanların pozitif psikolojik kaynakları, bu gelişmelerden pozitif yönde etkilenmektedir. Özellikle de sağlık sektörü gibi ekip çalışmasının önem kazandığı sektörlerde (Yıldız vd., 2015) çalışan bireylerin pozitif psikolojik gelişimsel durumları ise bu koşullardan daha fazla olumlu olarak etkilenmektedir.

Y kuşağı çalışanları ise içgüdüsel olarak rahat ve teknolojiye yetenekli olan,

idealist, umutlu, iyimser, kendilerine güvenen ve işbirlikçi, sosyal ve çevresel meselelere düşkün olan bireylerdir. Geçmişteki Bebek Patlaması kuşağından önceki Yaşlılar (Elders) kuşağının değerleri ve hikâyeleri ile bir yakınlığa sahip olan Y kuşağındaki bireyler, önceki kuşaklara göre daha az isyankârdır (Taylor, 2008). Bu özellikleri ile diğer kuşaklara göre ön plana çıkan Y kuşağı çalışanlarını işletmeler yeterince anlamadıklarında ve bu bireyler için uygun çalışma koşulları yaratmadıklarında, bu bireylerin pozitif psikolojik gelişimsel durumları bu durumlardan olumsuz olarak etkilenmektedir. Bu durum ise bu bireylerden etkin ve verimli bir şekilde yararlanılmaması ile sonuçlanmaktadır. Bu nedenle bu bireylere yönelik çalışma koşullarının oluşturulması ve bu kuşağın karakteristik özelliklerine yönelik eylem planlarının hayata geçirilmesinde yarar vardır. Bu anlamla işyeri içerisindeki eğitim uygulamalarının içerisine bu kuşakların daha iyi tanınmasına yönelik bilgilerin eklenmesinde yarar vardır.

Bununla beraber, Y kuşağı çalışanlar iş ortamında esnekliğe ve otonomiye önem veren ve bu esneklik sağlandığında motivasyonları artan bir kuşaktır. Bu nedenle Y kuşağı çalışanlara yönelik mentorluk/rehberlik edici ve rol model olabilecek şekilde bir liderlik ve yöneticilik tarzının sergilenmesi, bu kuşağın güven düzeyini yükselterek daha yüksek motivasyonla çalışmalarını sağlayacaktır. Bununla beraber bu çalışanlara geribildirim verilmesi, bireylerarası farklılıklara önem verilmesi, gelecek beklentilerini karşılayacak kariyer yönetimi uygulamalarının yaygınlaştırılması bu kuşağın beklentilerini daha iyi karşılayacaktır (Keleş, 2011).

Hastanelerin diğer sağlık kuruluşlarına göre sürdürülebilir rekabet üstünlüğü elde edilebilmesinin temel unsurlarından birisi, pozitif psikolojik sermaye düzeyi yüksek çalışanları istihdam etmesidir. Y kuşağı olarak ifade edilen genç çalışanların büyük çoğunluğunun iş yaşamında olduğu düşünüldüğünde, bu kuşağı motive edecek faktörlerin belirlenmesi ve psikolojik gelişimsel durumlarını negatif olarak etkileyebilecek faktörlerin ortadan kaldırılması önemlidir. Sağlık sektörü gibi yoğun çalışma saatlerinin geçerli olduğu bir sektörde çalışanlarının ölçülebilir ve küçük eğitim müdahaleleri ile psikolojik sermaye düzeylerinin yükseltilebilmesi/geleştirilebilmesi mümkündür (Luthans vd., 2008a). Bu nedenle hastane yönetimlerinin desteği ile özellikle insan kaynakları ve eğitim departmanları ile müşterek olarak yapılacak eğitim müdahalelerinin Y kuşağı çalışanlarının pozitif psikolojik sermaye düzeyini artırması olasıdır. Böylece hatanın kabul edilmediği ve etkin iş çıktılarının elde edilmesi beklenen sağlık kuruluşlarında Y kuşağı çalışanlarından optimum düzeyde faydalanılması, bu kuşağın benzersiz psikolojik sermayesinden faydalanılması ve yüksek performans çıktılarının elde edilmesi söz konusu olabilir

(Luthans ve Youssef, 2004; Kümbül Güler, 2012).

Sonuç olarak, işverenlerin geleneksel maddi sermaye ve entelektüel sermaye yanında psikolojik sermayeye de odaklanmalarında yarar vardır. Çünkü çalışanların psikolojik gelişimsel durumlarını ifade eden psikolojik sermayenin çalışanın içinde bulunduğu kuşağa göre değişebileceklerini göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Y kuşağı çalışanların iş yaşamındaki beklentileri farklıdır. Sadece sonuçlarla/çıkartılarla ilgilenmemekte süreçte yaratılan değere ve anlama da önem vermektedirler. Bu durum ise işverenlerin bu çalışanlara bu yönlerine uygun bir şekilde davranmasını gerekli kılmaktadır.

Araştırmanın alanyazına yaptığı katkıların yanında bazı sınırlılıkları ve araştırma kapsamında geliştirilen bazı öneriler de vardır. Öncelikle araştırma sadece İstanbul ilindeki bir kamu ve bir özel hastanede çalışan sağlık çalışanları ile sınırlıdır. Araştırmada hastanelerin resmi izin vermemesi nedeni ile kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu nedenle daha sonra yapılacak araştırmalarda olasılıklı örnekleme yöntemlerinin kullanılması önerilmektedir. Bu sayede araştırma sonuçları sağlık sektörü açısından daha da genelleştirilebilir. Bununla beraber araştırma tek sektör ile sınırlı kalmıştır. Bu açıdan sektörel açıdan esnekliğin yüksek ve ekip çalışmasın da yaygın olduğu (proje bazlı çalışan) bilişim sektöründe araştırma hipotezleri tekrar sınanabilir. Aynı zamanda kuşaklar (kukla/dummy değişken olarak) ve pozitif psikolojik sermaye arasındaki ilişkide esnekliğin düzenleyici (moderating) rolü ayrı bir araştırma konusu olarak incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Arslan, A. ve Staub, S. (2015). “Kuşak Teorisi ve İçgirişimcilik Üzerine Bir Araştırma”, *KAÜ İİBF Dergisi*, 6(11), 1-24.
- Bakker, A. B. and Schaufeli, W. B. (2008). “Positive Organizational Behavior: Engaged Employees in Flourishing Organizations”, *Journal of Organizational Behavior*, 29(2), 147-154.
- Bandura, A. (1982). “Self-Efficacy Mechanism in Human Agency”, *American Psychologist*, 37(2), 122-147.
- Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*, New York, NY: W. H. Freeman and Company.
- Bandura, A. (2009). “Cultivate Self-Efficacy for Personal and Organizational Effectiveness in Locke, E. A. (Ed.), *Handbook of Principles of Organization Behavior: Indispensable Knowledge for Evidence-Based Management* (p. 179-200). New York, NY: Wiley.
- Cameron, K. S. (2005). “Organizational Effectiveness: Its Demise and Re-emergence through Positive Organizational Scholarship” in Smith, K. G. and Hitt, M. A. (Eds.), *Great Minds in Management* (p. 304-330). New York, NY: Oxford University Press Inc.
- Cameron, K. S., Dutton, J. E. and Quinn, R. E. (2003). “Positive Organizational Scholarship” in Cameron, K. S., Dutton, J. E. and Quinn, R. E. (Eds.), *Positive Organizational Scholars* (p. 3-13). San Francisco, CA: Berrett-Koehler.
- Carver, C. S. and Scheier, M. S. (2002). “Optimism” in Snyder, C. R. and Lopez, S. J. (Eds.), *Handbook of Positive Psychology* (p. 231-243), New York, NY: Oxford University Press.
- Coutu, D. L. (2002). How Resilience Works, *Harvard Business Review*, 80(5-May), 46-55.
- Donaldson, S. I. and Ko, I. (2010). Positive Organizational Psychology, Behavior, and Scholarship: A Review of the Emerging Literature and Evidence Base, *The Journal of Positive Psychology*, 5(3), 177-191.

Eyerman, R., & Turner, B. S. (1998). "Outline of a Theory of Generations", *European Journal of Social Theory*, 1(1), 91-106.

Fredrickson, B. L. (2003). "The Value of Positive Emotions: The Emerging Science of Positive Psychology Is Coming to Understand Why It's Good to Feel Good", *American Scientist*, 91(4), 330-335.

Güloğlu, B. ve Kararımak, Ö. (2010). "Üniversite Öğrencilerinde Yalnızlığın Yordayıcısı Olarak Benlik Saygısı ve Psikolojik Sağlamlık", *Ege Eğitim Dergisi*, 11(2), 73-88.

Harms, P. D. and Luthans, F. (2012). "Measuring Implicit Psychological Constructs in Organizational Behavior: An Example Using Psychological Capital", *Journal of Organizational Behavior*, 33(4), 589-594.

Henry, J. (2004). "Positive and Creative Organization" in Linley, P. A. and Joseph, S. (Eds.), *Positive Psychology in Practice* (p. 269-286). New Jersey, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

Hodges, T. D. and Clifton, D. O. (2004). "Strengths-Based Development in Practice" in Linley, P. A. and Joseph, S. (Eds.), *Positive Psychology in Practice* (p. 256-268). New Jersey, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

Hoover, E. (11 October 2009). *The Millennial Muddle. The Chronicle of Higher Education*. Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2016.

Judge, T. A., Jackson, C. L., Shaw, J. C., Scott, B. A. and Rich, B. L. (2007). "Self-Efficacy and Work-Related Performance: The Integral Role of Individual Differences", *Journal of Applied Psychology*, 92(1), 107-127.

Kaplan, R. E. and Kaiser, R. B. (2010). "Toward Positive Psychology for Leaders" in Linley, P. A., Harrington, S. and Garcea, N. (Eds.), *Oxford Handbook of Positive Psychology and Work* (p. 107-117). New York, NY: Oxford University Press, Inc.

Kauffman C. and Scoular, A. (2004). "Toward a Positive Psychology of Executive Coaching" in Linley, P. A. and Joseph, S. (Eds.), *Positive Psychology in Practice* (p. 287-302). New Jersey, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

Keleş, H. N. (2011). “Y Kuşağı Çalışanlarının Motivasyon Profillerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 129-139.

Kuran, E. (2012). “Türkiye’de İşveren Markalama ve Y Kuşağı”. 03 Kasım 2012, http://evrimkuran.com/yazilarim/turkiyede_isveren_markalama_ve_y_kusagi, Erişim Tarihi: 15 Temmuz 2016.

Kuran, E. (2013). “Yaşasın Y Kuşağı!” *Hürriyet Gazetesi*, 8 Haziran 2013, <http://www.hurriyet.com.tr/yasasin-y-kusagi-23465715>, Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2016.

Kümbül Güler, B. (2012). “Pozitif Psikolojik Sermaye: Tanımı, Bileşenleri ve Yönetimi” İçinde Keser, A., Yılmaz, G. ve Ş. Yürür (Ed.), *Çalışma Yaşamında Davranış: Güncel Yaklaşımlar* (p. 119-146). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Lockwood, N. R. (2009). “The Multigenerational Workforce: Opportunity for Competitive Success”, *Alexandria, VA: The Society for Human Resource Management*.

Luthans, F. (2002a). “Positive Organizational Behavior: Developing and Managing Psychological Strengths”, *Academy of Management Executive*, 16(1), 57-72.

Luthans, F. (2002b). The Need for and Meaning of Positive Organizational Behavior, *Journal of Organizational Behavior*, 23(6), 695-706.

Luthans, F. and Jensen, S. M. (2002). “Hope: A New Positive Strength for Human Resource Development”, *Human Resource Development Review*, 1(3), 304-322.

Luthans, F., Luthans, K. W. and Luthans, B. C. (2004). “Positive Psychological Capital: Beyond Human and Social Capital”, *Business Horizons*, 47(1), 45-50.

Luthans, F. and Youssef, C. M. (2004). “Human, Social, and Now Positive Psychological Capital Management: Investing in People for Competitive Advantage”, *Organizational Dynamics*, 33(2), 143-160.

Luthans, F., Avolio, B. J., Walumbwa, F. O., & Li, W. (2005). “The Psychological Capital of Chinese Workers: Exploring the Relationship with Performance”, *Management and Organization Review*, 1(2), 249-271.

Luthans, F., Avey, J. B., Avolio, B. J., Norman, S. M. and Combs, G. M. (2006a). "Psychological Capital Development: Toward a Micro-Intervention", *Journal of Organizational Behaviour*, 27(3), 387-393.

Luthans, F., Vogelgesang, G. R. and Lester, P. B. (2006b). "Developing the Psychological Capital of Resiliency", *Human Resource Development Review*, 5(1), 25-44.

Luthans, F., Youssef, C. M. and Avolio, B. J. (2007a). *Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge*, New York, NY: Oxford University Press, Inc.

Luthans, F., Avey, J. B. and Patera, J. L. (2008a). "Experimental Analysis of a Web-Based Intervention to Develop Positive Psychological Capital", *Academy of Management Learning and Education*, 7, 209-221.

Luthans, F. (2010). "Organizational Behavior: An Evidence-Based Approach, 12th Edition, New York, NY: McGraw-Hill Companies, Inc.

Luthans, F. (2012). "Psychological capital: Implications for HRD, Retrospective Analysis, and Future Directions", *Human Resource Development Quarterly*, 23(1), 1-8.

Mannheim, K. (1952). *On the Problem of Generations. In Essays on the Sociology of Knowledge*. Translated by Paul Kecskemeti. London, UK: Routledge & Kegan.

Masten, A. S. (2001). "Ordinary Magic: Resilience Processes in Development", *American Psychologist*, 56(3), 227-238.

Masten, A. S. and Reed, M-G.J. (2002). "Resilience in Development" in Snyder, C. R. and Lopez, S. J. (Eds.), *Handbook of Positive Psychology* (p. 74-88), New York, NY: Oxford University Press.

Moss, S. (2010). "Generational Cohort Theory", *Psychlopedia, Key theories, Developmental Theories*, <http://www.sicotests.com/psyarticle.asp?id=374>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2016.

Norman, S. M., Avey, J., Nimnicht, J. L., & Pigeon, N. G. (2010). "The Interactive Effects of Psychological Capital and Organizational Identity on Employee

Organizational Citizenship and Deviance Behaviors”, *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 17(4), 380-391.

Peterson, S. J. and Luthans, F. (2003). The Positive Impact and Development of Hopeful Leaders, *Leadership & Organization Development Journal*, 24(1), 26-31.

Reivich, K. and Shatte, A. (2002). *The Resilience Factor: 7 Keys to Finding Your Inner Strength and Overcoming Life's Hurdles*, New York, NY: Broadway Books.

Robbins, S. P., & Judge, T. (2011). *Organizational Behavior* (14th Ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, Inc.

Roberts, S. J., Scherer, L. L., & Bowyer, C. J. (2011). “Job Stress and Incivility: What Role Does Psychological Capital Play?”, *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 20(10), 1-10.

Seligman, M. E. P. (2002a). *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*, New York, NY: The Free Press.

Seligman, M. E. P. (2002b). “Positive Psychological, Positive Prevention, and Positive Therapy” in Snyder, C. R. and Lopez, S. J. (Eds.), *Handbook of Positive Psychology* (p. 257-276), New York, NY: Oxford University Press.

Seligman, M. E. P. (2006). *Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life*, 3rd Edition, New York, NY: Vintage Books.

Sheldon, K. M. and King, L. (2001). “Why Positive Psychology Is Necessary”, *American Psychologist*, 56(3), 216-217.

Sivanathan, N., Arnold, K. A., Turner, N. and Barling, B. (2004). “Leading Well: Transformational Leadership and Well-Being” in Linley, P. A. and Joseph, S. (Eds.), *Positive Psychology in Practice* (p. 241-255). New Jersey, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

Snyder, C. R., Rand, K. L. and Sigmon, R. S. (2002). “Hope Theory: A Member of the Positive Psychological Family” in Snyder, C. R. and Lopez, S. J. (Eds.), *Handbook of Positive Psychology* (p. 257-276), New York, NY: Oxford University Press.

Snyder, C. R., Sympson, S. C., Ybasco, F. C., Borders, T. F., Babyak, M. A. and Higgins, R. L. (1996). "Development and Validation of the State Hope Scale", *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(2), 321-335.

Stajkovic, A. D. and Luthans, F. (1998a). "Self-Efficacy and Work-Related Performance: A Meta-Analysis", *Psychological Bulletin*, 124(2), 240-261.

Stajkovic, A. D. and Luthans, F. (1998b). "Social Cognitive Theory and Self-Efficacy: Going beyond Traditional Motivational and Behavioral Approaches", *Organizational Dynamics*, 26(4), 62-74.

Stewart, M., Reid, G. and Mangham, C. (1997). "Fostering Children's Resilience", *Journal of Pediatric Nursing*, 12(1), 21-31.

Strauss, W., & Howe, N. (1991). *Generations: The history of America's Future, 1584 to 2069*. New York, NY: William Morrow & Company.

Strauss, W., & Howe, N. (2000). *Millennials rising: The Next Great Generation*. New York, NY: Vintage.

Sheldon, K., Frederickson, B., Rathunde, K. and Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive Psychology Manifesto (Rev. Ed.), <http://www.positivepsychology.org/akumalmanifesto.htm>, Erişim Tarihi: 04 şubat2014.

Taylor, J.C. (2008). *Whither March the Cohorts: The validity of Generation Theory as a Determinant of the Socio Cultural Values of Canadian Forces Personnel*, Canadian Forces College–Collège Des Forces Canadiennes, Nssp 10-Pesn 10, <http://www.cfc.forces.gc.ca/259/281/280/taylor.pdf>, Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2016

Türk Dil Kurumu (2016). Kuşak. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5785412e07d107.96048769, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2016.

Yıldız, H., Yıldız, B., Zehir, C., & Aykaç, M. (2015). "The Antecedents of Presenteeism and Sickness Absenteeism: A Research in Turkish Health Sector". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 207, 398-403.

Yıldız, H. (2015). *Pozitif Psikolojik Sermaye ve Örgütsel Güven*, Saarbrücken, Germany: OmniScriptum GmbH & Co. KG, Türkiye Alım Kitapları.

Yıldız, H. ve Örücü, E. (2016). “Sağlık Sektörü Çalışanlarının Pozitif Psikolojik Sermaye Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 269-285.

Yüksekbilgili, Z. ve Hatipoğlu, Z. (2015). “Kuşaklara Göre Örgütsel Adalet Algısı”, *University of Gaziantep Journal of Social Sciences*, 14(2), 403-412.

Zemke, R., Raines, C., & Filipczak, B. (2000). *Generations at Work: Managing the Clash of Veterans, Boomers, Xers, and Nexters in Your Workplace*. New York, NY: Amacom.

THE IMPACT OF FDI INFLOWS ON ECONOMIC GROWTH: EVIDENCE FROM LANDLOCKED COUNTRIES IN SUB-SAHARAN AFRICA

Husam RJOUB*

Mehmet AĞA**

Clement OPPONG***

Nimi SUNJU****

Achille FOFACK*****

ABSTRACT

The effects of Foreign Direct Investment (FDI) on economic growth in Sub-Saharan Africa (SSA) have become a pertinent issue in recent times. The premise of this study is to carefully analyse the impacts of FDI inflows on the economic growth of landlocked countries in Sub-Saharan Africa for the period 1995-2013. With the total of 234 panel observations, the results of the study revealed that while controlling host countries' characteristics (trade openness, inflation rate, government expenditure, natural resources endowment, and human capital.), FDI positively and significantly affects current economic growth in landlocked countries of SSA. There is also a significant relationship between domestic investment and economic growth which suggests that FDI has no crowding out effect on current domestic investment. Instead FDI and domestic investment are substitutes in landlocked countries of SSA while a negative relationship was revealed between trade openness and economic growth in the sample countries. Our study contributes to existing literatures on FDI-led growth by investigating landlocked countries of SSA for the first time and the role natural resources endowment play for FDI attraction for the stipulated period.

Keywords: FDI, Economic Growth, Natural Resources Endowment, SSA.

* Yrd. Doç. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Muhasebe ve Finans Bölümü (hrjoub@ciu.edu.tr)

** Doç. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Muhasebe ve Finans Bölümü (maga@ciu.edu.tr)

*** Doktora Öğrencisi, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, İşletme Bölümü

**** Doktora Öğrencisi, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, İşletme Bölümü

***** Doktora Öğrencisi, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, İşletme Bölümü

Introduction

Globally, FDI is seen as a key driver of an international economic integration and has the propensity to provide financial stability, promote economic development and enhance the well beings of societies (OECD, 2008). This presupposes that although for the past couple of years FDI inflows into developing economies have experienced a tremendous increase (Adams, 2009), it has not been sufficient enough to spur development. For FDI to yield any accrued benefits to the host countries, the host countries must endeavour to remove any bureaucratic factors that may limit the relationship between foreign firms and their local host and also pay attention to the resources that attract foreign investors to their countries. Clearly it is envisaged that, FDI is desirable particularly for developing countries (Yusufu, 2013), but quiet a substantial literatures are still questioning its potential ability to lead to economic growth of the recipient countries. In an attempt to substantiate the impacts of FDI – led Growth, most studies have focused on countries that are in high need of FDI (developing world) to boost the development of their emerging economies with few considered in SSA neglecting the more deprived countries (landlocked countries). This paper seeks to investigate the impact of FDI on economic growth of thirteen out of fourteen landlocked countries in Africa ¹ for the period 1995–2013. This study contributes to existing literatures on FDI-led growth by investigating landlocked countries of SSA for the first time and the role natural resources endowment play for FDI attraction for the stipulated period. The subsequent structure of the study is as follows: the beneath sections evoke a critical review of theoretical and empirical evidence of FDI on economic growth; methodology deployed for the study, discussion of the empirical results and findings, conclusion and policy implications.

Literature Review

Different theoretical explanations exist on how FDI can influence economic growth (Yusufu, 2013). Even though the impact of FDI on economic growth is not clearly established; as some studies emphasized on financial development (Alfaro et al., 2006) others point to human capital (Borensztein & Gregorio et al., 1995). Contributing to the discussion of this challenge, (Yusufu, 2013) was of two strands, the first according him was the needs of FDI to the developing countries and emphasized on the various factors that increase their inflow and the question of

¹ The sample countries are Botswana, Burkina Faso, Burundi, Central African Republic, Chad, Ethiopia, Lesotho, Malawi, Mali, Rwanda, Swaziland, Uganda, and Zambia. Zimbabwe, Niger and South Sudan were excluded from the sample because of data availability.

whether FDI leads to growth and development in the recipient country.

FDI has a positive direct and indirect impact on economic growth (De Mello, 1999) especially in developing countries but attributed such effects to host country's factors that facilitate growth since the FDI itself does not necessary lead to growth (Yusuflu, 2013). First, following the neoclassical growth theory, FDI increases the stock of physical capital in the recipient economy and therefore directly affects economic growth. Secondly, following endogenous growth theory, FDI encourages human capital development, brings about technological upgrading and affects economic growth indirectly (De Mello, 1999). Regardless of the positive impacts of FDI flows on the growth of the recipient economy, several arguments have been levelled against FDI led Growth effect. For instance, according to the dependency theory, FDI leads to inefficient market structures like monopoly (Bornschier and Chase-Dunn, 1985). Furthermore, FDI creates a disarticulated growth pattern in economies or industries dominated by foreign firms (Amin, 1974). To have a better understanding of the impact of FDI on growth, it is necessary to take into consideration factors like the host country characteristics or the assumptions on which growth models were built.

Considering the diminishing returns of capital in the neoclassical growth model of (Solow, 1956), FDI inflows will only lead to short term growth (De Mello, 1999) since increasing inflows will be needed to induce decreasing variations in output growth. Furthermore, under the assumption of exogenous technical progress as professed by this neoclassical theory, the indirect effects of FDI (technology spill over) are not taken into consideration and the overall positive impact of FDI on growth is reduced.

Romer (1986, 1990) and the economists of endogenous growth offer another framework to analyse the impact of FDI on growth. First, they postulate that the returns of capital are no more diminishing but they are constant over time. Thus, as mentioned by (De Mello, 1999), FDI has a positive impact on long-run growth. Secondly, the theorists of endogenous growth postulate that technical progress, knowledge, and human capital are endogenous determinants of growth and may explain its cumulative aspect. Following this view, (De Mello, 1999) and (Mehic et al., 2013) argue that FDI promotes technological and knowledge spillovers that *in fine* lead to growth.

Considering other factors, (Mehic et al, 2013) argue that the impact of FDI on growth depends on the extent to which it complements or substitutes domestic

investment. In a case where FDI is a “perfect substitute” for domestic investment as in the neoclassical approach, it will increase the stock of capital and lead to growth. Meanwhile, if FDI and domestic investments are investment alternatives, there would be a crowding out effect and FDI would not affect growth permanently. Taking into consideration the host country characteristics, the impact of FDI on growth depends on factors like sound institutional environment, natural resources endowment, telecommunication infrastructures. There are some controversies in the empirical literature related to the effect of FDI on economic growth. As a matter of fact, a group of studies finds that FDI has a positive impact on economic growth, while a second group reveals a negative impact of FDI on growth; the third group demonstrates that the effect of FDI on growth is neither positive nor negative, depending on the host country characteristics.

In the first group of studies, (De Gregorio, 1992) investigated the effect of FDI on growth in 12 Latin American countries between 1950 and 1985. He found that FDI has a positive and significant effect on economic growth. Furthermore, he reveals that FDI has a greater impact on growth than domestic investment. He also discovered that FDI has a greater effect on growth when the level of education is high in the host country. In another work, (De Gregorio, 1998) used panel data analysis to study 69 developing countries and revealed that 1% increase in the FDI ratio on GDP will boost the growth rate of GDP per capita by about 0.8%.

Adams (2009) studied the impact of FDI and domestic investment on growth in 42 Sub-Saharan Africa (SSA) countries from 1990 to 2003 using OLS and fixed effect estimations. He found that domestic investment positively and significantly affects growth in both OLS and fixed effect estimations, and further asserted that FDI has a positive and significant impact on growth in OLS estimation only. Furthermore, the author revealed that FDI initially has a crowding out effect on domestic investment but the effect evolves and becomes positive over time.

Barrell and Pain (1999) investigated the effect of FDI by US multinational companies in 4 European countries. They found that FDI-led growth in the cases where it came with technology and knowledge transfers. Campos et al. (2002) came to similar results by studying 25 transition economies from Central and Eastern Europe and former Soviet Union. The study was carried out for 1990-1998 periods and the authors found that because FDI is bringing about technology transfer, it has a positive effect on growth in each of the host countries.

In a study of governance, FDI and economic growth, (Yosra et al., 2014)

built a sample of 17 Middle East and North Africa (MENA) countries over the period 1996-2011. They used the Generalized Method of Moments (GMM) on a dynamic panel and found a positive and significant impact of FDI on growth. Zhang (2001) also used time series analysis and studied 11 developing countries from East Asia and Latin America during 1990-1998 periods. He found that FDI has a positive effect on growth but contended that the magnitude of this effect depends on the host country's characteristics (liberalized trade policy, level of education, macroeconomic stability).

Bengoa et al. (2003) studied 18 Latin American countries between 1970 and 1999 using panel data analysis. They compared the fixed and the random effect regressions and concluded that FDI leads to growth but the magnitude of this relationship depends on the host country's conditions. Mehic et al. (2013) took into consideration 7 Southeast European countries during the period 1998-2007. They used Prais-Winstern regression with panel corrected standard errors and found that FDI positively and significantly affects growth. Furthermore, FDI is still statistically significant and robust when they include domestic investment into the model and even when they take into consideration endogeneity issues.

In the second group of studies, (Bos et al., 1974) found that FDI by US companies has a negative effect on the host country growth. They explained this relationship by the fact that the outflows due to profit repatriation are greater than the level of new investments. Saltz (1992) found similar results in a study of third world countries between 1970 and 1980. He concluded that FDI will harm growth in the host country if it leads to monopolization and pricing transfers.

Alfaro et al. (2002) took into consideration the level of development of the domestic financial market in the relationship between FDI and growth. They studied 71 developing countries and found that FDI negatively affects growth in most of the countries of their sample. They postulated that a poor level of financial development reduces the ability of the host economy to take advantage of the potential spillover effects of FDI.

In the third group of studies, (Carkovic and Levine, 2002) investigated the effect of FDI on growth in 72 countries over 1960-1995. They used cross sectional Ordinary Least Square(OLS) analysis and GMM estimator on a dynamic panel and found that FDI do not have any effect on growth, even taking into consideration the level of education, economic development, financial development and trade openness. Lyrroudi et al. (2004) used Bayesian analysis on panel data for the period

1995-1998 to investigate the relationship between FDI and economic growth in 17 Eastern European and Balkan countries and did not find any relationship between the two variables too.

Borensztein et al. (1998) found a positive impact of FDI on economic growth but argued that the main way by which FDI affects growth is through technology transfer instead of capital accumulation. Therefore, the host economy can take advantage of the technology transfer effect of FDI and boost its growth only if it has a minimum threshold stock of human capital. The magnitude of FDI effect on growth is higher in countries with high level of human capital and lower elsewhere. As to (Olofsdotter, 1998), he worked on 50 developing and developed countries using OLS regressions over 1980-1990. He found a positive effect of FDI on growth but stipulated that the magnitude of this effect depends on the institutional framework of the host country. He mentioned the degree of property rights protection as a variable of that institutional framework.

Balasubramanyan et al. (1996) studied 46 developing countries from 1970 to 1985 using cross sectional data and OLS regressions and found that FDI positively affects growth in countries implementing export promoting strategies and negatively affects growth in countries using import substitution strategies.

De Mello (1999) used panel data and time series to study 32 developing and developed countries from 1970 to 1990 and found weak evidence related to the effect of FDI on the host country's growth. Choe (2003), used panel data and analysed 80 developing and developed countries from 1971 to 1995 and found that FDI Granger causes growth and vice versa but the causality is stronger on the direction of growth to FDI.

Johnson (2006) studied 90 countries including both developing and developed ones and found that FDI positively affects growth in developing countries but not in developed countries. He attributed his findings to the technology spillover of FDI in the first group of countries. He went further and analysed the impact of FDI on each sector of the host country. Alfaro (2003) also analyzed the impact of FDI on economic sectors and found that the effect of FDI is negative on the primary sector, positive on the manufacturing sector and ambiguous on services.

Econometric Methodology

As a basic question, before using any data series, the stationary issue should

be addressed. In this section tests for the stationary of variables of interest and decide whether the data are stationary at level or stationary at first difference is discussed. For this, in this research three different panel unit root tests had been applied, LLC (2002), IPS (2003) and Fished ADF, to confirm the findings about the data nature.

In order to investigate the determinants of Foreign Direct Investment (FDI) for the “landlocked countries” in Sub- Saharan Africa, the present research is conducted using panel data analysis which is seen as a powerful research technique that can be used to measure the effect of any variables of interest over a period of time (time-series) and across countries (cross-sectional Panel) data methodology is used to reduce the time-varying and multicollinearity between endogenous and exogenous variables. After verifying the Heterogeneity of panel time series, as follow:

$$Y_{it} = \varphi_i + x'_{it}\beta_i + \varepsilon_{it}, \quad i = 1, \dots, N,$$

Where, assumed that $\varepsilon_{it} \sim IID(0, \sigma_{\varepsilon,i}^2)$. In order to pool the data or not depends on whether the data could be imposed on the homogeneity of slope coefficients; if $\beta_i = \beta$ and $\sigma_{\varepsilon,i}^2 = \sigma_{\varepsilon}^2$ for all i , upon assuming ε_{it} and φ_i are independent across units. Therefore, the model reduces to the fixed or random effects model. In order to determine the model specification, the fixed effects model should outperform the pooled OLS by using F-test and Pagan Lagrange multiplier (LM) test to determine the random effect model*52/8.7 outperforming the pooled OLS. Hausman test is used to contrast the random effects model compare with fixed effects model. For diagnostic purposes by applying Baltag LM-test for autocorrelation and Erlat LM-test for heteroskedasticity.

To investigate the effects of Foreign Direct Investment (FDI) on the GDP growth of the “landlocked countries” in Sub- Saharan Africa, the following model was estimated:

$$GDPg_{it} = \beta_0 + \beta_1 \log FDI_{it-1} + \beta_2 DIg_{it} + \beta_3 \log(OPENG)_{it} + \beta_4 \log(GDPpc)_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 GEg_{it-1} + \beta_7 HC_{it} + \beta_8 NRE_{it-1} + \varepsilon_{it}$$

The data set of this research consisting of 234 observations made from a sample of 13 countries out of 16 landlocked Sub-Saharan Africa countries excluding Zimbabwe, Niger and South Sudan due to lack of data over the period of January 1995 to December 2013, (t time period) . Where, GDPg: GDP growth; FDI: foreign direct

investment; DIg: Domestic investment percent of GDP; OPENg: openness of trade percent of GDP, GDPpc: GDP per capita, INF: inflation rate (consumer price index), GEg: Government Expenditure percent of GDP, HC: Human Capital (Secondary school enrolment as a proxy), and NRE: natural resources endowment. ε_{it} : is the random error. We had employed Hausman test to compare fixed effect versus random effect panel.

Empirical Results

The results reported in table 2 indicates that all the variables of interest are not stationary at level while they documented to be stationary at first difference I (1).

Table 1: Panel Unit-Root Test Results

Panel A: Level							
VARIABLES	K	FISHER ADF		LLC		IPS	
		A	B	A	B	A	B
GDP	2	-1.513	-1.041	1.166	1.994	-1,878**	-1.751**
FDI	3	-1.043	-2.841**	2.070	2.534	0.546	-0.374
DIG	2	1.058	1.013	0.122	3.403	0.470	0.391
OPENG	4	2.344	3.288	2.690	3.188	5.725	1.377
GDPPC	4	3.747	-0.373	1.540	-1.449	2.056	-1.245
INF	3	-1.432	0.447	2.754	11.247	-1.668	-0.246
GEG	2	0.083	-1.224	-0.372	-2.040	-0.317	-1.825
HC	3	5.513	0.970	3.817	4.217	4.590	0.237
NRE	2	-0.549	0.208	-0.154	0.199	-0.887	-0.249
Panel B : First Difference							
GDP	2	-6.248***	-4.442***	-1.383***	0.773**	-7.153***	-5.532***
FDI	3	-12.299***	-9.874***	2.499**	6.330*	-4.877***	-2.790***
DIG	2	-3.328***	-2.212***	5.941**	8.315**	-3.544***	-2.745***
OPENG	4	1.594***	-0.356***	6.531**	12.086**	0.382***	-1.089***
GDPPC	4	-0.298***	4.422***	-0.097**	11.548**	-1.028***	1.925***
INF	3	-4.218***	-1.950**	13.908**	17.532**	-4.023***	-1.910***
GEG	2	-3.469***	-1.905**	-0.758**	0.854**	-3.576***	-2.264***
HC	3	-0.635***	0.559***	2.246**	3.739**	-0.998***	-0.479***
NRE	2	-4.152***	-3.312	-3.425**	-3.724**	-4.289**	-3.659***

** and ***, denotes the stationary of the variables at 5% and 1% respectively based on test critical values. K: is the lag length, it is been determined via applying general to specific method. Column A: Intercept, column B: Intercept and Trend.

As presented in Table 2, our empirical results revealed that while controlling host countries' characteristics (trade openness, inflation rate, government expenditure, natural resources endowment, and human capital, etc.), lagged FDI positively and

significantly affects current economic growth in landlocked SSA countries. A 10% increase in current FDI will lead to an increase of GDP growth to about 5.05% in the next period. This finding is consistent with what Adams (2009) found in his fixed effect regression, using 42 SSA countries. It is also consistent with FDI-led growth school of thought who suggested that FDI increasing the stock of capital and brings technological upgrading, and therefore boosts economic growth in the host countries.

The results also revealed that domestic investment is positively and significantly correlated with economic growth. This positive correlation suggests that lagged FDI has no crowding out effect on current domestic investment. Instead, FDI and domestic investment are substitutes in landlocked SSA countries. These findings support Mehic et al.'s (2013) argument that the impact of FDI on growth depends on the extent to which it complements or substitutes domestic investment.

As to trade openness, it negatively and significantly correlates with economic growth in our sample countries. This finding is also in consistent with Adams (2009). Furthermore, the impact of trade openness is even greater than the one of lagged FDI. A 10% increase in the trade between these countries and the rest of the world will reduce their GDP by almost 37.82%. This unusual correlation may be due to the fact that these countries are landlocked which have some peculiar characteristics. Firstly, their imports and exports may suffer from high costs because they have to transit through other countries before getting to their final destination. Secondly, these landlocked African countries may experience huge trade deficits because they are net importers. The combination of these two effects may explain why trade openness negatively affects economic growth in these countries.

Pushing this argument further, one should expect these landlocked countries to experience imported inflation since they are net importers and their imports are overpriced. Our results confirmed that in these countries, inflation is negatively associated with economic growth, although the correlation is not significant.

Table 2: The GDP Growth Estimation Results, Panel with Fixed Effect

Independent Variables	Coefficients
$\text{Log}(FDI)_{it-1}$	0.505436*** (0.180729)
DIg_{it}	0.105877*** (0.039552)
$\log(OPENG)_{it}$	-3.781903*** (1.058327)
$\log(GDPpc)_{it}$	7.847276*** (1.906682)
INF_{it}	-0.021441 (0.041717)
GEg_{it-1}	0.176818* (0.095536)
HC_{it}	-0.072713** (0.036487)
NRE_{it-1}	0.223024*** (0.077576)
Intercept	31.13485*** (12.28099)
S.E of country Fixed Effect	4.273157
R-squared	0.337454
Adjusted R-squared	0.275243
F-statistic	5.424355
Prob(F-statistic)	0.000000
Durbin-Watson	1.691025
Hausman test Random Effect	$\chi^2 = 45.774077$ P-value 0.0000***
Total panel observation	234
Diagnostic test	
Autocorrelation: Baltagi LM-test	$\chi^2 = 0.629139$ P-value 0.427617
Heteroskedasticity: Erilat LM-test	$\chi^2 = 1.274867$ P-value 0.198802

*, ** and *** denotes significant level at 10%, 5% and 1% respectively. Standard errors are in parentheses.

Note: the Null hypotheses of residuals tests are that the residuals don't display any Serial correlation, and are homoscedastic.

Looking at the other characteristics of our sample countries, our results revealed that government expenditures, as well as natural resources endowments of the past period have a positive and significant effect on economic growth. Indeed, most of our sample countries are endowed with huge reserves of raw material that they export. These natural resources generate the foreign currencies used in financing imports. On the other hand, they may act as incentives for FDI and indirectly boost economic growth. The positive relationship between natural resources endowment and FDI has been underlined in Africa by Anyanwu (2011).

Finally, our results revealed that human capital has a negative and significant impact on economic growth in landlocked SSA countries. This finding is against De Gregorio (1998) view's that FDI has a greater effect on growth when the level of education is high in the host country. It may be explained by the fact that in most of our host countries, FDI is allocated to extractive industries. In these industries, most of the managers positions are occupied by foreigners while local people are used as "blue collars" and do not really develop and express their skills in tasks that create value added.

Conclusion and Policy Implications

In as much as the sample countries are highly in need of the FDI which makes its effects inseparable from their economic growth, it is envisaged that certain contingent factors play pivotal role to facilitate their attraction. As mentioned by UNIDA (2008), a particular attention should be paid to improve the investment climate and the legal framework of those countries because it is crucial for sound investment. Moreover, these countries should encourage domestic investment and implement strategies to transform their natural resources in order to gain more value added. The transformation of those natural resources will generate employment for their population and may modify the contribution of human capital to economic growth. Our sample countries should also implement imports substitution strategies in order to reduce their trade balance deficit and modify its contribution to economic growth. They can also create Custom unions with their neighbouring countries or joint such organizations if they already exist. This decision will reduce the cost of their imports and exports, especially if the neighbouring countries have access to the sea. Custom unions will also allow these landlocked countries to generate more benefits from international trade.

Over the years, researchers have highlighted that the flow of FDI into SSA is exclusive resource driven and this have not impacted on the overall economies

(Dupasquier and Osakwe; Asiedu, 2002, 2006). Therefore it has become imperative for policy makers in Africa to formulate the right policies that can attract the right FDI that can stimulate economic diversification and growth. Our study was motivated by the lack of attention to the landlocked Sub-Saharan Africa countries. Our study identified and investigated some variables that should be given policy attention.

Furthermore, the study concluded that FDI have a positive impact on economic growth and development in the landlocked countries of Africa. However, trade openness and human capital has a negative relationship on FDI growth, which implies that the result of this study have implications.

First, human capital development is pivotal to the economic development of any nation. Thus for a nation to succeed, the capabilities and competences of her citizens must be developed through sound education and skills acquisition. In addition, it is important for policy makers in the landlocked countries of Africa to formulate policies that can developed an educated workforce with a view of positioning them to absorb the technology spill over and technical know how that comes with FDI. The above statement is in consistent with (Cohen and Levinthal, 1990; Marcin, 2007) assertion which highlighted that Africa can fully exploit the impact of FDI if they have a trained workforce and other basic capacities that can drive and sustain FDI growth in their economies.

Secondly, openness to trade has a significantly negative impact on FDI growth in the landlocked countries of SSA. Our results indicated that 10% openness to trade with other parts of the world would lead to a 37.82% decline in GDP. This huge decline will have an adverse effect on the economy. Tandon (2002) contended that an average investor is in business for the returns on investment and not for the development of the host economy. Giving the fact that SSA is one of the least developed regions in the world; it is important for policy makers to develop strategic policies that will focus on creating an investment atmosphere for foreign investment to thrive and in turn boost the absorption of local actors. And these can be achieved when joint venture is stimulated between domestic firms and foreign investors as well as building capacity to absorb spill over. Finally, policy makers should develop a robust framework to facilitate the upgrade of domestic firms.

BIBLIOGRAPHY

Adams, S. (2009). "Foreign Direct Investment, Domestic Investment, and Economic Growth in Sub-Saharan Africa", *Journal of Policy Modeling*, 31(2009), 939-949.

Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., Sayek, S., (2004). "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Journal of International Economics*, 64(1), 89-112.

Alfaro L., Chanda A., Kalemli- Ozcan S., and Sayek S., (2002). "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", Paper Presented at a Joint Conference of the IDB and the World Bank: The FDI Race: Who Gets the Prize? Is it Worth the Effort? Paper available at: <http://www.iadb.org/res/index.cfm>.

Alfaro, L. (2003). "Foreign Direct Investment and Growth: Does the Sector Matter?", *Harvard Business School*: 1-31

Alfaro, L., et al. (2006). "How Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Exploring the Effects of Financial Markets on Linkages", *National Bureau of Economic Research*.

Amin, S. (1974). "Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Understanding", *New York: Monthly Review Press*.

Anyanwu, J. (2014). Does Intra-African Trade Reduce Youth Unemployment In Africa? *Working Paper Series No 201*, African Development Bank. Tunis. Tunisia.

Asiedu, E. (2002), "On the Determinants of Foreign Direct Investment to Developing Countries: Is Africa Different?" *World Development*, 30(1), 107-119.

Asiedu, E., (2006), "Foreign Direct Investment in Institutions and Political Instability", *World Economy*, 29(1), 63-77.

Balasubramanyan et al. (1996), "Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS Countries", *Economic journal*, 106, 434, 92-105.

Barrell, R., and Pain, N.(1999). "Domestic Institutions, Agglomerations, and Foreign Direct Investment in Europe", *European Economic Review*, 43, 925-934.

Bengoa, M., and Sanchez-Robles, B. (2003). "Foreign Direct Investment, Economic Freedom and Growth: New Evidence from Latin America". *European Journal of Political Economy*. 19(3), 529-545.

Benhabib, Jess and Mark M.Spiegel. (1994). "The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross Country Data", *Journal of Monetary Economics*, 34(143), 173.

Bos, H.,Sanders, M., and Secchi, C. (1974). *Private Foreign Investment in Developing Countries: A Quantitative Study on the Macroeconomic Effects*, Dardrecht: Reidel.

Blonigen,B., and Wang, M.G., (2005), "Inappropriate Pooling of Wealthy and Poor Countries in Empirical FDI Studies." In Moran, T. H., E.M. Graham and M. Blomstrom, *Does Foreign Direct Investment Promote Development?*, Institute of International Economics Press, Washington DC.

Bornschier,V., and Chase-Dunn, C. (1985). *Transnational Corporations and Underdevelopment*.

Borensztein, E., et al. (1995). "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?" *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 5057, New York: Praeger.

Borensztein, E., de Gregorio, J., and W Lee, J. (1998). "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth? *Journal of International Economics*, 45, 155-135.

Carkovic, M., & Levine, R. (2002). "Does Foreign Investment Accelerate Economic Growth?" in H. T. Moran, E. Graham, & M. Blomstrom (eds.), *Does FDI Promote Development?* Washington, DC: Institute for International Economics.

Campos, N. and Kinoshita, Y. (2008). "Foreign Direct Investment and Structural Reforms: Evidence from Eastern Europe and Latin America", *IMF Working Paper* 08/26.

Choe, J. (2003). "Does Foreign Direct Investment and Gross Domestic Investment Promote Economic Growth?", *Review of Development Economics*, 7(1), 44-57.

Cohen, W. and Levinthal, D. (1990). *Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation*. ASQ, 35, 128-152.

De Gregorio, J. (1992). "Economic Growth in Latin America", *Journal of Development Economics*, 39(1), 58-84.

De Mello, L. R. (1999). "Foreign Direct Investment-Led Growth: Evidence from Time Series and Panel Data", *Oxford Economic Papers*, 51(1), 133-151.

Dupasquier, C., and Osakwe, P. N. (2006). "Foreign Direct Investment in Africa: Performance, Challenges, and Responsibilities", *Journal of Asian Economics*, 17, 241-260.

Gursoy, F., and Kalyoncu, F. (2012). "Foreign Direct Investment and Growth Relationship in Georgia", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2(3), 267-271.

Johnson, A. (2006). "The Effects of FDI Inflows on Host Country Economic Growth", *Working Paper no. 58*, Centre of Excellence for Science and Innovation Studies, Stockholm.

Lyroudi K., Papanastasiou J., and Vamvakidis A. (2004). "Foreign Direct Investment and Economic Growth in Transition Economies", *South Eastern Europe Journal of Economics*, 1, 97-110.

Marcin, K. (2007). "How Does FDI Affect Productivity of Domestic Firms? The Role of Horizontal and Vertical Spillovers, Absorptive Capacity and Competition", *The Journal of International Trade and Economic Development*, 17(1), 155-173.

Mencinger, J. (2003) "Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth?" *Kyklos*, 56(4), 491-508. ^[1]_[SEP]

Mehic, E., Silajdzic, S. and Babic-Hodovic, V. (2013). "The Impact of FDI on Economic Growth: Some Evidence from Southeast Europe", *Emerging Markets Finance & Trade*, 49, Supplement 1, 5-20.

Neuhaus, M. (2006). *The Impact of FDI on Economic Growth: An Analysis for the Transition Countries of Central and Eastern Europe*. Heidelberg:

Olofsdotter, K. (1998). "Foreign Direct Investment, Country Capabilities and Economic Growth", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 134(3), 534-547.

Organisation for Economic Co-operation and Development (2008), *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment: (4th ed)*-ISBN 978-92-64-04573-6.

Rand, J., Hansen, H., (2006), "On the Causal Links between FDI and Growth in Developing Countries", *The World Economy*, 29, 21-42.

Romer, P.(1990). "Endogenous Echnological Change", *The Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.

Romer, P. (1986). "Increasing Returns and Long Run Growth", *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.

Saltz, S. (1992). "The Negative Correlation between Foreign Direct Investment and Economic Growth in the Third World: Theory and Evidence", *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, 39, 617-633.

Solow, R. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.

Tandon, Y. (2002). "The role of FDI in Africa's Human Development, Harare, Zimbabwe, UNCTAD, (2010) World Investment Report", New York: United Nations.

UNIDO. (2008). "Foreign Direct Investment in Sub-Saharan Africa: Determinants and Location Decisions", Research and Statistics Branch, *Working Paper* 08/2008.

Yusuflu, U, K. (2013). *Foreign Direct Investment and Growth in Sub-Saharan Africa. What are the Channels?*, PhD Unpublished Thesis, University of Kansas.

Zhang, K.H. (2001). "Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Evidence from Asia and Latin America", *Contemporary Economic Policy*, 19(2), 175-185.

THE IMPACT OF FDI INFLOWS ON ECONOMIC GROWTH: EVIDENCE FROM LANDLOCKED COUNTRIES IN SUB-SAHARAN AFRICA

Husam RJOUB*

ABSTRACT

The effects of Foreign Direct Investment (FDI) on economic growth in Sub-Saharan Africa (SSA) have become a pertinent issue in recent times. The premise of this study is to carefully analyse the impacts of FDI inflows on the economic growth of landlocked countries in Sub-Saharan Africa for the period 1995-2013. With the total of 234 panel observations, the results of the study revealed that while controlling host countries' characteristics (trade openness, inflation rate, government expenditure, natural resources endowment, and human capital.), FDI positively and significantly affects current economic growth in landlocked countries of SSA. There is also a significant relationship between domestic investment and economic growth which suggests that FDI has no crowding out effect on current domestic investment. Instead FDI and domestic investment are substitutes in landlocked countries of SSA while a negative relationship was revealed between trade openness and economic growth in the sample countries. Our study contributes to existing literatures on FDI-led growth by investigating landlocked countries of SSA for the first time and the role natural resources endowment play for FDI attraction for the stipulated period.

Keywords: FDI, Economic Growth, Natural Resources Endowment, SSA.

Introduction

Globally, FDI is seen as a key driver of an international economic integration and has the propensity to provide financial stability, promote economic development and enhance the well beings of societies (OECD, 2008). This presupposes that although for the past couple of years FDI inflows into developing economies have experienced a tremendous increase (Adams, 2009), it has not been sufficient enough to spur development. For FDI to yield any accrued benefits to the host countries, the host countries must endeavour to remove any bureaucratic factors that may limit the relationship between foreign firms and their local host and also pay attention to the

* Yrd. Doç. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Muhasebe ve Finans Bölümü (hrjoub@ciu.edu.tr)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. X, No. 1, (Nisan 2017)

resources that attract foreign investors to their countries. Clearly it is envisaged that, FDI is desirable particularly for developing countries (Yusufu, 2013), but quite a substantial literatures are still questioning its potential ability to lead to economic growth of the recipient countries. In an attempt to substantiate the impacts of FDI – led Growth, most studies have focused on countries that are in high need of FDI (developing world) to boost the development of their emerging economies with few considered in SSA neglecting the more deprived countries (landlocked countries). This paper seeks to investigate the impact of FDI on economic growth of thirteen out of fourteen landlocked countries in Africa ¹for the period 1995–2013. This study contributes to existing literatures on FDI-led growth by investigating landlocked countries of SSA for the first time and the role natural resources endowment play for FDI attraction for the stipulated period. The subsequent structure of the study is as follows: the beneath sections evoke a critical review of theoretical and empirical evidence of FDI on economic growth; methodology deployed for the study, discussion of the empirical results and findings, conclusion and policy implications.

Literature Review

Different theoretical explanations exist on how FDI can influence economic growth (Yusufu, 2013). Even though the impact of FDI on economic growth is not clearly established; as some studies emphasized on financial development (Alfaro et al., 2006) others point to human capital (Borensztein & Gregorio et al., 1995). Contributing to the discussion of this challenge, (Yusufu, 2013) was of two strands, the first according him was the needs of FDI to the developing countries and emphasized on the various factors that increase their inflow and the question of whether FDI leads to growth and development in the recipient country.

FDI has a positive direct and indirect impact on economic growth (De Mello, 1999) especially in developing countries but attributed such effects to host country's factors that facilitate growth since the FDI itself does not necessary lead to growth (Yusufu, 2013). First, following the neoclassical growth theory, FDI increases the stock of physical capital in the recipient economy and therefore directly affects economic growth. Secondly, following endogenous growth theory, FDI encourages human capital development, brings about technological upgrading and affects economic growth indirectly (De Mello, 1999). Regardless of the positive impacts of

¹ The sample countries are Botswana, Burkina Faso, Burundi, Central African Republic, Chad, Ethiopia, Lesotho, Malawi, Mali, Rwanda, Swaziland, Uganda, and Zambia. Zimbabwe, Niger and South Sudan were excluded from the sample because of data availability.

FDI flows on the growth of the recipient economy, several arguments have been levelled against FDI led Growth effect. For instance, according to the dependency theory, FDI leads to inefficient market structures like monopoly (Bornschier and Chase-Dunn, 1985). Furthermore, FDI creates a disarticulated growth pattern in economies or industries dominated by foreign firms (Amin, 1974). To have a better understanding of the impact of FDI on growth, it is necessary to take into consideration factors like the host country characteristics or the assumptions on which growth models were built.

Considering the diminishing returns of capital in the neoclassical growth model of (Solow, 1956), FDI inflows will only lead to short term growth (De Mello, 1999) since increasing inflows will be needed to induce decreasing variations in output growth. Furthermore, under the assumption of exogenous technical progress as professed by this neoclassical theory, the indirect effects of FDI (technology spill over) are not taken into consideration and the overall positive impact of FDI on growth is reduced.

Romer (1986, 1990) and the economists of endogenous growth offer another framework to analyse the impact of FDI on growth. First, they postulate that the returns of capital are no more diminishing but they are constant over time. Thus, as mentioned by (De Mello, 1999), FDI has a positive impact on long-run growth. Secondly, the theorists of endogenous growth postulate that technical progress, knowledge, and human capital are endogenous determinants of growth and may explain its cumulative aspect. Following this view, (De Mello, 1999) and (Mehic et al., 2013) argue that FDI promotes technological and knowledge spillovers that *in fine* lead to growth.

Considering other factors, (Mehic et al, 2013) argue that the impact of FDI on growth depends on the extent to which it complements or substitutes domestic investment. In a case where FDI is a “perfect substitute” for domestic investment as in the neoclassical approach, it will increase the stock of capital and lead to growth. Meanwhile, if FDI and domestic investments are investment alternatives, there would be a crowding out effect and FDI would not affect growth permanently. Taking into consideration the host country characteristics, the impact of FDI on growth depends on factors like sound institutional environment, natural resources endowment, telecommunication infrastructures. There are some controversies in the empirical literature related to the effect of FDI on economic growth. As a matter of fact, a group of studies finds that FDI has a positive impact on economic growth, while a second group reveals a negative impact of FDI on growth; the third group

demonstrates that the effect of FDI on growth is neither positive nor negative, depending on the host country characteristics.

In the first group of studies, (De Gregorio, 1992) investigated the effect of FDI on growth in 12 Latin American countries between 1950 and 1985. He found that FDI has a positive and significant effect on economic growth. Furthermore, he reveals that FDI has a greater impact on growth than domestic investment. He also discovered that FDI has a greater effect on growth when the level of education is high in the host country. In another work, (De Gregorio, 1998) used panel data analysis to study 69 developing countries and revealed that 1% increase in the FDI ratio on GDP will boost the growth rate of GDP per capita by about 0.8%.

Adams (2009) studied the impact of FDI and domestic investment on growth in 42 Sub-Saharan Africa (SSA) countries from 1990 to 2003 using OLS and fixed effect estimations. He found that domestic investment positively and significantly affects growth in both OLS and fixed effect estimations, and further asserted that FDI has a positive and significant impact on growth in OLS estimation only. Furthermore, the author revealed that FDI initially has a crowding out effect on domestic investment but the effect evolves and becomes positive over time.

Barrell and Pain (1999) investigated the effect of FDI by US multinational companies in 4 European countries. They found that FDI-led growth in the cases where it came with technology and knowledge transfers. Campos et al. (2002) came to similar results by studying 25 transition economies from Central and Eastern Europe and former Soviet Union. The study was carried out for 1990-1998 periods and the authors found that because FDI is bringing about technology transfer, it has a positive effect on growth in each of the host countries.

In a study of governance, FDI and economic growth, (Yosra et al., 2014) built a sample of 17 Middle East and North Africa (MENA) countries over the period 1996-2011. They used the Generalized Method of Moments (GMM) on a dynamic panel and found a positive and significant impact of FDI on growth. Zhang (2001) also used time series analysis and studied 11 developing countries from East Asia and Latin America during 1990-1998 periods. He found that FDI has a positive effect on growth but contended that the magnitude of this effect depends on the host country's characteristics (liberalized trade policy, level of education, macroeconomic stability).

Bengoa et al. (2003) studied 18 Latin American countries between 1970 and

1999 using panel data analysis. They compared the fixed and the random effect regressions and concluded that FDI leads to growth but the magnitude of this relationship depends on the host country's conditions. Mehic et al. (2013) took into consideration 7 Southeast European countries during the period 1998-2007. They used Prais-Winstern regression with panel corrected standard errors and found that FDI positively and significantly affects growth. Furthermore, FDI is still statistically significant and robust when they include domestic investment into the model and even when they take into consideration endogeneity issues.

In the second group of studies, (Bos et al., 1974) found that FDI by US companies has a negative effect on the host country growth. They explained this relationship by the fact that the outflows due to profit repatriation are greater than the level of new investments. Saltz (1992) found similar results in a study of third world countries between 1970 and 1980. He concluded that FDI will harm growth in the host country if it leads to monopolization and pricing transfers.

Alfaro et al. (2002) took into consideration the level of development of the domestic financial market in the relationship between FDI and growth. They studied 71 developing countries and found that FDI negatively affects growth in most of the countries of their sample. They postulated that a poor level of financial development reduces the ability of the host economy to take advantage of the potential spillover effects of FDI.

In the third group of studies, (Carkovic and Levine, 2002) investigated the effect of FDI on growth in 72 countries over 1960-1995. They used cross sectional Ordinary Least Square(OLS) analysis and GMM estimator on a dynamic panel and found that FDI do not have any effect on growth, even taking into consideration the level of education, economic development, financial development and trade openness. Lyrroudi et al. (2004) used Bayesian analysis on panel data for the period 1995-1998 to investigate the relationship between FDI and economic growth in 17 Eastern European and Balkan countries and did not find any relationship between the two variables too.

Borensztein et al. (1998) found a positive impact of FDI on economic growth but argued that the main way by which FDI affects growth is through technology transfer instead of capital accumulation. Therefore, the host economy can take advantage of the technology transfer effect of FDI and boost its growth only if it has a minimum threshold stock of human capital. The magnitude of FDI effect on growth is higher in countries with high level of human capital and lower elsewhere.

As to (Olofsdotter, 1998), he worked on 50 developing and developed countries using OLS regressions over 1980-1990. He found a positive effect of FDI on growth but stipulated that the magnitude of this effect depends on the institutional framework of the host country. He mentioned the degree of property rights protection as a variable of that institutional framework.

Balasubramanyan et al. (1996) studied 46 developing countries from 1970 to 1985 using cross sectional data and OLS regressions and found that FDI positively affects growth in countries implementing export promoting strategies and negatively affects growth in countries using import substitution strategies.

De Mello (1999) used panel data and time series to study 32 developing and developed countries from 1970 to 1990 and found weak evidence related to the effect of FDI on the host country's growth. Choe (2003), used panel data and analysed 80 developing and developed countries from 1971 to 1995 and found that FDI Granger causes growth and vice versa but the causality is stronger on the direction of growth to FDI.

Johnson (2006) studied 90 countries including both developing and developed ones and found that FDI positively affects growth in developing countries but not in developed countries. He attributed his findings to the technology spillover of FDI in the first group of countries. He went further and analysed the impact of FDI on each sector of the host country. Alfaro (2003) also analyzed the impact of FDI on economic sectors and found that the effect of FDI is negative on the primary sector, positive on the manufacturing sector and ambiguous on services.

Econometric Methodology

As a basic question, before using any data series, the stationary issue should be addressed. In this section tests for the stationary of variables of interest and decide whether the data are stationary at level or stationary at first difference is discussed. For this, in this research three different panel unit root tests had been applied, LLC (2002), IPS (2003) and Fished ADF, to confirm the findings about the data nature.

In order to investigate the determinants of Foreign Direct Investment (FDI) for the "landlocked countries" in Sub- Saharan Africa, the present research is conducted using panel data analysis which is seen as a powerful research technique that can be used to measure the effect of any variables of interest over a period of time (time-series) and across countries (cross-sectional Panel) data methodology is

used to reduce the time-varying and multicollinearity between endogenous and exogenous variables. After verifying the Heterogeneity of panel time series, as follow:

$$Y_{it} = \varphi_i + x'_{it}\beta_i + \varepsilon_{it}, \quad i = 1, \dots, N,$$

Where, assumed that $\varepsilon_{it} \sim IID(0, \sigma_{\varepsilon,i}^2)$. In order to pool the data or not depends on whether the data could be imposed on the homogeneity of slope coefficients; if $\beta_i = \beta$ and $\sigma_{\varepsilon,i}^2 = \sigma_{\varepsilon}^2$ for all i , upon assuming ε_{it} and φ_i are independent across units. Therefore, the model reduces to the fixed or random effects model. In order to determine the model specification, the fixed effects model should outperform the pooled OLS by using F-test and Pagan Lagrange multiplier (LM) test to determine the random effect model*52/8.7 outperforming the pooled OLS. Hausman test is used to contrast the random effects model compare with fixed effects model. For diagnostic purposes by applying Baltag LM-test for autocorrelation and Erhat LM-test for heteroskedasticity.

To investigate the effects of Foreign Direct Investment (FDI) on the GDP growth of the “landlocked countries” in Sub-Saharan Africa, the following model was estimated:

$$GDPg_{it} = \beta_0 + \beta_1 \log FDI_{it-1} + \beta_2 DIg_{it} + \beta_3 \log(OPENG)_{it} + \beta_4 \log(GDPpc)_{it} + \beta_5 INF_{it} + \beta_6 GEg_{it-1} + \beta_7 HC_{it} + \beta_8 NRE_{it-1} + \varepsilon_{it}$$

The data set of this research consisting of 234 observations made from a sample of 13 countries out of 16 landlocked Sub-Saharan Africa countries excluding Zimbabwe, Niger and South Sudan due to lack of data over the period of January 1995 to December 2013, (t time period). Where, GDPg: GDP growth; FDI: foreign direct investment; DIg: Domestic investment percent of GDP; OPENG: openness of trade percent of GDP, GDPpc: GDP per capita, INF: inflation rate (consumer price index), GEg: Government Expenditure percent of GDP, HC: Human Capital (Secondary school enrolment as a proxy), and NRE: natural resources endowment. ε_{it} : is the random error. We had employed Hausman test to compare fixed effect versus random effect panel.

Empirical Results

The results reported in table 2 indicates that all the variables of interest are not stationary at level while they documented to be stationary at first difference I (1).

Table 1: Panel Unit-Root Test Results

Panel A: Level							
VARIABLES	K	FISHER ADF		LLC		IPS	
		A	B	A	B	A	B
GDP	2	-1.513	-1.041	1.166	1.994	-1.878**	-1.751**
FDI	3	-1.043	-2.841**	2.070	2.534	0.546	-0.374
DIG	2	1.058	1.013	0.122	3.403	0.470	0.391
OPENG	4	2.344	3.288	2.690	3.188	5.725	1.377
GDPPC	4	3.747	-0.373	1.540	-1.449	2.056	-1.245
INF	3	-1.432	0.447	2.754	11.247	-1.668	-0.246
GEG	2	0.083	-1.224	-0.372	-2.040	-0.317	-1.825
HC	3	5.513	0.970	3.817	4.217	4.590	0.237
NRE	2	-0.549	0.208	-0.154	0.199	-0.887	-0.249
Panel B : First Difference							
GDP	2	-6.248***	-4.442***	-1.383***	0.773**	-7.153***	-5.532***
FDI	3	-12.299***	-9.874***	2.499**	6.330*	-4.877***	-2.790***
DIG	2	-3.328***	-2.212***	5.941**	8.315**	-3.544***	-2.745***
OPENG	4	1.594***	-0.356***	6.531**	12.086**	0.382***	-1.089***
GDPPC	4	-0.298***	4.422***	-0.097**	11.548**	-1.028***	1.925***
INF	3	-4.218***	-1.950**	13.908**	17.532**	-4.023***	-1.910***
GEG	2	-3.469***	-1.905**	-0.758**	0.854**	-3.576***	-2.264***
HC	3	-0.635***	0.559***	2.246**	3.739**	-0.998***	-0.479***
NRE	2	-4.152***	-3.312	-3.425**	-3.724**	-4.289**	-3.659***

** and ***, denotes the stationary of the variables at 5% and 1% respectively based on test critical values. K: is the lag length, it is been determined via applying general to specific method. Column A: Intercept, column B: Intercept and Trend.

As presented in Table 2, our empirical results revealed that while controlling host countries' characteristics (trade openness, inflation rate, government expenditure, natural resources endowment, and human capital, etc.), lagged FDI positively and significantly affects current economic growth in landlocked SSA countries. A 10% increase in current FDI will lead to an increase of GDP growth to about 5.05% in the next period. This finding is consistent with what Adams (2009) found in his fixed effect regression, using 42 SSA countries. It is also consistent with FDI-led growth school of thought who suggested that FDI increasing the stock of capital and brings technological upgrading, and therefore boosts economic growth in the host countries.

The results also revealed that domestic investment is positively and significantly correlated with economic growth. This positive correlation suggests that lagged FDI has no crowding out effect on current domestic investment. Instead, FDI and domestic investment are substitutes in landlocked SSA countries. These findings support Mehic

et al.'s (2013) argument that the impact of FDI on growth depends on the extent to which it complements or substitutes domestic investment.

As to trade openness, it negatively and significantly correlates with economic growth in our sample countries. This finding is also in consistent with Adams (2009). Furthermore, the impact of trade openness is even greater than the one of lagged FDI. A 10% increase in the trade between these countries and the rest of the world will reduce their GDP by almost 37.82%. This unusual correlation may be due to the fact that these countries are landlocked which have some peculiar characteristics. Firstly, their imports and exports may suffer from high costs because they have to transit through other countries before getting to their final destination. Secondly, these landlocked African countries may experience huge trade deficits because they are net importers. The combination of these two effects may explain why trade openness negatively affects economic growth in these countries.

Pushing this argument further, one should expect these landlocked countries to experience imported inflation since they are net importers and their imports are overpriced. Our results confirmed that in these countries, inflation is negatively associated with economic growth, although the correlation is not significant.

Table 2: The GDP Growth Estimation Results, Panel with Fixed Effect

Independent Variables	Coefficients
$\text{Log}(FDI)_{it-1}$	0.505436*** (0.180729)
DIg_{it}	0.105877*** (0.039552)
$\log(OPENg)_{it}$	-3.781903*** (1.058327)
$\log(GDPpc)_{it}$	7.847276*** (1.906682)
INF_{it}	-0.021441 (0.041717)
GEg_{it-1}	0.176818* (0.095536)
HC_{it}	-0.072713** (0.036487)
NRE_{it-1}	0.223024*** (0.077576)

Intercept	31.13485*** (12.28099)
S.E of country Fixed Effect	4.273157
R-squared	0.337454
Adjusted R-squared	0.275243
F-statistic Prob(F-statistic)	5.424355 0.000000
Durbin-Watson	1.691025
Hausman test Random Effect	$\chi^2 = 45.774077$ P-value 0.0000***
Total panel observation	234
Diagnostic test	
Autocorrelation: Baltagi LM-test	$\chi^2 = 0.629139$ P-value 0.427617
Heteroskedasticity: Ertat LM-test	$\chi^2 = 1.274867$ P-value 0.198802

*, ** and *** denotes significant level at 10%, 5% and 1% respectively. Standard errors are in parentheses.

Note: the Null hypotheses of residuals tests are that the residuals don't display any Serial correlation, and are homoscedastic.

Looking at the other characteristics of our sample countries, our results revealed that government expenditures, as well as natural resources endowments of the past period have a positive and significant effect on economic growth. Indeed, most of our sample countries are endowed with huge reserves of raw material that they export. These natural resources generate the foreign currencies used in financing imports. On the other hand, they may act as incentives for FDI and indirectly boost economic growth. The positive relationship between natural resources endowment and FDI has been underlined in Africa by Anyanwu (2011).

Finally, our results revealed that human capital has a negative and significant impact on economic growth in landlocked SSA countries. This finding is against De Gregorio (1998) view's that FDI has a greater effect on growth when the level of education is high in the host country. It may be explained by the fact that in most of our host countries, FDI is allocated to extractive industries. In these industries, most of the managers positions are occupied by foreigners while local people are used as "blue collars" and do not really develop and express their skills in tasks that create value added.

Conclusion and Policy Implications

In as much as the sample countries are highly in need of the FDI which makes its effects inseparable from their economic growth, it is envisaged that certain contingent factors play pivotal role to facilitate their attraction. As mentioned by UNIDA (2008), a particular attention should be paid to improve the investment climate and the legal framework of those countries because it is crucial for sound investment. Moreover, these countries should encourage domestic investment and implement strategies to transform their natural resources in order to gain more value added. The transformation of those natural resources will generate employment for their population and may modify the contribution of human capital to economic growth. Our sample countries should also implement imports substitution strategies in order to reduce their trade balance deficit and modify its contribution to economic growth. They can also create Custom unions with their neighbouring countries or joint such organizations if they already exist. This decision will reduce the cost of their imports and exports, especially if the neighbouring countries have access to the sea. Custom unions will also allow these landlocked countries to generate more benefits from international trade.

Over the years, researchers have highlighted that the flow of FDI into SSA is exclusive resource driven and this have not impacted on the overall economies (Dupasquier and Osakwe; Asiedu, 2002, 2006). Therefore it has become imperative for policy makers in Africa to formulate the right policies that can attract the right FDI that can stimulate economic diversification and growth. Our study was motivated by the lack of attention to the landlocked Sub-Saharan Africa countries. Our study identified and investigated some variables that should be given policy attention.

Furthermore, the study concluded that FDI have a positive impact on economic growth and development in the landlocked countries of Africa. However, trade openness and human capital has a negative relationship on FDI growth, which implies that the result of this study have implications.

First, human capital development is pivotal to the economic development of any nation. Thus for a nation to succeed, the capabilities and competences of her citizens must be developed through sound education and skills acquisition. In addition, it is important for policy makers in the landlocked countries of Africa to formulate policies that can developed an educated workforce with a view of positioning them to absorb the technology spill over and technical known how that

comes with FDI. The above statement is in consistent with (Cohen and Levinthal, 1990; Marcin, 2007) assertion which highlighted that Africa can fully exploit the impact of FDI if they have a trained workforce and other basic capacities that can drive and sustain FDI growth in their economies.

Secondly, openness to trade has a significantly negative impact on FDI growth in the landlocked countries of SSA. Our results indicated that 10% openness to trade with other parts of the world would lead to a 37.82% decline in GDP. This huge decline will have an adverse effect on the economy. Tandon (2002) contended that an average investor is in business for the returns on investment and not for the development of the host economy. Giving the fact that SSA is one of the least developed regions in the world; it is important for policy makers to develop strategic policies that will focus on creating an investment atmosphere for foreign investment to thrive and in turn boost the absorption of local actors. And these can be achieved when joint venture is stimulated between domestic firms and foreign investors as well as building capacity to absorb spill over. Finally, policy makers should develop a robust framework to facilitate the upgrade of domestic firms.

BIBLIOGRAPHY

Adams, S. (2009). "Foreign Direct Investment, Domestic Investment, and Economic Growth in Sub-Saharan Africa", *Journal of Policy Modeling*, 31(2009), 939-949.

Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., Sayek, S., (2004). "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Journal of International Economics*, 64(1), 89-112.

Alfaro L., Chanda A., Kalemli- Ozcan S., and Sayek S., (2002). "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", Paper Presented at a Joint Conference of the IDB and the World Bank: The FDI Race: Who Gets the Prize? Is it Worth the Effort? Paper available at: <http://www.iadb.org/res/index.cfm>.

Alfaro, L. (2003). "Foreign Direct Investment and Growth: Does the Sector Matter?", *Harvard Business School*: 1-31

Alfaro, L., et al. (2006). "How Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Exploring the Effects of Financial Markets on Linkages", *National Bureau of Economic Research*.

Amin, S. (1974). "Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Understanding", *New York: Monthly Review Press*.

Anyanwu, J. (2014). Does Intra-African Trade Reduce Youth Unemployment In Africa? *Working Paper Series No 201*, African Development Bank. Tunis. Tunisia.

Asiedu, E. (2002), "On the Determinants of Foreign Direct Investment to Developing Countries: Is Africa Different?" *World Development*, 30(1), 107-119.

Asiedu, E., (2006), "Foreign Direct Investment in Institutions and Political Instability", *World Economy*, 29(1), 63-77.

Balasubramanyan et al. (1996), "Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS Countries", *Economic journal*, 106, 434, 92-105.

Barrell, R., and Pain, N.(1999). "Domestic Institutions, Agglomerations, and Foreign Direct Investment in Europe", *European Economic Review*, 43, 925-934.

Bengoa, M., and Sanchez-Robles, B. (2003). "Foreign Direct Investment, Economic Freedom and Growth: New Evidence from Latin America". *European Journal of Political Economy*. 19(3), 529-545.

Benhabib, Jess and Mark M.Spiegel. (1994). "The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross Country Data", *Journal of Monetary Economics*, 34(143), 173.

Bos, H., Sanders, M., and Secchi, C. (1974). *Private Foreign Investment in Developing Countries: A Quantitative Study on the Macroeconomic Effects*, Dardrecht: Reidel.

Blonigen, B., and Wang, M.G., (2005), "Inappropriate Pooling of Wealthy and Poor Countries in Empirical FDI Studies." In Moran, T. H., E.M. Graham and M. Blomstrom, *Does Foreign Direct Investment Promote Development?*, Institute of International Economics Press, Washington DC.

Bornschier, V., and Chase-Dunn, C. (1985). *Transnational Corporations and Underdevelopment*.

Borensztein, E., et al. (1995). "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?" *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 5057, New York: Praeger.

Borensztein, E., de Gregorio, J., and W Lee, J. (1998). "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth? *Journal of International Economics*, 45, 155-135.

Carkovic, M., & Levine, R. (2002). "Does Foreign Investment Accelerate Economic Growth?" in H. T. Moran, E. Graham, & M. Blomstrom (eds.), *Does FDI Promote Development?* Washington, DC: Institute for International Economics.

Campos, N. and Kinoshita, Y. (2008). "Foreign Direct Investment and Structural Reforms: Evidence from Eastern Europe and Latin America", *IMF Working Paper* 08/26.

Choe, J. (2003). "Does Foreign Direct Investment and Gross Domestic Investment Promote Economic Growth?", *Review of Development Economics*, 7(1), 44-57.

Cohen, W. and Levinthal, D. (1990). *Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation*. ASQ, 35, 128-152.

De Gregorio, J. (1992). "Economic Growth in Latin America", *Journal of Development Economics*, 39(1), 58-84.

De Mello, L. R. (1999). "Foreign Direct Investment-Led Growth: Evidence from Time Series and Panel Data", *Oxford Economic Papers*, 51(1), 133-151.

Dupasquier, C., and Osakwe, P. N. (2006). "Foreign Direct Investment in Africa: Performance, Challenges, and Responsibilities", *Journal of Asian Economics*, 17, 241-260.

Gursoy, F., and Kalyoncu, F. (2012). "Foreign Direct Investment and Growth Relationship in Georgia", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2(3), 267-271.

Johnson, A. (2006). "The Effects of FDI Inflows on Host Country Economic Growth", *Working Paper no. 58*, Centre of Excellence for Science and Innovation Studies, Stockholm.

Lyroudi K., Papanastasiou J., and Vamvakidis A. (2004). "Foreign Direct Investment and Economic Growth in Transition Economies", *South Eastern Europe Journal of Economics*, 1, 97-110.

Marcin, K. (2007). "How Does FDI Affect Productivity of Domestic Firms? The Role of Horizontal and Vertical Spillovers, Absorptive Capacity and Competition", *The Journal of International Trade and Economic Development*, 17(1), 155-173.

Mencinger, J. (2003) "Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth?" *Kyklos*, 56(4), 491-508. ^[1]_[SEP]

Mehic, E., Silajdzic, S. and Babic-Hodovic, V. (2013). "The Impact of FDI on Economic Growth: Some Evidence from Southeast Europe", *Emerging Markets Finance & Trade*, 49, Supplement 1, 5-20.

Neuhaus, M. (2006). *The Impact of FDI on Economic Growth: An Analysis for the Transition Countries of Central and Eastern Europe*. Heidelberg:

Olofsdotter, K. (1998). "Foreign Direct Investment, Country Capabilities and Economic Growth", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 134(3), 534-547.

Organisation for Economic Co-operation and Development (2008), *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment: (4th ed)*-ISBN 978-92-64-04573-6.

Rand, J., Hansen, H., (2006), "On the Causal Links between FDI and Growth in Developing Countries", *The World Economy*, 29, 21-42.

Romer, P.(1990). "Endogenous Echnological Change", *The Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.

Romer, P. (1986). "Increasing Returns and Long Run Growth", *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.

Saltz, S. (1992). "The Negative Correlation between Foreign Direct Investment and Economic Growth in the Third World: Theory and Evidence", *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, 39, 617-633.

Solow, R. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.

Tandon, Y. (2002). "The role of FDI in Africa's Human Development, Harare, Zimbabwe, UNCTAD, (2010) World Investment Report", New York: United Nations.

UNIDO. (2008). "Foreign Direct Investment in Sub-Saharan Africa: Determinants and Location Decisions", Research and Statistics Branch, *Working Paper* 08/2008.

Yusuflu, U, K. (2013). *Foreign Direct Investment and Growth in Sub-Saharan Africa. What are the Channels?*, PhD Unpublished Thesis, University of Kansas.

Zhang, K.H. (2001). "Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Evidence from Asia and Latin America", *Contemporary Economic Policy*, 19(2), 175-185.

EĞİTİMİN GÖRME ENGELLİ KADINLARIN TOPLUMSAL VE SİYASAL KATILIMI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Nuran AYTEMUR SAĞIROĞLU**

ÖZET

Eğitim, bireylerin kendini gerçekleştirmesine ve insani zenginleşmeye katkıda bulunması açısından temel insan haklarından ve bağımsız ve kendi kendine yeten bir yaşam sürmenin temellerinden birisi olarak görülmektedir. Ancak engelli bireylerin, özellikle de engelli kadınların, çok büyük bir kısmı bu haktan yararlanamamaktadır. Bu durum, istihdamla, toplumsal ve siyasal katılımı ilgili sorunları beraberinde getirmektedir. Bu çalışma, eğitimin engelli kadınların toplumsal ve siyasal katılımı üzerindeki etkisini görme engelli kadınlarla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler ve odak grup tartışmalarına dayanarak incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın bulguları, eğitimin bağımsız ve kendi kendine yeten bir yaşam için gerekli koşulları hazırlayarak görme engelli kadınların toplumsal ve siyasal katılımında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ancak katılımcıların görme engellilere yönelik kursların, istihdam edilmenin ve ekonomik bağımsızlığın önemine dikkat çekmesi ve gerek toplumsal gerekse siyasal düzlemde engellilere yönelik toplumsal önyargılarla mücadele edilerek toplumda engelliliğe ilişkin bir farkındalık yaratılması gerektiğini vurgulaması, görme engelli kadınların toplumsal ve siyasal katılımını artırmada eğitimin yanında başka etkenlerin de önemli rol oynadığının göstergeleri olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Engellilik, Eğitim, Görme Engelli Kadınlar, Bağımsız Hareket, Toplumsal Katılım, Siyasal Katılım.

ABSTRACT

THE IMPACT OF EDUCATION ON THE SOCIAL AND POLITICAL PARTICIPATION OF WOMEN WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Education is seen as one of the basic human rights in terms of self-realization and human enrichment. It is also considered as one of the bases of independent and self-sufficient living. However, most of the disabled people, especially disabled women, can not make use of this right. This leads to problems

* Bu makale, 2011-2012 yıllarında ODTÜ’de Doktora Sonrası Araştırma Programı (DOSAP) kapsamında Doç. Dr. Aslı Çırakman danışmanlığında yürütülen “Eğitimin Engelli Kadınların Yaşamları Üzerindeki Rolü” başlıklı çalışmadan üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü (aytemur_n@ibu.edu.tr; aytemurn@gmail.com)

regarding employment, social and political participation. This study aims to examine the impact of education on the social and political participation of disabled women depending on the in-depth interviews and focus group interviews conducted with visually-impaired women. The findings of the study demonstrate that education plays an important role in the social and political participation of visually-impaired women, preparing the conditions for independent and self-sufficient living. However, the participants' emphasis on the courses for visually-impaired people, employment and economic independence, and the necessity of raising awareness about disability struggling against social prejudices against disabled people displays that, besides education, other factors also play an important role in increasing social and political participation of disabled women.

Keywords: *Disability, Education, Women with Visual Impairments, Independent Movement, Social Participation, Political Participation.*

1. Giriş

Eğitim, bireylerin kendini gerçekleştirmesine ve insani zenginleşmeye katkıda bulunması açısından temel insan haklarından birisi olarak kabul edilegelmiştir. Eğitim, aynı zamanda, istihdamla birlikte, bağımsız ve kendi kendine yeten bir yaşam sürmenin de temeli olarak görülmektedir. Ancak yapılan araştırmalar,¹ engelli bireylerin, özellikle de engelli kadınların, çok büyük bir kısmının bu haktan yararlanamadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, istihdamla, toplumsal ve siyasal katılımı ilgili sorunları beraberinde getirmektedir. Engellilik, geleneksel toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü ve toplumsal cinsiyete ilişkin önyargılar engelli kadınları engelli erkeklere kıyasla daha dezavantajlı bir konuma sokmakta; engelli kadınların kamusal alandan dışlanmasına yol açarak toplumsal ve siyasal katılımını olumsuz yönde etkilemektedir.

Bu çalışma, eğitimin engelli kadınların toplumsal ve siyasal katılımını nasıl etkilediğini görme engelli kadınlarla yapılan görüşmelere dayanarak incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada derinlemesine görüşme ve odak grup tartışmaları ana veri oluşturma teknikleri olarak kullanılmıştır. Araştırmanın evreni, Ankara'da yaşayan üniversite mezunu ve üniversite öğrencisi görme engelli kadınlar olarak belirlenmiş, araştırmanın örnekleme kartopu yöntemi ile oluşturularak yaşları 19 ila 50 arasında değişen 22'si üniversite mezunu, 4'ü üniversite öğrencisi olmak üzere toplam 26

¹ 2002-Özürlüler Araştırması, engelli bireyin eğitim hizmet ve olanaklarından yararlanamadığını ortaya koymaktadır. Türkiye'de, çoğunluğu yaşlılar olmak üzere, nüfusun % 12.29'u engellidir (toplam nüfus 70.586.256, engelli nüfus 8.357.000). Engelli erkeklerin sayısı, engelli kadınlara oranla daha fazladır. Engelli nüfusun %36'sı –yaklaşık 3 milyon– okuma yazma bilmemektedir. Engelli kadınların ise yarıdan fazlası okuma yazma bilmemektedir. Engelli nüfusun sadece %2.24'ü yükseköğrenim görmüştür. Aynı araştırmaya göre, engellilerin iş yaşamına erişimleri de kısıtlıdır. Engelli birey ev içinde tecrit edilmekte, dolayısıyla da kamusal alana erişimi kısıtlanmaktadır (<http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf>, erişim tarihi: 04.06.2016).

görme engelli kadınla görüşülmüştür. Çalışmada, engelliliğin “toplumsal bir inşa” olduğu kabulünden hareketle toplumda nasıl temsil edildiğine ve engellilere yönelik toplumsal önyargılara değinilmiş, ardından katılımcıların deneyimlerine referansla eğitimin görme engelli kadınların bağımsız ve kendi kendine yeten bir yaşam sürmesinde ve toplumsal ve siyasal katılımında nasıl bir rol oynadığı ele alınmıştır.

2. Engellilik ve Engellilere Yönelik Toplumsal Önyargılar

Herşeyden önce belirtilmesi gereken, engelliliğin “toplumsal olarak inşa edildiği”dir.² Tıpkı “kadınlık” gibi engellilik de biyolojik gerçeklikten toplumsal olarak inşa edilmiştir (Wendell, 2010: 338). Bir başka deyişle, biyolojik olanın, kadınlığı ve engelliliği anlamlandıran ve şekillendiren bağlam ve ilişkilerin dışında anlaşılması mümkün değildir. Her ikisi de cinsiyet ayrımcılığı yapan (*sexist*) ve engellilikten korkan (*disability-phobic*) toplum tarafından benzer bir muameleye maruz kalmaktadır (Fine ve Asch, 1988: 6). Engelliliği engelli olarak tanımlanan kişide var olan bir özellik değil, anlamını toplumsal ve kültürel bağlamda bulan bir “inşa” olarak nitelendiren bu tür bir bakış açısında, engelliliğin nasıl tanımlandığı ve toplumda nasıl temsil edildiği önem kazanmaktadır. Bu ise, engellilere yönelik toplumsal önyargılardan söz etmeyi gerekli kılmaktadır. Bu önyargıların başında engellilerin –ki birçoğu hastalık nedeniyle engelli olmuştur ve olumsuz koşullarda yaşamaktadır– “yetersiz”, “zayıf”, “acı”, “yardıma muhtaç”, “hasta” ve “zavallı” insanlar olarak algılanmaları gelmektedir.³ Bu durum, engellilerin çoğunun toplumun geri kalanından ayrı yaşaması ve eve bağ(ım)lı olmaya zorlanması, bunun sonucunda da insanların çoğunun engelli bireylerle yaşamın farklı alanlarında –

² Engelliliğin toplumsal bir fenomen olarak görülmesi, engellilik yazınında uzun bir süre hüküm sürmüş olan Tıbbi modele eleştirel bakan yaklaşımların ortaklaştığı bir noktadır. Engellilik çalışmalarında temelde üç yaklaşım öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, engelliliği bireyin kendisinden kaynaklanan bir “bozukluk”, “eksiklik” veya “hastalık”, dolayısıyla da ortadan kaldırılması, minimize edilmesi, “normalleştirilmesi” gereken kişisel bir durum olarak gören Tıbbi-Bireysel modeldir. Bu egemen yaklaşıma karşı ortaya çıkmış olan Sosyal Model ise, sorunun kaynağı olarak engelli bireyin kendisi veya yeti yitimi olan bedeninden ziyade, “engelleyen, engel inşa eden egemen toplumsal pratikler”, kurumlar ve sosyal çevreye işaret eder. Üçüncü olarak ise, son dönemlerdeki feminizm, beden, postyapısalcılık ve fenomenoloji tartışmalarından ilham alan ve önceki iki yaklaşımın güçlü ve zayıf yanlarını değerlendiren Engellilik veya Yeti Yitimi Sosyolojisinden söz edilmektedir. Bu yaklaşım, engelliliğin “biyolojik-bedensel kısmıyla (yeti yitimi-*impairment*)” ilgilenen tıbbi-bireysel modele karşı “egemen toplumsal pratiklerin oluşturduğu engellere” odaklanan sosyal bir model önermenin, “biyolojik ve toplumsal olan arasındaki ikiliği yeniden ürettiğini” dile getirmektedir. Oysa yukarıda da değinildiği gibi, son zamanlarda yapılan tartışmalarda bedenin de toplumsal olarak inşa edildiğine dikkat çekilmektedir (Bezmez vd., 2011: 19).

³ Engellilere yönelik bu tür bir yaklaşım, engelliliği büyük ölçüde bireyin “yetersizliği”, sahip olduğu “bozukluk” veya “eksiklik”le açıklayan, “tıbbi model”le paralellik arz etmektedir. “Egemen kültür” de hastalığa ve çaresizliğe yol açan toplumsal koşulları iyileştirmek yerine, engellilerin yaşamak zorunda bırakıldığı olumsuz koşulları, bir “doğası gereği” zavallı insanlar grubu ya da tabakası yaratarak ve “gerçekliği baş aşağı çevirerek” açıklamaya çalışmaktadır (Charlton, 2010: 156).

işyerinde, okulda, sinemada vb.– karşılaşmaması ve etkileşime girmemesiyle yakından ilişkilidir (Charlton, 2010: 156). Nitekim bu önyargılarla ve “ayrımcı”, “damgalayıcı” ve “dışlayıcı” tutumlarla hayatın her alanında karşılaştıklarını belirten ve insanların bu konudaki “bilinçsizliği”nden yakınan katılımcılar da bunu engellilerin toplumdan, kamusal alandan dışlanmasıyla ilişkilendirmektedirler. Onlara göre, engelli bireylerin toplumdan yalıtılması, insanların engellilere ilişkin önyargılarını besleyerek bilinçsizlik halini daha da pekiştirmektedir. Bu durum, engellilik konusunda daha bilinçli olması beklenen özel eğitim öğretmenlerinin davranışlarında bile gözlemlenebilmektedir. Katılımcılar, eğitim sürecinde yaşadıkları sorunlardan bahsederken, bazı öğretmenlerinin kendilerine yönelik tutumunu eleştirmekte, bu tutumları öğretmenlerinin üniversitede veya iş hayatında engelli bireylerle karşılaşmamış ya da ona uygun bir eğitim almamış olmasıyla açıklamaktadırlar.

Bu noktada eğitimin önemine dikkat çeken katılımcılar, okulda ve özellikle üniversiteye giriş sınavında gösterdikleri başarının ailelerinin ve yakın çevrelerinin kendilerine bakışını ve tutumunu önemli ölçüde değiştirdiğini⁴ dile getirmektedirler. Birşeyler yaptıkça, başarıya ulaştıkça yakınlarının güvenini kazandıklarını ifade eden katılımcılar –ki bu durum, kendilerine ilişkin algılarının da değişmesine yol açmaktadır– bunun uzun, zor ve sancılı bir süreç olduğunu belirtmektedirler. Engellilere yönelik toplumsal önyargılar ve kalıpyargıların yıkılmasının ancak engelli bireylerin neler yaptıkları ve başardıklarına tanık olunmasıyla mümkün olduğunu dile getiren katılımcılar, devletin ve medyanın engelli bireylerin neler yapabildiğini topluma anlatarak ve göstererek bu süreçte aktif rol oynaması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Kısacası, yapılması gereken, vurguyu engelliliğe ilişkin “yanlış”, “anormal” veya “normalden sapmış” olandan, engeliyle yaşamak zorunda olan kadın ya da erkeklerin yetenek ve güçlerine kaydırmaktır (Nosek, 2010: 503).

3. Eğitimin Görme Engelli Kadınların Toplumsal Katılımındaki Rolü

Eğitim, engellilere yönelik toplumsal önyargıların ve kalıpyargıların yıkılmasının yanında engelli bireylerin toplumla bütünleşmesinde ve toplumsal katılımında da önemli bir oynamaktadır. Bu çalışmada, görme engelli kadınların toplumsal katılımı, toplumla bütünleşme sürecinde kilit rol oynayan ve avantajları ve dezavantajlarıyla literatürde oldukça tartışmalı bir yer işgal eden özel eğitim-

⁴ Ancak bu noktada katılımcıların ailelerinin kendilerine yönelik algı ve tutumlarında yaşanan değişimin genel olarak engellilere yönelik önyargıları değiştirmediyi ve her ne kadar “koruma güdüsüyle karışmış” olsa da “akıllarının bir kenarında” onların engelli oluşunun kaldığını belirtmektedirler.

kaynaştırma eğitimi ve bağımsız hareketin gelişmesi konularına odaklanılarak ele alınacaktır.

3.1. Özel Eğitim-Kaynaştırma Eğitimi

Eğitimin engelli bireylerin toplumsal katılımında oynadığı rolü ele alırken öncelikle değinilmesi gereken, engelliliğe ilişkin literatürde oldukça tartışmalı olan özel eğitim-kaynaştırma eğitimi meselesidir. Özel eğitim okullarını tercih edenler – ki buna ebeveynlerin dikkate değer bir kısmı ve bazı engelli çocuklar da dahildir– buna gerekçe olarak engelli çocukların normal okullarda tecrit edildiğine/yalnızlığa itildiğine, özel okullarda ise akranlarıyla destekleyici/dayanışmacı ilişkiler içerisinde olduğuna işaret etmektedirler. Örneğin, işitme engelli ebeveynler ve kurdukları örgütler, “işaret dili”nin eğitim ve enformel iletişim dili olduğu ve “sağır kültürü”nün vurgulandığı “işitme engelli çocuklar için okullar”ın varlığını desteklemektedirler. Daha genelde, özel eğitim okullarını savunanlar, bu okulların daha erişilebilir bir ortam/çevre ve uygun teknik yardım ve donanım sağladığını, eğitimi ve deneyimli özel eğitim öğretmenlerine ve daha iyi bir öğrenci-öğretmen oranına sahip olduğunu öne sürmektedirler (Barnes ve Mercer, 2010: 107).

Öte yandan, özel eğitim okullarına karşı olanlar ise bu okulların engelli olmayanların bakış açısını yaymanın ve engellilerin “ikincil” konumunu sürdürmenin temel kanalları olduğunu belirtmektedirler.⁵ Kaynaştırma eğitiminin –özellikle toplumsal eşitlik ve yurttaşlık haklarının bir parçası olarak– yararlarına işaret eden özel eğitim okulu karşıtları, bu eğitimin cehaletin ve olumsuz klişelerin ortadan kalkmasına yardımcı olduğunu, engelli ve engelli olmayan çocuklar arasında arkadaşlığı teşvik ettiğini, özgüven ve özsaygının gelişmesine olanak sağladığını, engelli çocuklara daha geniş bir müfredat sunduğunu ve konu uzmanı öğretmenlere ulaşmayı teşvik ettiğini vurgulamaktadırlar (Barnes ve Mercer, 2010: 108).

Engelli öğrencilerin özel eğitim okullarında diğer akranlarından ve toplumdan soyutlanarak tecrit edildiği ve bunun olumsuz etkileri, görme engelli kadınların da vurguladığı noktalardan birisidir. Kadınlar, öncelikle küçük yaşta ailelerinden ayrılarak Körler Okulu’nda yatılı öğrenim görmenin yarattığı duygusal

⁵ Bu noktada, Chicago’lu eğitimci ve engelli hakları aktivistleri Carol Gill ve Larry Loss’un özel eğitim görmüş olan yirmibir kişiyle yaptığı araştırma özel eğitimin dezavantajlarına dair sonuçları açısından anılmaya değerdir. Söz konusu araştırma, katılımcıların özel eğitimin kendilerini “daha da pasifleştirdiğine” ve “kaderlerine boyun eğmelerini” sağladığına inandıklarını göstermiştir (Charlton, 2010: 155). Michael Oliver da (1996) Tıbbi model üzerine temellenmiş olan özel eğitimin, engellilerin uzun zamandır maruz kaldığı baskıya katkısıyla karakterize olduğunu öne sürmektedir.

travmaya işaret etmektedirler. Kendileri gibi olanlarla, benzerleriyle bir arada olmanın olumlu etkileri de olduğunu (özgüvenin erken gelişmesi gibi) dile getiren katılımcılar, öte yandan bunun bir yalnızlığı da beraberinde getirdiğini, bunun ise bazı çocuklarda “hırçınlığa”, bazılarında da “travmaya” yol açtığını belirtmektedirler. Bu okullarda “koruma” adı altında –ki bu, katılımcılardan birisi tarafından “sadece işin kolayına kaçmak” olarak nitelendirilmiştir– dış dünyayla ilişkilerinin koparıldığını dile getiren kadınlar, belirli ve sınırlı zamanlar dışında okuldan dışarıya çıkmalarına izin verilmediğini, “asosyal” yetiştirildiklerini, bu nedenle de “dışarda ne yapacaklarını bilmedikleri”ni belirtmektedirler. Sekiz sene özel eğitim okulunda öğrenim gördükten sonra lise eğitimiyle beraber “ne olduğunu bilmediği” ve “ötekileştirildiği” bir çevreye girdiğini belirten bir katılımcı bu durumu şöyle betimlemektedir:

... [S]en özel eğitimde okuyosun sekiz sene, lise eğitimine geliyorsun. Ne olduğunu bilmediğin bir çevreye geliyorsun. Çünkü herkes senin gibi dedim ya demin, artık hiç kimse senin gibi değil. Sen teksin, ötekisin onlar için. Ve napıcagını bilmiyorsun. Dışardaki dünyadan haberin yok. Sudan çıkmış balık gibi giriyosun. Ve o bocalamayla, zaten ergenlik dönemi de var ortada, birçok şeyle mücadele etmeye başlıyorsun. Dersleri mi yapıcaksın, kendini mi ifade edeceksin, çevreyi mi öğreneceksin, çevreyle mi kaynaşacaksın, vs., vs.

Toplumdan yalıtılmışlık sorununa dikkat çeken bir başka katılımcı, özel eğitim okullarını “fanus”a benzetmekte, çocukların bu fanusun içinde yetiştirildiğini, sonra da hiçbir destek vermeden “suya bırakıldığı”nı, çocukların da “boğulmamak için çırpındığı”nı ve “çırpınarak hayatlarına devam ettiği”ni belirtmektedir. Aynı katılımcı, Körler Okulu’nda baston eğitiminin olmayışını örnek vererek –ki baston verilmeyişine gerekçe olarak “çocukların bastonu birbirlerine vurdukları” belirtilmiş– bu okullarda çocuklara gereken becerilerin de kazandırılmadığına dikkat çekmektedir. Bu durumun, özel eğitim okullarından mezun olup genel eğitim sınıflarına dahil olan öğrenciler açısından geçiş ve uyum sürecini oldukça zorlaştırdığı görülmektedir. Nitekim, Körler Okulu’nu “yarı kapalı cezaevi” olarak nitelendiren bir katılımcı, oradan mezun olup ortaokula başladığında “acaba görenlerle bir arada yapabilir miyim yapamaz mıyım?” sorusunun zihnini sürekli kurcaladığını dile getirmektedir. Gerçekten de engelli öğrencilerin çoğu için genel eğitim sınıflarına dahil olma süreci uzun, zor ve sıkıntılıdır. Öncelikle, engelli öğrenciler bu sınıflara geldiği zaman genellikle hoş karşılanmamaktadır. Öğretmenler, engelli öğrencileri sınıflarına kabul etmeye hazır olmadıklarını ifade etmekte ya da bu konuda isteksiz davranmaktadırlar. Kaynaştırma eğitimine karşı gösterilen bu direncin gerisinde, engelli öğrencilerin “itaatsiz” olacakları veya sınıf

düzenini bozacakları korkusunun⁶ da yer aldığını söylemek mümkündür. Bu nedenledir ki, özel eğitim, genel eğitim sınıflarının düzenini bozabilecek öğrencileri uzaklaştırarak (*removing*) düzeni muhafaza etmenin bir yolu haline gelmiştir (Connor ve Ferri, 2007: 68). Buradan yola çıkarak, her ne kadar çoğunlukla öğrencilerin özel eğitimde yalıtılmış olduğundan söz edilse de, genel eğitim sınıflarında da engelli öğrencilerin “yabancılaşması” söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla, engelli öğrencileri sadece var ve görünür kılmak, etkileşimi veya bütünleşmeyi sağlamak anlamına gelmemektedir. Ancak gerçek ve etkin bir katılım söz konusu olduğunda –ki bu, genel eğitimde “köklü değişiklikler” gerektirmektedir– kaynaştırma ilkeleri hayata geçirilebilir (Connor ve Ferri, 2007: 72).

Kısacası, özel eğitimin bazı olumlu yanlarına rağmen görme engelli bireylerin yaşamlarında özellikle toplumla bütünleşme açısından olumsuz etkileri olduğunu, bu nedenle de mevcut haliyle pek çok aksaklıkları olmasına rağmen –öğretmen yetersizliği, öğrencilerin engellerinin göz ardı edilerek onların işine yaramayacak dersler almaya zorlanmaları (örneğin görme engelliler için resim dersi, güzel yazı dersi, iş teknik dersi gibi)– kaynaştırma eğitiminin tercih edildiğini söylemek mümkündür. Kaynaştırma eğitimi almış olan bir katılımcı bu tercihini şöyle dile getirmektedir:

Ben ... benim tek eksğim braille diye düşünüyorum. Bir sürü kez örselendim. Arkadaşlarımdan her zaman farklıydım. İşte rahat rahat arkadaşlarımla kavgı edip özgürce küsemedim bile çünkü onlara muhtaçtım. Yani bi sürü şey yaşadım. Beden öğretmenim basket oynatmaya çalıştı. Resim öğretmenim yağlıboya yaptırmaya çalıştı. Hiçbirinden anlayış görmedim ama yine de tercih ederim, pişman değilim. Tek eksğim bi braille ama yine de pişman değilim.

3.2. Bağımsız Hareketin Toplumsal Katılımdaki Rolü

Buraya kadar aktarılanlar, eğitimin –özellikle de üniversite eğitimi– engellilere yönelik önyargıların ve kalıpyargıların kısmen de olsa ortadan kaldırılmasında ve engelli bireylerin toplumla bütünleşmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu durum, engelli bireylerin kendilerine ilişkin algılarını da etkilemektedir. Nitekim, katılımcılar eğitim sürecinin kendini tanıma, özgüven

⁶ Nirmala Erelles (2005: 72) de aynı noktaya dikkat çekmekte ve engelli öğrencinin, fizyolojik farklılıklarının/aşırılıklarının (*excesses*) okul disiplinini bozduğu düşünülen “asi” bir özneyi temsil ettiğini; aslında öğrencileri öğrenme güçlüğü, duygusal ve davranışsal bozukluklar gibi çeşitli etiketlerle adlandıran özel eğitim programlarının varlığının, normal okulların kurallara uyma ve rasyonellik taleplerini karşılamaktan uzak olan bu bedenlerin yıkıcı, sekteye uğratici müdahalelerini etkili bir biçimde kontrol altına almaktaki yetersizliğinden kaynaklandığını öne sürmektedir.

ve özsaygının gelişip pekişmesine katkısının altını çizmektedirler. Özellikle üniversite yaşamının kendini tanıma açısından önemi, katılımcıların dikkat çektiği noktalardan birisidir. Nitekim, görüşülen kadınların çoğunun “engelli” olduklarını kabul edip⁷ beyaz baston kullanmaya başlamalarının üniversite yıllarına denk geldiğini belirtmesi dikkate değerdir. Bu durum, özgüven ve özsaygının gelişip pekişmesini de beraberinde getirmektedir. Öyle ki, katılımcılar, özellikle üniversitenin ilk yıllarında karşılaştıkları sorunlardan bahsederken, bugün – “haklarının bilincinde olan” bireyler olarak– aynı sorunla karşı karşıya kalsalar tutumlarının çok farklı olacağını ifade etmektedirler. Bu noktada, her ne kadar üniversite eğitiminin azımsanamayacak bir önemi ve katkısı olduğunu dile getirirler de katılımcıların kendi deneyimlerinden de yola çıkarak, eğitimin “örgün eğitim”le sınırlanmaması gerektiği vurgusu dikkat çekicidir. Burada söz konusu olan, özellikle görme engellilere yönelik kurslardır –bilgisayar kursu gibi. Katılımcıların çoğu, beyaz baston kullanmaya başlamalarını, bağımsız hareket⁸ ve toplumsal katılım açısından dönüm noktası olarak görmektedir. Bağımsız hareketin kendi başına bir yerden bir yere gidebilmek anlamında özgürlük sağladığını, bu nedenle de son derece önemli olduğunu ifade eden katılımcılar, bunu, “engelli olduğunu kabul edip hiç çekinmeden bastonu eline alıp etrafa gösterebilmek”le, kendiyle barışık olmakla, özgüvenle, gerektiğinde yardım isteyebilmekle ilişkilendirmektedirler.⁹ Bastonun bağımsız hareket açısından önemi,¹⁰ katılımcıların baston kullanmadan önce yaşadığı sorunlar göz önüne alındığında daha da anlaşılır olmaktadır. Şöyle ki; katılımcılar, özellikle üniversiteye başladıktan sonra, ailelerinin ya da arkadaşlarının sürekli onlara refakat etmesinin “gururlarına dokunduğu”nu belirtmekte ve “özel hayatlarının kalmadığı”nın altını çizmektedirler. Başlangıçta baston kullanmaktan utandıklarını –ki burada “karşı cins tarafından beğenilme kaygısı” da söz konusudur– dile getiren katılımcılar, baston kullanmakla birlikte yalnızca kendi başlarına bir yerlere gidip gelmek anlamında değil, aynı zamanda kendilerine ilişkin kararlar almak anlamında da “özgürleştikleri”ni belirtmektedirler. Ancak bu sürecin üniversite yıllarına denk geldiği, üniversitenin bağımsız yaşama yolunda atılan önemli bir adım olduğu katılımcıların ısrarla altını çizdiği bir noktadır. Nitekim,

⁷ Eğitim almamış olan engelli kadınlar açısından “engelli” ve “kadın” olmanın –toplumdaki olumsuz önyargılarla birlikte düşünüldüğünde– engellerini kabullenmekte yarattığı güçlük, katılımcıların vurguladığı noktalardan birisidir. Bu noktada, katılımcıların bir kısmının Körler Okulu’nda onlara baston verildiğini ve “görme engelinden utanarak” yetiştirildiklerini belirtmeleri dikkat çekicidir.

⁸ Burada, katılımcıların tamamının bağımsızlığı “bağımsız hareket”le özdeşleştirmiş olduğunu belirtmek gerekir.

⁹ Katılımcılardan birisi, bağımsız hareket geliştiremeyen görme engellileri “gayrimenkul” olarak adlandırdıklarını dile getirmektedir.

¹⁰ Bastonun görme engellilerin hayatındaki yerini ve önemini, katılımcıların evden bastonsuz çıkmayı “gözünü evde unutmak” ya da “ayakkabı giymeden çıkma”ya benzetmelerinden de anlamak mümkündür.

bağımsız hareketi üniversiteye girmeden önce gelişmiş olan katılımcılar da üniversiteyle birlikte hayatlarının büyük ölçüde değiştiğini, daha “sosyal” bireyler haline geldiklerini ifade etmektedirler. (Katılımcıların büyük kısmı taşradan geldiği için sinema, tiyatro, konser gibi etkinliklere katılmanın onlar için yeni bir şey olduğunu dile getirmektedirler.) Ailelerinin onları engelli olmaktan çok kadın oldukları için kısıtladıklarını belirten katılımcılar, üniversiteyi kazanıp başka bir şehirde yaşamaya başlamalarının ailelerine bağımlılığı büyük ölçüde ortadan kaldırarak onları daha bağımsız kıldığını, tek başına yaşamanın ve tek başına kararlar almanın özgüven ve özsaygının gelişip pekişmesi açısından son derece önemli olduğunu belirtmektedirler. Öyle ki, katılımcılardan biri üniversitede yapamayacağını sandığı pek çok şeyi yapabileceğini kendine kanıtladığını, bilmediği yerlere gidip yerleşmenin, yeni bir yerde hayata başlamanın onu korkutmadığını söylerken, bir diğeri ailesiyle çatışmayı göze alarak birkaç aylığına tek başına yurtdışına gittiğini dile getirmektedir. Yine katılımcılardan birinin eğer lise mezunu olarak kalmış olsaydı “hayatında çok bir şeyin değişmeyeceği”ni, lisede engelliliğe ve toplumsal cinsiyete ilişkin yaygın bakış açısını besleyen “klasik” bir eğitimden geçildiğini, bunların ancak üniversitede yıkılabildiğini belirtmesi dikkate değerdir.

Katılımcıların deneyimleri, eğitimin bağımsız ve kendi kendine yeten bir yaşam sürme olanağına kavuşmak açısından önemini ortaya koymaktadır. Bu konuda eğitim kadar önem atfedilen ve onu tamamlayıcı bir başka unsur ise istihdamdır. Eğitimin istihdam edilmedeki dolayısıyla da ekonomik bağımsızlığa sahip olmadaki rolüne dikkat çeken kadınlar, bunun “kendini ifade etme” açısından da son derece önemli olduğunu dile getirmektedirler. Eğitimli ve çalışıyor olmanın onların bir köşede oturup sürekli başkalarından maddi beklentileri olan, başkalarının yardımına¹¹/desteğine muhtaç bireyler olmaktan kurtardığını ve bu durumun da insanların onlara bakışını değiştirdiğini belirtmektedirler. Bir başka deyişle, eğitimin bireyleri her yönüyle (“duygusal”, “sosyal”, vb.) geliştirip kendilerini toplumda ifade edebilmelerine olanak sağladığını belirten katılımcılar, her ne kadar insanlar onlara öncelikle “engelli” diye yaklaşılsalar da eğitimli, çalışan, ekonomik bağımsızlığını kazanmış bir birey olduklarını gördükleri zaman onlara bakışının hemen değiştiğini ifade etmektedirler.

Ancak burada bir parantez açıp katılımcıların iş dünyasının genel olarak “görmeye dayalı” olduğunu, dolayısıyla da görme engellilerin hiçbir işe

¹¹ Ancak burada, katılımcıların yardım almaya karşı olmadıklarını, aksine insanın her zaman yardıma ihtiyacı olduğunu düşündüklerini de eklemek gerekir.

yaramayacağı düşüncesiyle “vasıfsız” işlerde çalıştırıldığına dikkat çektiklerini eklemek gerekir.¹² Bu konuda özellikle görme engellilerin santral memuru olması yönündeki yaygın beklentiden¹³ yakınan katılımcılar, bu düşüncenin henüz ilkokuldayken onlara empoze edildiğini ve kendilerine santral sertifikası verildiğini ifade etmektedirler. Ancak her ne kadar lise mezunu kadrosuyla santralde çalışan ya da kendi uzmanlık alanlarında istihdam edilmeyen katılımcılar “kurumun en atıl elemanı” ya da “değersiz, işe yaramayan, kadroyu dolduran” bir eleman olarak görülseler de bu durumun katılımcıların kendilerini değersiz hissetmelerine yol açtığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Şöyle ki; katılımcılar, önemli olanın, bu durumu “ne kadar kabul edip içselleştirdikleri ya da değiştirebildikleri” olduğuna dikkat çekmekte ve “kendilerine ilişkin beklentilerinin azalmadığı”nı çünkü “kendi potansiyelleri”ni, “ne yapıp ne yapamayacakları”nı bildiklerini belirtmektedirler. Bu noktada, katılımcıların “herkesin kendileri gibi olmadığı”nı, bazı engellilerin “memur oldukları için çok mutlu oldukları”nı ve kendilerini “çalıştıkları kuruma ait hissettikleri”ni belirterek kendilerini diğer engellilerden ayırmaları da ayrıca dikkate değerdir.

Eğitimin görme engelli kadınların siyasal katılımını nasıl etkilediğini tartışmadan önce, katılımcıların dikkat çektiği noktalardan bir diğeri olan akran gruplarının –özellikle de kendileri gibi engelli olan hemcinsleriyle birarada olmanın– toplumsal katılımı oynadığı role de değinmek yerinde olacaktır. Öncelikle, engelli kadınlar, bu sayede, bedenleri, duyguları ve karşı karşıya kaldıkları sorunlar açısından yalnız olmadıklarının farkına varmaktadır. Bunun yanında, engelli kadınlar birbirleri için rol model olabilmektedir. Bu, kadınların görünürlüğünü artırmak ve onları “güçlendirmek” açısından son derece önemlidir. Yine, akran grupları, engelli kadınlara, yeni ilişkiler/bağlantılar kurarak engellilikle ilintili veya engellilikten kaynaklanan yalıtılmışlığı kırma, farklı ortamlarda paylaşılması zor olan konuları tartışma ve kadınların ortak deneyimlerine dair bilgi sahibi olma ve kendi toplumsal cinsiyet ve engellerinden kaynaklanan “biricikliği”ni görme olanağı sunmaktadır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda,

¹² Devlet Personel Başkanlığı Mayıs 2016 verileri, bunu destekler niteliktedir. Şöyle ki; bu verilere göre, kamuda istihdam edilen engelliler içinde görece daha az engelli olanların tercih edildiği, ortopedik engeli olanların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Ortopedik engellileri, sırasıyla, Sınıflanamayan, Görme, Süreğen (kronik), İşitme, Zihinsel, Ruhsal ve Duygusal ve son olarak da Dil ve Konuşma takip etmektedir. Bu verilere göre, istihdam edilen 43.151 engelliden 9995’i kadın, 33.156’sı ise erkektir. Bunlar içinde, görme engelli kadınların sayısı 2022, erkeklerin ise 7115’tir. Kısacası, kamuda istihdam edilen toplam 43.151 engelli personelden sadece 9137’si görme engellidir (<http://www.dpb.gov.tr/tr-tr/istatistikler/engelli-personel-ve-omss-istatistikleri>, erişim tarihi: 08.06.2016).

¹³ Bu noktada, katılımcıların engellilerin seçebileceği mesleklerin sınırlılığından yakınaparak bu alanların genişletilmesi gerektiğine –örneğin, radyoda ya da televizyonda sunuculuk– işaret ettiği de belirtilmelidir.

böyle bir ilişkinin/bağlantının, kendini psikolojik ve fiziksel olarak iyi hissetme açısından ne denli kritik bir rol oynadığı açıktır. Öyle ki, bu tür bir ilişkinin/bağlantının yokluğu, beraberinde getirdiği kopukluk ve yalıtılmışlıkla sağlığın bozulmasına yol açabilmekte, özellikle de hareket kısıtları nedeniyle toplumdan yalıtılmış engelli kadınlarda, kronik izolasyon ve depresyonla sonuçlanmaktadır (Nosek, 2010: 510-511).

5. Eğitim ve Siyasal Katılım

Buraya kadar aktarılanlar, eğitimin görme engelli kadınların toplumsal katılımı üzerinde nasıl bir rol oynadığına ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Eğitimin görme engelli kadınların siyasal katılımını nasıl etkilediğine gelince; Türkiye'de genel olarak kadınların özelde ise görme engelli kadınların tıpkı eğitim hakkından yararlanma ve istihdam edilme konusunda olduğu gibi, temsiliyet ve siyasal katılım bağlamında da dezavantajlı bir konumda olduklarını söylemek mümkündür. Bu çalışmada, engelli kadınların siyasal katılımı, kamusal alan-özel alan ayrımı, yurttaşlık, siyaset ve özellikle feminizmin/kadın hareketinin de çabası, mücadelesi ve katkılarıyla bu kavramlarda yaşanan dönüşümlere referansla ele alınacaktır.

Kadınların siyasal katılımı tartışması, öncelikle, kamusal olan-özel olan ayrımını sorgulamayı beraberinde getirmektedir. Nitekim, özel alan ve kamusal alan arasındaki ayrım ve kamusal alanın eril değerlerle –rasyonellik gibi– tanımlanıp kadınların bu alandan dışlanarak özel alana hapsedilmeye çalışılması, başlangıcından itibaren kadın hareketinin eleştiri oklarını yönelttiği bir konu olmuştur. Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü gereği özel alanla ilişkilendirilip kamusal alandan dışlanmış olan kadınların bu dışlanmışlığa karşı verdiği mücadele, öncelikle eğitim hakkı, çalışma yaşamına katılma ve seçme ve seçilme hakkı üzerinde yoğunlaşmış ve dünya ölçeğinde önemli bölümü yirminci yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen yasal değişikliklere ve düzenlemelere yol açmıştır (Üşür, 1994: 57; Yaraman, 2015: 11). Ancak sözkonusu alanlarda kazanımlar elde eden kadın hareketi, bunun –yasal ya da formel düzenlemelerin– yeterli olmadığını¹⁴ görmüş; “egemen anlamları”/“anlam sistemleri”ni sorgulamaya başlayarak kamusal

¹⁴ Bu noktada, kadınların kamusal alana katılımının çoğunlukla “geleneksel ev içi rollerinin uzantısı” şeklinde (çalışma yaşamında hemşirelik, öğretmenlik vb.; sivil toplum çalışmalarında yardım dernekleri vb.; siyasal partilerde kadın kolları vb.) gerçekleşmesiyle kadınların geleneksel ataerkil rollerini yeniden ürettiğine; kadınların özel alandaki “asli yükümlülüklerin”den sıyrılmadığı bir durumda ve “cinsiyetler arasında paylaşımcı bir iş bölümü”nün yokluğunda, kamusal yaşama katılımın kadınlar açısından “niteliksel bir dönüşüm”e yol açmaktan ziyade, “çifte sömürü” anlamına geldiğine (Yaraman, 2015: 24-26) işaret edilmektedir.

alanın neyi içerdiği, neyi “dışladığı” ve “bunun bedeli” üzerine odaklanmıştır (Üşür, 1994: 57). Böylelikle, “herkese açık, akılcı bir çıkar hesabı ile bireylerin imzaladığı sözleşme üzerine kurulu, bireylerin eşitliğine dayalı genel ve tarafsız yasaların, hakların, özgürlüğün alanı” olarak tanımlanan kamusal alanın gerçekte “özel” olarak tanımlayıp dışladığının “doğal, kişisel, mahrem, duygusal ve cinsel olan”ın alanı, kısacası “hemen herşeyiyle kadınların yaşamlarını sarıp sarmalayan evren” (Üşür, 1994: 57) olduğu keşfedilmiştir.¹⁵ Bu keşif, en net ifadesini, 1960'larda dile getirilen “özel/kişisel olan politiktir” sloganında bulmuştur. Böylelikle, feminizm dikkatini gündelik yaşam alanına, aile ve haneye çevirmiş (Phillips, 2015: 116); önceleri “önemsiz” ve “özel/mahrem” (Üşür, 1994: 57) olarak nitelendirilen ve devletin müdahale alanının dışında tutulan özel alanda olup bitenlerin gerçekte “iktidar ilişkileri tarafından yapılandırılmış”¹⁶ –dolayısıyla da “politik”– pratikler olduğunu öne sürmüş ve bu meseleleri “kamu meselesi” haline getirerek siyasal değişim talep etmiştir (Phillips, 2015: 115).

Bu bakış açısı, siyasetin (mevcut) tanımının ve sınırlarının sorgulanmasını ve genişletilmesi talebini beraberinde getirmiştir. Siyaset yöneten-yönetilen ayırımına, yönetselliğe veya idareye eşitlenmekten/ indirgenmekten (Özman ve Coşar, 2002: 355), yani kamusal kararlarla ve kamusal bir mekânla, bakanlıklarla, parlamentoyla, meclisle, partiler ve baskı gruplarıyla sınırlandırılmaktan çıkıp gündelik yaşamı, aile ve haneyi (evindeki eşitsizliği), evdeki ve işteki cinsel işbölümünü içerecek şekilde genişletilip yeniden tanımlanmıştır¹⁷ (Phillips, 2015: 116, 119, 142). Siyasetin kimlik boyutu ön plana çıkarılarak ve gündelik hayat pratiklerini içerecek şekilde ve “katılım” temelinde yeniden tanımlanması, mevcut demokrasi nosyonlarının eleştirilmesine ve “yönetsel” olana hapsedilmiş olan demokrasi anlayışının ötesinde bir demokrasi tanımının merkeze taşınmasına yol

¹⁵ Kamusal alanın “olumlanan” değerlerinin – “akılcılık, egemen ve özgür birey, hakların eşitliğine riayet, kural koyma yetkisi”– gerçekte “erkek” olanla, kamusal alandan dışlanan değerlerin (duygusallık, irrasyonellik, vb.) ise kadınlarla ilişkilendirildiği ve “liberal kamusal dünyanın anlamlarının, bu dünyanın kuruluşunu bizzat somut bireyler olarak gerçekleştirmiş olan orta sınıf erkeklerin kendi yaşam alanlarının ve çıkarlarının anlamsal ifadesi olduğu” ortaya çıkarılmış ve “soyut ve formel kuralların cinsler karşısında tarafsız olduğunu” ilan eden liberalizmin “ikiyüzlülüğü” deşifre edilmiştir (Üşür, 1994: 58).

¹⁶ Bu noktada, bazı feministler, kamusal-özel ayrımının gerçekte kadınların “tahakküm altında” (Üşür, 1994: 61) olduğu bir alanda olup bitene dair “toplumsal sorumluluğu inkar etmek için kullanıldığında, yalnızca anlamsız değil doğrudan ezici” olduğuna işaret etmektedir (Phillips, 2015: 118).

¹⁷ Feminizmin “kişisel olanı politik olanla eşitleyerek” yalnızca evdeki değil aynı zamanda işteki cinsel iş bölümünü de demokratik tartışmanın içine sokması, yalnızca evdeki ilişkileri ve kararları değil, içinde bulunduğumuz her birliği (işyerleri dahil) demokratikleştirmeye ilişkilendirmesi, demokrasi talebinin, daha çok alanı kapsayacak şekilde genişletilmesini beraberinde getirmiştir (Phillips, 2015: 119, 142, 145-6). Bu çerçevede, “işyeri demokrasisi” de yeniden merkezi bir önem kazanmış, “iş temelindeki katılım üzerinde inşa edilen” daha katılımcı bir demokrasi anlayışının/pratiğinin, işçilerin işyerinde alınan kararları etkilemesiyle siyasal ve ekonomik eşitlik arasındaki “gergin ilişki”yi dönüştürmesi beklenmiştir (Phillips, 2015: 30).

açmıştır. Demokrasinin bir yönetme biçimine indirgenmekten ziyade siyasetin temelini oluşturacak biçimde “kamu içerisinde özgürleşimci bir pratik ve/veya kişinin kendini gerçekleştirdiği bir faaliyet” olarak tanımlanmasıyla “katılım” kavramı da pasif bir biçimde oy sandığıyla sınırlanmaktan çıkmış ve yurttaşları/bireyleri siyasetin nesnesi olmaktan ziyade “doğrudan öznesi” konumuna getirecek biçimde yeniden tanımlanmıştır (Özman ve Coşar, 2002: 341,345-346, 354).

Tam da bu noktada, feminizm eleştiri oklarını, liberalizmin “cinsiyetsiz” ya da “nötr” olduğu varsayılan “yurttaş”¹⁸ kavramına yöneltmiştir. Liberalizm, “yurttaş”ı, “doğuştan diğerleriyle eşit ve özgür olan, kendi yaşamı, kimliği, bedeni üzerinde nihai egemenlik hakkına sahip ve bu egemenliği ancak kendi onayı ile siyasi iktidara devreden ve bu çerçevede hak ve yükümlülüklerle¹⁹ sahip” olan birey²⁰ olarak tanımlamıştır (Üşür, 1994: 57). Her ne kadar kavramın eşit ve kapsayıcı olduğu öne sürülmüş olsa da, başlangıçta yurttaşlığın toplumun bütün kesimlerini içermediğini, özellikle kadınlar açısından bakıldığında “yurttaşlık hakları”²¹ olarak betimlenen “sivil”, “siyasal” ve “sosyal” hakların aşamalı olarak kazanıldığını belirtmek gerekir. Ayrıca, yurttaşlık hak ve görevlerinin yasalar tarafından eşit ve herkesi kapsayacak bir biçimde tanımlanmış olması, bütün yurttaşların bu haklardan eşit bir biçimde yararlandıkları anlamına gelmemektedir. Şöyle ki; “modern” yurttaşlık anlayışı, bireyleri ulus-devletin eşit haklara sahip yurttaşları olarak tanımlayarak farklı kimliklere sahip olmaktan kaynaklanan ihtiyaç ve taleplerin siyasal alanda ifade edilmesine/temsiline engel teşkil etmektedir. Örneğin, eşitliği, “homojenlik” varsayımından hareketle tanımlayan bu yurttaşlık

¹⁸ Günümüzde yurttaşlık kavramı “statü” (“haklar ve ödevler bütünü”); kimlik (“ulusun ve belirli bir toprak parçasının tanımladığı bir siyasal topluluğa ait olma duygusu”); ve “siyasal temsil ve katılım aracılığıyla sürdürülen bir pratik” olmak üzere üç anlamı içermektedir (Marques-Pereira, 2015: 315).

¹⁹ Yurttaşlık kavramı, hakların yanında vergilerin ödenmesi –ki bununla kamusal düzeni finanse etmektedir– askerlik gibi yükümlülükleri de içermekte, bu anlamda yurttaş, “yaptıklarıyla toplumun devamına katkıda bulun(an)” birey olarak tanımlanmaktadır (Üşür, 1994: 59). Kamusal alandaki işlevleriyle tanımlanan bu tür bir yurttaş tanımının sadece kadınları değil, çoğunlukla üretim içerisinde yer alamayan ve askerlik yapamayan engellileri de dışladığı açıktır.

²⁰ Burada, liberalizmin “soyut birey”inin, “ataerkil bakış açısının ürünü”, dolayısıyla “eril”- olduğunu (Yarman, 2015: 20) da hatırlamak gerekir.

²¹ T. H. Marshall (2000: 21, 25), yurttaşlığı, “medeni” (ifade, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü, adalet hakkı vb.), “siyasal” (siyasal karar alma sürecine katılma –seçme ve seçilme– hakkı) ve “sosyal” (eğitim hakkı ve sosyal hizmetler) olmak üzere üç bölüme ayırmış ve bu hakların oluşumunun sırasıyla onsekizinci, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıla rastladığını belirtmiştir. Her ne kadar Marshall’ın çalışması, “doğrusal” ve “erkek-merkezli” olmakla eleştirilse de, önemi, yurttaşlığın “eşitlik üzerine kurulu” bir statü olması gerektiğini belirtmesi (Marques-Pereira, 2015: 317-318), yurttaşlık haklarından birinin kullanılamamasının diğer hakları da tehlikeye düşürebileceğine ve özellikle sosyal haklara referansla, temel ihtiyaçların karşılanamadığı durumda “tam/bütün bir yurttaşlık”tan söz edilemeyeceğine işaret etmesidir (Konda, 2011: 10).

anlayışı, engelli bir birey için en temel yurttaşlık hakkı anlamına gelebilen “erişilebilir” bir şehir talebine kapalıdır. Oysa ki bu talebin karşılanması ve engellilerin hayatın her alanında ve her mekânda görünür kılınması –ki böylelikle, engelli bireyler, insanların rencide edici bakışlarına daha az maruz kalabilir (Bezmez ve Yardımcı, 2008)– engellilere yönelik önyargıların, kalıpyargıların, davranışların ve tutumların değişmesine ve engellilerin toplumsal ve siyasal katılımına katkıda bulunacaktır. Duruma engelli kadınlar açısından bakıldığında ise, her ne kadar yasalar tarafından eşit hak ve özgürlüklere sahip yurttaşlar olarak tanımlanmış olsalar da hem “engelli”, hem “kadın” olmaktan dolayı sivil ve sosyal haklara (eğitim, sağlık, barınma, sosyal güvenlik) erişimde yaşadıkları olumsuzlukların siyasal haklara erişimi de olumsuz bir biçimde etkilediğini söylemek mümkündür. Engelli kadınların eğitim hakkından etkin bir biçimde yararlanamaması ve bununla bağlantılı olarak oldukça düşük bir oranda istihdam edilmesi,²² kendi hayatlarına dair kararlar alarak bağımsız ve kendi kendine yeten bir yaşam sürmelerine engel teşkil etmekte ve çoğu kez onları başkalarına “bağımlı” hale getirmektedir. Bu nedenledir ki, toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve sosyal politikaları merkezine alan çalışmalar yurttaşlığın sosyal ve siyasal boyutlarını birbirine eklemleme iddiası içerirler (Marques-Pereira, 2015: 318).

Buraya kadar, genel olarak kadınların siyasal katılımı meselesi, kamusal alan-özel alan ayrımı, yurttaşlık ve siyaset kavramları ve bu kavramlarda yaşanan dönüşümlere referansla ele alındı. Engelli kadınların siyasal katılımına gelince; bu noktada, öncelikle kamusal alanın yalnızca kadınları değil, genel olarak engellileri de dışlayacak biçimde tahayyül (ve inşa) edildiğini belirtmek gerekir. Kamusal alanın “güç”, “sağlam beden”, “gençlik”, performans/iş ve üretimin dünyası olarak kutsanması; sakat beden, “zayıflık”, “hastalık”, “acı” ve “ölüm”ün ise “özel” addedilip genellikle gizlenmesi ve ihmal edilmesiyle kadınlarla birlikte çocuklar, hastalar, yaşlılar ve engelliler de özel alana itilmiştir. Buna paralel biçimde, içinde yaşadığımız dünyanın büyük bölümü, sanki herkes “fiziksel olarak güçlü”, bütün bedenler “ideal olarak biçimlenmiş” ve herkes acı ve hastalıktan azade bir tempoda çalışabilirmişçesine inşa edilmiştir. Bir başka deyişle, yalnızca mimari değil, hayatın tüm fiziksel ve sosyal organizasyonu, bizlerin ya ortalama bir insanın yapabileceklerini yapabilen güçlü ve sağlıklı insanlar ya da toplumsal yaşama katılamayacak

²² Devlet Personel Başkanlığı Mayıs 2016 verilerine göre, kamuda istihdam edilen 43.151 engelliden 9995’i kadın, 33.156’sı ise erkektir. (2015’te ise kamuda istihdam edilen 40.655 engelliden 9170’i kadın, 31.485’i erkektir.) (<http://www.dpb.gov.tr/tr-tr/istatistikler/engelli-personel-ve-omss-istatistikleri>, erişim tarihi: 08.06.2016). Genel olarak kamuda istihdam edilen engelli sayısında bir miktar artış olmakla birlikte, rakamlar hala engelli kadınların istihdam konusunda engelli erkeklere oranla daha fazla ayrımcılığa maruz kaldığını göstermektedir.

durumda olan bütünüyle engelli insanlar olduğumuzu varsaymaktadır (Wendell, 2010: 341). Aslında bu, zayıflığın/güçsüzlüğün, bedenden kaynaklanan acıların ve bedeni kontrol etmedeki yetersizliğin, “sağlam bedenli”lerin daima sakınmaya, unutmaya, göz ardı etmeye çalıştığı, hor görülen, acınası ve korkulan şeyler olarak algılanmasıyla yakından ilintilidir. Bütün bunlar ise, engellilerin neden “öteki”leştirildiğini açıklamaktadır (Wendell, 2010: 343). Şöyle ki; engelliler, “normal” olanla bütünleşemeyecek ötekiler olarak damgalandırıldıkları ve engellerini kabullenip kendileriyle barışık olmalarına ket vuran “herkes gibi olma”, “normalleşme” baskısına maruz kaldıkları bir sosyalleşme sürecinden geçmektedir. Robert McRuer’ın da belirttiği gibi (2011: 554-555), “zorunlu sağlam bedenlilik sistemi” veya “sağlam bedenli kültür”, hepimizin “sağlam bedenli kimlikleri” ve “sağlam bedenli perspektifleri” tercih ettiğini ve neyi amaçladığımız noktasında uzlaştığımızı varsayarak engellilerden, sürekli olarak şu dillendirilmeyen soruyu başkaları adına olumlu bir şekilde yanıtlamasını bekler: “Evet, ama sonuçta sen de benim gibi olmak istemez miydin?”

Kadın gençliği ve güzelliğine son derece önem veren toplumlarda yaşadığımız göz önüne alındığında, özellikle engelli kadınların bu baskıyı ne denli yoğun hissettiğini tahmin etmek hiç de zor değildir. Engellilere yönelik önyargılar ve kalıpyargılar nedeniyle, (bedeni) “ideal” ve “normal” olana hiçbir zaman uymayacağı düşünülen engelli kadınlar, “görünüm” ve “işlerlik”te –kadına atfedilen toplumsal cinsiyet rollerini yerine getirme açısından– “normallik” vurgusuyla/baskısıyla, (“başkalarının rahatı için”) sadece engelin tedavi edilmesi veya kontrol altında bulundurulması üzerine odaklanan tıbbi yaklaşımlarla ve zorunlu kısırlaştırma, öjenik, seçici kürtaj ve genetik test gibi üreme ve yaşam haklarıyla ilgili alanlarda mücadele etmek zorundadır (Nosek, 2010: 511). Oysa McRuer’ın da belirttiği gibi (2011: 555), sağlam bedenliler için de “ideal sağlam bedenli kimliğine kesin olarak, bir daha kaybetmemek üzere sahip olmak mümkün değildir”. “Hem sağlam bedenlilik normlarının ‘içsel olarak tümüyle bedenleştirilmesinin olanaksız olması’, hem de sağlam bedenli statüsünün her zaman geçici olması” anlamında aslında herkes “engelli”dir ve engellilik “herkesin yeterince uzun yaşadığı takdirde bir gün bedensel olarak taşıyacağı bir kimlik”tir (McRuer, 2011: 558). Benzer biçimde, Susan Wendell (2010: 339) de, yaşlanmanın “sakatlanmak” olduğunu; genç ve sağlam bedenli olma halinin sürekli olamayacağını ve yeterince uzun yaşayıp aniden ölmediğimiz sürece hastalık, kaza veya yaşlanma nedeniyle hepimizin eninde sonunda sakatlanacağını; bunun farkına varmanın, engelli insanların “öteki” değil, gerçekte “biz” olduklarını (ya da bizden başkası olmadıklarını) görmemize yardımcı olacağını, bu yüzden de “genç ve sağlıklı insanlık modelini/paradigmasını desteklemeyen bir engellilik anlayışı”na

ihtiyacımız olduğunu belirtmektedir.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, engellilere yönelik toplumsal önyargıların ve kalıpyargıların yanında, engelli kadınların eril değerlerle tanımlanan kamusal alanda sınırlı varoluşlarının, sivil ve sosyal haklara sınırlı erişiminin, büyük ölçüde “temsiliyet”e indirgenmiş olan mevcut siyaset (anlayışı ve) pratiğinin ve siyasal haklara dair bir farkındalığın eksikliğinin, dünyada ve Türkiye’de engelli kadınları siyasal katılım olanaklarından yoksun bıraktığını öne sürmek mümkündür. Nitekim, çalışmanın bulguları da bunu destekler niteliktedir. Öncelikle, katılımcıların çoğunluğu mevcut siyasal partilere mesafeli olduğunu belirtmekte, kendilerini genellikle engellilik alanında çalışan sivil toplum kuruluşlarında ifade etmeyi tercih etmektedirler. Ancak katılımcılar, engellilere yönelik önyargıların ve kalıpyargıların engellilerin de bakış açısını büyük ölçüde şekillendirdiğini, bir başka deyişle, engellilerce de içselleştirildiğini ve toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargıların ve eril değerlerin engelli erkeklerin engelli kadınlara yönelik tutumunu büyük ölçüde belirlemesinin, engelli kadınların –engellilik alanında çalışan bir örgütte dahi– karar alma mekanizmalarına katılımını zorlaştırdığını belirtmektedirler. Siyasal partilere katılım konusuna gelince; bu noktada, katılımcılardan istihdam edilmiş olanların tamamının devlet memuru olduğunu ve bu durumu siyasal partilerde yer almamanın nedeni olarak sunduklarını belirtmek gerekir. Ayrıca bu tutumun gerisinde siyasal partilerin engellilere yönelik yaklaşımının²³ da etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Gerçekten de, Türkiye’de siyasal partilerin engellilere yönelik söylem ve politikalarına bakıldığında, yaklaşımlarının büyük ölçüde (ve engellilere yönelik toplumsal önyargılara paralel bir biçimde) Tıbbi modelin izlerini taşıdığını, dolayısıyla da engellilere ilişkin “hayırseverlik/yardımseverlik” eksenli bir bakış açısına sahip olduklarını söylemek mümkündür. Dikmen Bezmez ve Sibel Yardımcı’nın belirttiği gibi (2008), “yardımseverlik” merkezinde şekillenen böylesi bir yaklaşım, yardımı alanı diğerine “muhtaç” ve “minnettar” kılmakta, zaten kaynaklardan/hizmetlerden eşit bir biçimde yararlanmayan bu iki grup arasındaki eşitsiz ilişkiyi yeniden üretmekte, dolayısıyla da “mağduriyeti pekiştirici” bir nitelik göstermektedir. Bu ise, engelli hareketinin “hak-temelli” olarak şekillenmesine engel teşkil etmektedir. Bu durum, engellilerin siyasal temsili açısından da sorun yaratmakta, siyasal partiler tarafından aday gösterilen ve milletvekili seçilenler arasında genel olarak engellilerin özelde

²³ KONDA’nın (2011) *Siyasette Kadınların Temsili* başlıklı araştırması, kadınların siyasetteki düşük temsiline büyük ölçüde siyasal partilerin kadınlara yeterince destek vermemesiyle ilişkilendirildiğini ortaya koymuştur. Türkiye’de genel olarak siyasal partilerde “kadın merkezli” bir bakış açısının eksikliği (Sancar-Üşür, 2000) de göz önünde bulundurulduğunda, engelli kadınların, genel olarak kadınlara kıyasla, hem engelli hem kadın olmaktan dolayı böylesi bir destekten çok daha fazla yoksun bırakıldığını söylemek hiç de abartı olmayacaktır.

ise engelli kadınların sayısının son derece az olmasıyla sonuçlanmaktadır.

Bu noktada bir parantez açıp, Türkiye'de kadınların siyasal katılımını etkileyen faktörler²⁴ arasında önemli rol oynayan “siyasal örgütlenme alışkanlıklarında kadınların siyasal katılımını destekleyecek bir tarihsel mirasın, olumlu örneklerin ve örgütlenme modellerinin” yokluğuna²⁵ da (Sancar, 2008: 177) değinmek yerinde olacaktır. Bu çerçevede, ilk değinilmesi gereken nokta, kadın örgütlenmelerinin ve bağımsız kadın hareketinin gelişimidir. Türkiye'de kamusal alanda cinsler arası eşitlik için mücadele eden kadın örgütlerinin önde gelenlerinin büyük ölçüde siyasal partilerin ve devletin vesayeti altındaki örgütler olması ve kadınların eşit siyasal katılımını hedefleyip gerçekleştirmekten çok “sosyal yardım örgütleri olmaya yönlendirilmiş” olması nedeniyle, kadınların siyasal katılımı sorunu, “1980’li yılların ikinci yarısından başlayıp günümüze kadar güçlenerek devam eden bağımsız ‘kadın hakları hareketi’ sayesinde tartışılır hale gelebilmiş”, 1990’lardan itibaren de bu konuda önemli adımlar atılabilmiştir (Sancar, 2008: 181). İkinci olarak, siyasete katılmak isteyen kadın adayların saptanmasında geçerli olan ölçütlerin erkeklerinkinden farklılaştığını –erkekler için bu ölçütler, “sınıfsal ve bölgesel ayrımlara, meslek ve çıkar gruplarına, etnik/kültür gruplarına, yaş ve siyasal görüşlere göre” şekillenirken, kadın adayların belirlenmesinde politikacıların yakını olanların (ki bu kadınlar, “sadakatinden emin olunan” kadınlardır) ve “kamuoyuna karşı vitrine konacak eğitilmiş, terbiyeli, güzel görünümlü, uyumlu, yabancı dil bilir, ama siyasal deneyimi²⁶ ve temsil gücü olmayanların” tercih edildiğini– (Sancar, 2008: 177) söylemek mümkündür. Buna, siyasal partilerde atanmış/seçilmiş kadın ve erkek politikacılardan beklenen

²⁴ Genel olarak kadınların siyasete katılımını engelleyen faktörler, kadının kamusal alandaki diğer etkinliklere katılımını engelleyen faktörlerden çok da farklılaşmamaktadır (Güneş-Ayata, 2015: 264). Serpil Sancar-Üşür (2000: 204-216), kadınların siyasal süreçlere katılımını engelleyen toplumsal faktörleri, “geleneksel cinsiyet rollerinin önemi (aile-siyaset ikilemi)” (özel-kamusal), “kadınların toplumsal fırsatlardan eşit yararlanamaması” (eğitim, gelir, siyasal katılım), “kadınların siyasal/sivil örgütlere katılımında yaşanan sorunlar”, “siyasal kültür ve cinsiyetçi zihniyet” (“siyasette egemen erkek modeli”); siyasal partilerde kadınların siyasete katılımını engelleyen faktörleri ise “siyasal partilerin kadın-erkek eşitliği politikaları/ideolojik stratejileri”, “siyasal partilerin örgüt modelleri ve Kadın Kolları’nın güçsüzlüğü”, “siyasal parti yöneticilerinin kadın-erkek eşitsizliğine duyarsızlığı”, “farklı siyasal partilerdeki kadınlar arasında iletişim eksikliği” ve “siyasal partiler ile kadın örgütleri/sivil örgütler arasındaki etkileşim eksikliği” olarak sıralamaktadır.

²⁵ Bu noktada, Türkiye’de engelli kadınların siyasal katılımını hedefleyen böylesi bir tarihsel mirasın, rol modellerin ve örgütlenmelerin yokluğunun da engelli kadınlar açısından büyük bir dezavantaj oluşturduğunu ve engelli kadınların toplumsal yaşama ve karar alma süreçlerine tam ve etkin katılımını hedefleyen bir örgütlenme olan Engelli Kadın Derneği’nin oldukça yakın bir tarihte (2011) kurulmuş olduğunu belirtmek gerekir.

²⁶ Bu noktada, siyaseten deneyimsiz bazı kadın milletvekillerinin siyasal parti liderlerinden gelen davet üzerine “son dakika kararıyla” siyasete girdiklerini belirtmesi dikkate değerdir (Güneş-Ayata ve Tütüncü, 2008: 464). Her ne kadar kadınların partilerin daha alt düzeydeki siyasal faaliyetlerine niceliksel olarak yoğun bir katılımdan söz edilebilse de, kadınlar niteliksel olarak “apolitik, görünmez ve süresiz” olmaya devam etmektedir (Sancar, 2008: 177).

görevlerin toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümüne paralellik arz ettiği, kadın politikacıların daha çok siyasal partilerin kültürel etkinlikleri, çocuklar, yaşlılar ve engellilerle ilgili çalışmalara yönlendirildiği (Sancar, 2008: 178) de eklenmelidir.

Katılımcıların altını çizdiği bir başka nokta, seçim sürecinde yaşadıkları sorunlardır. Daha önce de belirtildiği gibi, her ne kadar siyasal katılım yalnızca kurumsal düzeye yani seçme ve seçilme hakkının kullanılmasına indirgenemezse de, siyasal katılımdan söz edildiğinde katılımcılar genel olarak engellilerin özelde ise görme engellilerin oy verme²⁷ sürecinde karşılaştığı sorunlara işaret etmektedirler. Bu sorunlar arasında, bağımsız ve gizli oy kullanımına yardımcı olacak araçların yokluğu, seçim sandığında görevli personelin oy kullanırken onlara –yanlarında bir refakatçi olsa dahi– eşlik etme yönündeki ısrarı, aile fertlerinden biri dahi olsa onlara refakat edenlerin oylarını kendi tercihleri yönünde kullanıp kullanmadığına ilişkin tereddüt/güvensizlik sayılmaktadır. Bütün bunların, seçme hakkını tek başlarına ve gizli kullanmalarına engel teşkil ettiğini belirten katılımcılar, bu konudaki düzenlemelerin ve uygulamaların titizlikle gözden geçirilmesi ve denetlenmesi gerektiğine işaret etmektedirler.²⁸

Toparlamak gerekirse, kamusal alan-özel ayrımının ve liberal yurttaşlık anlayışının sorgulanması, siyasetin ve demokrasinin farklı kimliklerin taleplerinin dile getirilmesine ve sorunlarının çözümüne olanak sağlayacak ve aktif katılımı içerecek şekilde yeniden tanımlanması, genel olarak kadınların siyasal katılımını artırmak açısından oldukça önemli gelişmelerdir. Bunun yanında, kadınların genel olarak kamusal alana katılımını, daha özelde siyasal katılımını sağlamaya yönelik

²⁷ Ayşegül Yaman (2015: 15), siyasal katılımın “bireysel” ve “toplumsal” olmak üzere iki yönüne işaret eder ve ilkinin özellikle oy verme davranışına ilişkin, birey tarafından tek başına yerine getirilebilecek, dolayısıyla da, her ne kadar davranış nesnesi kamusal alana ait olsa da, kamusal yaşamla ilişkisinin “dolaylı” olduğu bir eylem olduğunu; “siyasal partiye üye ya da siyasal kadroya aday olma” şeklinde gerçekleşen toplumsal siyasal katılımın ise “tümüyle ve doğrudan bir kamusal alan etkinliği” olduğunu belirtir. Kadınlar, onları kamusal yaşama “dolaylı” olarak dahil eden, “yurttaşlık hakkının ancak kısmi bir biçimde ifası” olan ve “özel yaşamın kemikleşmiş cinsiyetçi niteliklerine bir tehdit oluşturmayan” oy verme davranışını –bireysel siyasal katılım– başından beri ataerkil düzen içerisinde çok da engelle karşılaşmadan sürdürmekte; bütünüyle “kamusal eylem” niteliği taşıyan siyasal temsil söz konusu olduğunda ise pekçok engelle –“ev içi roller, cinsiyetçi toplumsallaşma, siyaset yapmak için gerekli beceri yoksunluğu ve ayrımcılık”– karşılaşmaktadırlar (Yaman, 2015: 17). Ayşe Güneş-Ayata da (2015: 268) kadının bireysel siyasal katılımındaki özerkliğine karşın kamusal siyasal katılımının oldukça sınırlı olmasının, kadınlarla “doğrudan” ve yüz yüze ilişki kuran kadın politikacılar oldukça önemli bir rol yüklediğini belirtmektedir.

²⁸ Bu konuda, Engelsiz Erişim Derneği’nin 17 Kasım 2015 tarihinde başlattığı “Yüksek Seçim Kurulu, Görme Engellilerin Tek Başına Oy Kullanma Hakkını Teslim Et!” başlıklı imza kampanyasını anmak gerekir. Dernek, görme engellilerin uzun yıllardan beri seçimlerde birinin yardımıyla oy kullanmak zorunda kaldığını, bunun ise engellilerin ve farklı ihtiyaçları olan kişilerin tek başına ve erişilebilir bir biçimde oy kullanma hakkının ihlali olduğunu belirterek, basit bir oy şablonu veya oy makinesi gibi araçlarla/sistemlerle, tek başına oy kullanmanın mümkün olduğunu öne sürmektedir. İmza metni için bkz. <https://www.change.org>

yasal düzenlemeler ve uygulamalar da bu çerçevede atılmış önemli adımlardır. Ancak toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, kadınların eğitim hakkından etkin bir biçimde yararlanamaması ve oldukça düşük bir istihdam oranına sahip olması, egemen siyasal kültürün “eril” niteliği, siyasal partilerde “kadın-merkezli” bakış açısının yokluğu gibi etkenler, kadınların eşit siyasal katılımını –Yaraman’ın deyişiyle (2015: 21), “niceliksel katılımın niteliksel bir dönüşümü olanaklı kılacak noktaya ulaşmasını”– engellemektedir. Özellikle engelli kadınların siyasal temsili söz konusu olduğunda, bütün bunlara, engellilere yönelik “hak temelli” olmaktan ziyade “hayırseverlik/yardımseverlik” eksenli bir bakış açısının siyasette de egemen olması, bu bakış açısının ve engellilere yönelik önyargıların ve kalıpyargıların büyük ölçüde engelliler tarafından da içselleştirilmiş olması ve toplumsal cinsiyete dayalı önyargıların ve kalıpyargıların engelli erkeklerin engelli kadınlara yönelik tutumunu büyük ölçüde belirlemesi de eklenmekte, engelli kadınları siyasal katılım olanaklarından yoksun bırakmaktadır. Belirtilmesi gereken bir başka etken, engelli kadınların ihtiyaç ve taleplerini hak temelli bir eksende siyasal alana taşıyacak ve onların siyasal katılımını destekleyecek bir tarihsel mirasın, rol modellerin ve örgütlenmelerin eksikliği/yokluğudur. Bu noktada, öncelikle yapılması gereken, genel olarak kadınların eşit siyasal temsiliyi sağlamak için uygulanan pozitif ayrımcılık politikaları ve kota uygulaması gibi tekniklerle²⁹ engelli kadınların siyasal karar süreçlerine niceliksel ve niteliksel olarak artan oranda katılımının yolunu açmaktır. Bu ise, engelli kadınların eşit siyasal katılımının, “siyasal temsil ilkelerinin demokratikleştirilmesi”ni içeren temel bir demokrasi meselesi (Sancar, 2008: 178) olarak ele alınmasını gerektirmektedir.

6. Sonuç

Sonuç olarak, eğitimin –özellikle de üniversite eğitiminin– toplumla bütünleşmeye, kendine güven duygusunun ve bağımsız hareketin gelişip pekişmesine katkıda bulunarak görme engelli kadınların toplumsal ve siyasal katılımında son derece önemli bir rol oynadığını öne sürmek mümkündür. Ancak katılımcıların eğitimin “örgün eğitim”le sınırlanmaması gerektiğine dikkat çekmesi (burada söz konusu olan, özellikle görme engellilere yönelik kurslardır –bilgisayar kursu gibi), beyaz baston kullanmaya başlamalarını bağımsız hareket ve toplumsal katılım açısından dönüm noktası olarak görmeleri, engelli kadınların eğitim ve istihdamını teşvik edici politikaların hayata geçirilmesi ve engelli kadınlara yönelik

²⁹ Nitekim, Sancar’ın da belirttiği gibi (2008: 178), dünyada kadınların eşit siyasal katılımını/temsiliyi sağlayabilmiş ülkelerin bu başarısının arkasında, bunu amaç edinmiş olan siyasi çabaların yanında, bu doğrultuda kullanılan pozitif ayrımcılık uygulamaları ve kota politikaları gibi özel siyasal teknikler de önemli bir rol oynamaktadır.

politikaların oluşturulması sürecinde engelli kadınların bizzat yer alması, gerek toplumsal gerekse siyasal düzlemde engellilere yönelik toplumsal önyargılar ve kalıpyargılarla mücadele edilmesi, ailelerin ve toplumun eğitilmesi ve “bilinçlendirilmesi” ve toplumda engelliliğe ilişkin bir farkındalık yaratılması, bu süreçte devletin ve medyanın aktif rol alması gerektiğini vurgulaması engelli kadınların toplumsal ve siyasal katılımını artırmada eğitimin yanında başka faktörlerin³⁰ de önemli rol oynadığını göstermektedir.

Ancak bunun, eğitime atfedilen rolü ve önemi hiçbir şekilde azaltmadığının altı çizilmelidir. Aksine engelli kadınların herkes için temel bir hak olan eğitim hakkından yararlanması, istihdam, toplumsal ve siyasal katılımı ilgili sorunların çözümünde kilit rol oynamaktadır. Ancak mevcut yasal düzenlemelerin ve uygulamaların engelli kadınların özellikle eğitim ve istihdamını teşvik açısından yeterli olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi’nin Türkiye tarafından onaylanmış olması bu konuda atılmış önemli bir adım olmakla birlikte, engelli kadınların eğitim ve istihdamını teşvik edici politikaların hayata geçirilmesi ve bu politikaların oluşturulması sürecinde engelli kadınların bizzat yer almaları kritik önem arz etmektedir. Bu noktada, engelli kadınlara yönelik pozitif ayrımcılık ve kota politikaları gibi özel siyasal tekniklerin uygulanmasının, Türkiye’deki engelli kadınların sorunlarının çözümüne önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak, yukarda da belirtildiği gibi, bu sürecin, gerek toplumsal gerekse siyasal düzlemde engellilere yönelik toplumsal önyargılarla mücadeleyi içermesi ve bu süreçte devletin ve medyanın da aktif rol alması gerektiği unutulmamalıdır. Bu, aynı zamanda, toplumda engelliliğe ilişkin bir farkındalık yaratmak ve engelliliğin kabul edilmesi gereken bir farklılık olarak görülmesini sağlamak açısından da son derece önemlidir. Sözü katılımcılardan birinin ifadesiyle noktalayalım: “Topluma şunu öğretmen lazım: Bak böyle insanlar da var. Onlar sadece bir bakımdan bizden farklı ya da senden farklı... [S]adece gözü görmüyo işte. Başka her türlü seninle aynı insan”.

³⁰ KONDA (2011: 50-51) verileri, genel olarak kadınların eğitim oranlarında kısmi bir iyileşme olduğunu, ancak geleneksel toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü ve istihdam olanaklarındaki yetersizlikler gibi nedenlerle kadınların toplumdaki dezavantajlı konumlarının hala sürdüğünü göstermektedir. Bu durumun, engelli kadınlar için de geçerli olduğunu, hatta hem engelli hem kadın oldukları için engelli kadınların iki kez ayrımcılığa maruz kaldığını, dolayısıyla da engelli olmayan kadınlara oranla çok daha dezavantajlı bir konumda olduklarını söylemek abartı olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Barnes, C. ve Mercer, G. (2010), *Exploring Disability*, Cambridge: Polity Press.

Bezmez, D. ve Yardımcı, S. (2008), “Bir Vatandaşlık Hakkı Olarak Sakat Hakları ve Sakat Hareketi”, *Birikim*, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/697/bir-vatandaslik-hakki-olarak-sakat-haklari-ve-sakat-hareketi#.V1pwK75VVwQ> (Erişim tarihi: 06.06.2016).

Bezmez, D., Yardımcı, S. ve Şentürk, Y. (2011), “Giriş”, D. Bezmez vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 17-25.

Charlton, J. (2010), “The Dimensions of Disability Oppression”, L. J. Davis (der.), *The Disability Studies Reader* içinde, New York: Routledge, 147-159.

Connor, D. J. ve Ferri, B. A. (2007), “The Conflict within: Resistance to Inclusion and Other Paradoxes in Special Education”, *Disability & Society*, 22 (1): 63-77.

Devlet İstatistik Enstitüsü (2002), *Türkiye Özürlüler Araştırması*, <http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf> (Erişim tarihi: 04.06.2016).

Devlet Personel Başkanlığı (2016), *Engelli Personel ve ÖMSS İstatistikleri*, <http://www.dpb.gov.tr/tr-tr/istatistikler/engelli-personel-ve-omss-istatistikleri> (Erişim tarihi: 08.06.2016).

Erevelles, N. (2005), “Rewriting Critical Pedagogy from the Periphery: Materiality, Disability, and the Politics of Schooling”, S. L. Gabel (der.), *Disability Studies in Education: Readings in Theory and Method* içinde, New York: P. Lang, 65-83.

Fine, M. ve Asch, A. (1988), *Women with Disabilities: Essays in Psychology, Culture and Politics*, Philadelphia: Temple University Press.

Güneş-Ayata, A. ve Tütüncü, F. (2008), “Critical Acts without a Critical Mass: The Substantive Representation of Women in the Turkish Parliament”, *Parliamentary Affairs*, 61(3), 461-475.

Güneş-Ayata, A. (2015), “Türkiye’de Kadının Siyasete Katılımı”, Ş. Tekeli (der.), *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, (6. Baskı), İstanbul: İletişim, 261-278.

KONDA (2011), *Siyasette Kadın Temsili Araştırması*, http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/11/2011_04_KONDA_Siyasette_Kadin_Temsili_Raporu.pdf (Erişim tarihi: 01.06.2016).

Marques-Pereira, (2015), “Yurttaşlık”, H. Hırata vd. (Haz.), *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, (çev. Gülnur Acar-Savran), Ankara: Dipnot, 314-319.

Marshall, T. H. (2000), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, T. H. Marshall ve T. Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* içinde, (çev. Ayhan Kaya), Ankara: Gündoğan, 13-82.

McRuer, R. (2011), “Zorunlu Sağlam Bedenlilik ve Queer/Sakat Varoluş”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 549-562.

Nosek, M. A. (2010), “Feminism and Disability: Synchronous Agendas in Conflict”, H. Landrine ve N. F. Russo (der.), *Handbook of Diversity in Feminist Psychology* içinde, New York: Springer, 501-533.

Oliver, M. (1996), *Understanding Disability: From Theory to Practice*, London: Macmillan.

Özman, A. ve Coşar, S. (2002), “Yönetselden Yaşamsala Demokrasi Pratiği: ‘Teminatsız’ Bir Demokrasiye Dair Düşünmek”, E. F. Keyman (der.), *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* içinde, İstanbul: Everest, 340-357.

Phillips, A. (2015), *Demokrasinin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları.

Sancar-Üşür, S. (2000), “Siyasal Süreçlere Katılımda Kadın-Erkek Eşitliği”, *Kadın Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset*, TÜSİAD, İstanbul: 2000, s. 197-262.

Sancar, S. (2008), “Türkiye’de Kadınların Siyasal Kararlara Eşit Katılımı”, *Toplum ve Demokrasi*, 2 (4), Eylül-Aralık, s. 173-184.

Üşür, S. (1994), “Liberalizmin ‘Cinsiyetten Arındırılmış Birey’i ve Feminist Eleştiri”, *Mürekkep*, 1: 57-61.

Wendell, S. (2010), “Toward a Feminist Theory of Disability”, L. J. Davis (der.), *The Disability Studies Reader* içinde, New York: Routledge, 336-352.

Yaraman, A. (2015), *Türkiye’de Kadınların Siyasal Temsili: Dişiliksiz Siyaset*, 2., İstanbul: Bağlam.

YAZARLARA NOTLAR

1. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, hakemli bir dergidir ve Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.
2. Derginin yayım dili Türkçe ve İngilizce'dir.
3. Dergide yayımlanan tüm yazıların yayın hakları Yakın Doğu Üniversitesine devredilmiş olur. Dergide yayımlanan her türlü yazıdan yapılacak alıntılarda kaynak gösterilmesi zorunludur.
4. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*'ne gönderilen yazılar özgün olmalı, başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Gönderilen yazının bir başka biçimi yayımlanmak üzere incelenmek için bir başka yayımcıya gönderilmiş, ya da yayımlanmış, yada yayımlanacak ise yazar bunu yazısını dergiye gönderdiğinde açıkça belirtmelidir.
5. Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından ilk değerlendirmesi yapıldıktan sonra hakemlere gönderilir. Hakemden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, yazardan makalesinde düzeltme istenmesine ya da basılmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kararı yazara (birden çok yazar varsa, adı ilk belirtilmiş olana) en kısa zamanda bildirilir. Yayımlanmayan makaleler yazarlara geri gönderilmez.
6. Hakem değerlendirmesinin tarafsızlığını sağlamak için hakemlere gönderilen yazıda yazarın kimliğine ilişkin herhangi bir bilgi olmamalıdır. Yazarlar makalelerinin başlığını, ad, soyadı, unvan, bağlı bulundukları kurum adı, posta adresi, telefon ve e-posta adreslerini ayrı bir kâğıda yazarak bir kapak sayfası hazırlayıp makaleleri ile birlikte göndermelidir. Hakemlere gönderilecek metinde makalenin başlığı, makale metni, Türkçe ve İngilizce özetler bulunmalı, kimlik bilgileri yer almamalıdır.
7. Dergide yayımlanması istenilen metinler MS Word dokümanı olarak elektronik ortamda e-mail eki olarak ya da CD olarak aşağıdaki adreste doğrudan Editör'e gönderilmelidir. Yazarlar isterlerse buna ek olarak metnin yazılı kopyasını da gönderebilirler. Yazılı metinler A4 kağıdın bir tarafına 2 aralıkla yazılmalı ve bütün sayfalara birbirini izleyen numaralar verilmelidir.
8. Ana dili İngilizce olmayan yazarlar, İngilizce yazdıkları metinleri göndermeden önce ana dili İngilizce olan bir uzmana okutup gerekli düzeltmeleri yaptırmalıdır.

9. Yazılara yayımlanan yazarlara yayımlanan makalenin 20 adet ayrı basımı ve bir adet dergi bedelsiz olarak gönderilir.
10. YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi'ne gönderilen makalelerin yazım ve biçim koşulları bakımından son denetimlerinin yazar tarafından yapıldığı, yazarın makalenin disketteki ya da CD'deki biçimiyle basılmasına onay verdiği kabul edilir. Makale dergi editörlüğüne teslim edildikten sonra baskı düzeltmeleri için yazara geri gönderilmez. YDÜ, Sosyal Bilimler Dergisi yazım ve biçim kurallarına uygun olmayan makaleler hakeme gönderilmez ve basılmaz.
11. Gönderilen metnin tamamı daktilo harfleri ile tek aralıklı, A4 kâğıdın alt ve üstünde 5cm, yanlarda 4 cm boşluk kalacak şekilde yazılmış olmalıdır.
12. Makalelerin 7.000–10.000 kelime uzunlukta olması gerekmektedir. 10.000 kelimedenden fazla olan metinler ancak özel koşullarda kabul edilir.
13. Makale, italik harflerle ve içerden yazılmış yaklaşık 100 kelimedenden oluşan, temel savını ve varılan sonucu betimleyen bir özet ile başlamalıdır. Özete makale içeriğini karakterize eden 6 anahtar sözcük veya deyim eşlik etmelidir.
14. Metin 12 punto büyüklükte Times New Roman yazı tipi ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve ana alt başlıklar 14 punto, Times New Roman yazı tipi, bold ve ana metinden ayrı olmalıdır. İkincil alt başlıklar 12 punto, Times New Roman, bold ve metinden ayrı olmalıdır. İkincil alt başlıkların altındaki alt başlıklar 12 punto, Times New Roman, bold ve italik olmalı ve paragrafın ilk cümlesinin başında yer almalı ve bir nokta ile sonlanmalıdır.
15. Bütün çizelge, grafik ve diyagramlara şekil denilmeli ve birbirini izleyen numaralar verilmelidir. Tablolar olanaklar elverdiği ölçüde az sayıda olmalı ve sadece çok gerekli bilgiler içermelidir. Her şekil ve tabloya Arap rakamları ile bir numara verilmeli ve numaradan sonra başlığı yazılmalıdır ve metin içinde atıf yapılmalıdır.
16. Kaynaklara gönderiler dipnot biçiminde olmamalı, ilgili kaynak(lar) metinde araç içine alınarak (yazar soyadı, yayım yılı: -gerekliyorsa- sayfa numarası/ ya da ilgili sayfalar/bölüm) biçiminde gösterilmelidir.
17. Metin içindeki gönderiler ve metne ilişkin ek açıklamalar dipnotlarda gösterilebilir.
18. Metinde gönderi yapılan kaynakların tümü, makalenin en sonuna yerleştirilecek bir kaynakçada yer almalı, gönderi yapılmayan kaynaklar bu

listeye konulmamalıdır. Dergi, kitap, derleme, sempozyum adları açık olarak ve italik (ya da koyu renkte) yazılmalıdır.

Prof. Dr. Aykut Polatoğlu

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi Editörü

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Yakın Doğu Üniversitesi

Lefkoşa/ KIBRIS

e-posta : aykut.polatoglu@neu.edu.tr

polatogluaykut@gmail.com

Tel : 0(392) 675 1000 / 3104

Fax : 0(392) 675 1051

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. *NEU Journal of Social Sciences* is a refereed journal published twice a year, April and October.
2. Manuscripts should be written in Turkish or English.
3. Copyrights of the articles appearing in the *NEU Journal of Social Sciences* belong to the Near East University. Authors may use the article elsewhere after publication provided that permission is obtained from Near East University.
4. Articles submitted to *NEU Journal of Social Sciences* should be original contributions and should not be published elsewhere or should not be under consideration for any publication at the same time. If another version of the article is under consideration by another publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should clearly indicate this at the time of submission.
5. Manuscripts submitted to the journal will first be viewed by the Editorial Board then forwarded to the referees. In line with the evaluation of the referees, Editorial Board will make the final decision, either in favour or against publication, or return the manuscript back to the author for any revision required by the referees. Authors will be informed of the decision of the Editorial Board regarding publication in the shortest time possible. Manuscripts which are not published will not be returned back the authors.
6. The reviewing of manuscripts is based on the anonymity of the author and the confidentiality of readers' and editors' reports. To guaranty the anonymity in the review process, authors should include a separate title page with their name, institutional affiliation, full address and other detailed contact information. The title of the article alone should appear on the top of the first page of the manuscript.
7. Complete manuscripts should be submitted to the editor, as an MS Word document, either electronically via e-mail attachment, or on a high density 3.5-inch diskette, or CD at the address shown below. Authors may submit additional hardcopies, if so desired. These should be typewritten on A4/Letter paper, on one side only, double spaced and with ample margins. All pages (including those containing only diagrams and tables) should be numbered consecutively.

8. For English written articles, authors whose first language is not English should ensure that a draft of their article has been read and corrected by a competent person whose first language is English.
9. Authors whose articles published in the journal are entitled to 20 free off prints and a copy of the issue in which their article appears.
10. Authors are responsible for ensuring that their manuscripts conform to the journal style. The editors will not undertake retyping of manuscripts before publication.
11. All parts of the manuscript should be typewritten, single spaced, with margins of 5 cm at the top and bottom, and 4 cm on left and right sides of an A4 / paper.
12. There is no standard length for articles, but 7.000-10.000 words is a useful target. Articles longer than 10.000 words will be accepted only in exceptional cases.
13. The article should begin with an indented and italicised summary (abstract) of around 100 words, which should describe the main arguments and conclusions of the article. Abstract should be accompanied by up to 6 key words or phrases that characterise the content of the article.
14. All material should be 12-point, Times New Roman type. Article title and principal subheads should be 14-point Times New Roman type, bold and set on a line separate from the text. Secondary subheads should be 12-point Times New Roman, bold and set on a line separate from the text. Sub-subheads 12-point Times New Roman type, bold and italic, run-in at the beginning of the paragraph, and followed by a period.
15. All diagrams, charts and graphs should be referred as figures and consecutively numbered. Tables should be kept to a minimum and contain only essential data. Each figure and table must be given an Arabic numeral, followed by a heading, and be referred to in the text.
16. To cite the works you used in developing your article, use the author-date system. For each work to which you refer, give the author's last (family) name, date of publication of the work cited, a page number(s) if needed.
17. Please use footnotes to elaborate or comment on material in the text.

18. List of references (the bibliography) that follows the endnotes should be given in alphabetical order. Only works actually cited in the text should be included in the references.

Prof. Dr. Aykut Polatoğlu

NEU Journal of Social Sciences

Faculty of Economics and Administrative Sciences

Near East University

Lefkoşa/ KIBRIS

e-mail : aykut.polatoglu@neu.edu.tr

Tel : 0(392) 675 1000 / 3104

Fax : 0(392) 675 1051